

MAGYARORSZÁG STATISZTIKÁJA.

I R T A

FÉNYES ELEK,
HITES UGYVÉD, 'S A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG
LEVÉLLEZŐ TAGJA.

**HARMADIK ÉS UTOLSÓ
KÖTET.**

PESTEN, 1843.
TRATTNER-KÁROLYI TULAJDONA,
URI UTCZA 453d. SZÁM.

FOGLALAT.

III. RÉSZ. Folytatás

IV. SZAKASZ. Közjövedelem.

A) Bevétel.

1. Általános jövedelem. 51. §.

2. Különös jövedelem.

a) Királyi uradalmakból. 52. §.

b) Királyi haszonvételekből. 53. §.

c) Egyenes adózásokból. 54. §.

d) Deperditákból. 55. §.

e) Katonai Végvidékből. 56. §.

B) Kiadás. 57. §

C) Magyar királyi udvari kamara. 58. §.

V. SZAKASZ. Tudományos és tanító intézetek.

I. Tudományos intézetek.

A) Magyar tudós társaság vagy academia. 59. §.
Észrevételek erre. 60. §.

B. Különös tudományos egyesületek. Magyar gazdasági egyesület. 61. §.

C) Szépművészeti intézetek. Magyar nemzeti színház. 62. §.

D) Magyar nemzeti museum. 63. §.

II. Tanító intézetek

A) Mellyek egyik vallásbeli felekezethez sem tartoznak.

1. Selmeczi bányász academia. 64. §.

2. Ludovicea. 65. §.

3. Gazdasági tanító intézetek.

a) Keszthelyi Georgicon. 66. §.

b) Magyar - Óvári gazdasági tan. intézet. 67. §.

4. Kisdédóvó intézetek. Tolnai kisdédóvó képző-intézet. 68. §.

5. Váczi siketmémák iskolája. Posonyi siketméma, pesti vakok intézete. 69. §.

B) Oskolák, melyek bizonyos vallásbeli felekezethez tartoznak.

1. A' romai katolikusoknál:

- a) Pesti királyi egyetem. 70. §.
- b) Academiák és Lyceumok. 71. §.
- c) Gymnasiumok. 72. §.
- d) Példány-fő és elemi oskolák. 73. §.
- e) Egyetemi és tudományi alapítvány.
Convictusok és Stipendiumok. The-
rezianum. 74. §.

2. Az ágostai hitvallásuaknál. 75. §.

3. A' reformatusoknál. 76. §.

4. Görög hitűeknél. 77. §.

5. Zsidóknál. 78. §.

Eszrevételek a' magyarországi osko-
lákra. 79. §.

VI. SZAKASZ. Igazság kiszolgáltatás.

A) Törvények. 80. §.

B) Törvényszékek. 81. §.

C) Eszrevételek a' magyarzásorgi igazság ki-
szolgáltatásra. 82. §.

VII. SZAKASZ. Egyházkormány.

1. A' katolikusoknál. 83. §.

2. Ágostai vallástételt tartóknál. 84. §.

3. Helvetiai vallástételt követőknél. 85. §.

4. Nem egyesült óhitűeknél. 86. §.

VIII. SZAKASZ. Politia.

A) Egészséget tárgyazó intézkedések. 87. §.

1) A' magyarországi orvosi személyzet.

2) Kórházak.

3) Egészségóvó intézetek.

B) Élelem biztosító intézetek. 88. §.

1) Nyugpénzi-intézetek.

2) Szegényi-intézetek.

3) Takarékpénztárak.

IV. SZAKASZ.

K ö z j ö v e d e l e m.

A) Bevétel.

1. Általános jövedelem. 51. §.

Az ausztriai kormány rendszerében nem fekszik az, hogy a status fináncziájának végeredményei köztudomásra jöjjenek. Azon adatok, melyek a legfőbb statusférfiak előtt igen pontos kimutatásban fekszenek, tisztán hivatali dolgoknak tekintetvén, másokra nézve feleslegeseknek tartatnak. Illy körülmények közt Magyarországban sem fogja talán senki sem egy privat írótól azt követelni, hogy azt adjon, mi magának sincs: pontos finánczi számadást. Ez oka, miért tevék az írók minden időben a magyarországi jövedelmet olly különböző summákra. A' 17-ik század közepén a' magyar király egész jövedelme a' törökkel szépen megosztott országból 24,000 arany volt; s Rudolf király állítólag még ennyit sem vett be. Maria Therezia alatt egy becses kézirat a' jövedelmet a' temesi bánságon kívül 11,750,000 forintra becsülte. Az egész magyarországi jövedelmet pedig *Schlözer* 13 1/2, *Risbek* és *Friedel* 15, *Büsching* 18, *De Luca* 19, *Stein* 20, és *Springer* 1840-ben a' katonai végvidékkel együtt 19,629,000 pengő forintra teszi a' házi adón kívül. Én ismét minden megkapható adatot összegyűjtvén, az egész jövedelmet a' házi adóval együtt, de teljesen tisztán, minden kezelési és beszedési költséget levonva, **23,000,000 *ezüst forintban*** találtam; és így ez, ha *Springer* adatai helyesek, az összes ausztriai birodalom jövedelmének (135,600,000 fr.) csak 1/6 részét tenné; de természetesen e' 135 millióból ismét a' behajtási költségek lennének levonandók. A' fenirt magyar status jövedelmet mind egy krajczárig kimutatni nem vagyok ugyan képes, de mit lehet, részletekben ezennel előterjesztem. Magyarország rendes közjövödelmei 3 fő forrásból folynak, u. m. 1) *a' status egyenes javaiból*, 2) *a' királyi haszonvételekből vagy regalékból és országos egyedáruságokból*. 3) *Egyenes adózásból*.

Magyarorsz. Statist. III. Köt.

a

2. Különös jövedelem.

a) A' királyi uradalmakból. 52. §.

Hajdan, midőn még a' találós finaczi ész az adózások legkülönfélébb, 's legczifrább nemeit a) fel nem találá, a' statusjövedelem legnagyobb részét mindenkor a' fekvő birtokok tevék, más europai országokban épen úgy, mint saját magyar hazánkban. A' király egyszersmind első földes ur vala, 's fekvő jószágokból tartá udvarát, ezek jövedelmeiből fizeté az országos tisztviselőket, és a' zsoldos katonaságot, melly már régibb időkben sem vala ismeretlen. És midőn II. András, II. Ulászló, I. Lajos, 's több ezekhez hasonló királyaink részint fényüzésből részint pazar háládatosságból a' status uradalmait elajándékozták: ez által a' királyi udvar nyomasztó inségbe sülyedt, b) 's a' honvérendszer megzavartatott, mint ezt a' mohácsi gyászos nap vérrel irt betűkkel bizonyítja. Illy káros eredmények, és nem *Hugo Grotius* és *Puffendorf* jogtudósok c) különben helyes okoskodásai indíták őseinket arra, hogy törvényt hozzanak, miszerint némelly status uradalmak semmi szin alatt és semmi módon el ne idegenítenek. E' törvények nyomán tehát a' statusjavak Magyarországon két rendre osztatnak, u. m. koronai javakra, és kamarai jószágokra. Amazokhoz tartoznak jelenleg a' *visegrádi, ó-budai, diósgyőri, kusszi, és tiszai szabadkerületi* uradalmak, melly utóbbi az 1791: 7. t. czikknél fogva a' munkácsi és szentmiklósi uradalmak helyett cserében soroztatott a' koronai javakhoz. Továbbá elidegeníthetlen koronai javaknak tartatnak a' szabad királyi és szepesi városok, a' jászok, kunok és hajduk kerületei, minden bánya, só és harminczad-jövedelmek. A' kamarai jószágok ismét azon uradalmakból és jószágokból állnak, mellyek magvaszakadás vagy hűtlenség eseteiben a' királyi fiscusra visszaesnek, 's mellyeket a' király tetszése szerint ismét más érdemes honfiaknak adományozhat.

Mennyi jövedelmet hozzanak évenként ezen status uradalmak, azt meghatározni igen bajos. Ugyanis erre több évekről jövedelmek középszámát kellene megtudnunk, mi igen nehéz, miután az ujabb időkben, különösen 1819 óta, valamint az egész monarchiában, úgy Magyarországon is, statusadósságok törlesztése tekintetéből terjedelmes kamarai jószágok adattak el, 's még folyvást többen hirdettetnek ki adományzás végett. d) Az 1827/8-ki

esztendőben a' b'ánsági kamarai uradalmak 303,650 fr., a' többi magyarországi koronai és kamarai javak 932,448, és így összesen 1,241,098 ezüst forintot hoztak be. *Springer* (Statistik des österreichischen Kaiserstaates 1840) az összes ausztriai birodalmi kamarai jószágok jövedelmét 2,500,000, 's csupán a' magyarországiakét 1,500,000 pengő forintra teszi. Azonban részletesebb számítások szerint a' magyar királyi uradalmak 10 évi középszám után 1,600,000 ezüst forintot jövedelmeznek. E' summa Magyarország összes statusjövedelmének csak $\frac{1}{13}$ részét teszi, mi aránylag nagyobb ugyan a' többi ausztriai országok uradalmi jövedelmeinél, e) de ellenben ez arány sokkal csekélyebb, mint Porosz és Württemberg országokban mutatkozik; mert amott az uradalmak az összes statusjövedelemnek $\frac{1}{12}$ f) 's Württembergben pedig épen $\frac{1}{3}$ részét teszik; g) holott e' statusokban senki sincs adózástól fölmentve, 's az adók különféle nemei lajstromhosszuságuk. Már hogy illy körülmények közt Magyarországon, hol a' fekvő birtokok felénél többet bíró nemesi osztály egészen adómentes, a' közuradalmak jövedelme az ország összes jövedelméhez illő arányban nincs, ezt mutogatni felesleges munka volna.

A' koronai és kamarai uradalmakon kívül vannak még Magyarországon igen terjedelmes egyházi és iskolai alapítványi jószágok, melyek tulajdonképen szinte a' statusuradalmaihoz lennének sorozandók, mert ha ezek nem volnának, az egyházra 's iskolákra teendő költségek az ország közjövedelmeiből lennének pótolandók: mindazáltal ez alapítványok csak a' romai katolikus felekezetet és így nem az egész statust illetvén, nagyobb összefüggés tekintetéből ezekről a' „r. kath. iskolák és alapítványok“ című cikkelyben szólandunk. Így a' statusuradalmaitól szinte megkülönböztetendők a' *holicsi, sasvári, rácskevi* szép uradalmak, melyeket az uralkodó király, mint privat birtokos használ, 's jövedelmeiről szabadon rendelkezik.

a) Württembergben a' kutyákra vetett adó évenként 60,000 forintot hoz be. E' nálunk sem volna megvetendő jövedelemforrás, 's ám-bár meg lehet, hogy miatta egy két nemzeti agarásztársaság eloszlának de ellenben kevesebbet hallanánk a' dühös ebek által megmart szerencsétlenekről: 's e' tekintetben a' rendőrséget egy kis kutya adó jobban elősegítené, mint most a' peczéréknek nyilvános téreken és utcákon folytatott undok foglalatossága.

2. Különös jövedelem.

a) A' királyi uradalmakból. 52. §.

Hajdan, midőn még a' találós financiai ész az adózások legkülönfélébb, 's legczifrább nemeit a) fel nem találá, a' statusjövedelem legnagyobb részét mindenkor a' fekvő birtokok tevék, más europai országokban épen úgy, mint saját magyar hazánkban. A' király egyszersmind első földes ur vala, 's fekvő jószágokból tartá udvarát, ezek jövedelmeiből fizeté az országos tisztviselőket, és a' zsoldos katonaságot, mely már régibb időkben sem vala ismeretlen. És midőn II. András, II. Ulászló, I. Lajos, 's több ezekhez hasonló királyaink részint fényűzésből részint pazar háládatosságból a' status uradalmait elajándékozták: ez által a' királyi udvar nyomasztó inségbe sülyedt, b) 's a' honvédrendszer megzavartatott, mint ezt a' mohácsi gyászos nap vérrel irt betűkkel bizonyítja. Illy káros eredmények, és nem *Hugo Grotius* és *Puffendorf* jogtudósok c) különben helyes okoskodásai inditák őseinket arra, hogy törvényt hozzanak, miszerint némelly status uradalmak semmi szin alatt és semmi módon el ne idegenítenessenek. E' törvények nyomán tehát a' statusjavak Magyarországon két rendre osztatnak, u. m. koronai javakra, és kamarai jószágokra. Amazokhoz tartoznak jelenleg a' *visegrádi, ó-budai, diósgyőri, kussti, és tiszai szabadkerületi* uradalmak, mely utóbbi az 1791: 7. t. czikknél fogva a' munkácsi és szentmiklósi uradalmak helyett cserében soroztatott a' koronai javakhoz. Továbbá elidegeníthetlen koronai javaknak tartatnak a' szabad királyi és szepesi városok, a' jászok, kunok és hajduk kerületei, minden bánya, só és harminczad-jövedelmek. A' kamarai jószágok ismét azon uradalmakból és jószágokból állnak, melyek magvaszakadás vagy hűtlenség eseteiben a' királyi fiscusra visszaesnek, 's melyeket a' király tetszése szerint ismét más érdemes honfiaknak adományozhat.

Mennyi jövedelmet hozzanak évenként ezen status uradalmak, azt meghatározni igen bajos. Ugyanis erre több évekrőli jövedelmek középszámát kellene megtudnunk, mi igen nehéz, miután az újabb időkben, különösen 1819 óta, valamint az egész monarchiában, úgy Magyarországon is, statusadósságok törlesztése tekintetéből terjedelmes kamarai jószágok adattak el, 's még folyvást többen hirdettetnek ki adományzás végett. d) Az 1827/8-ki

esztendőben a' b'ánsági kamarai uradalmak 303,650 fr., a' többi magyarországi koronai és kamarai javak 932,448, és így összesen 1,241,098 ezüst forintot hoztak be. *Springer* (Statistik des österreichischen Kaiserstaates 1840) az összes ausztriai birodalombeli kamarai jószágok jövedelmét 2,500,000, 's csupán a' magyarországiakét 1,500,000 pengő forintra teszi. Azonban részletesebb számítások szerint a' magyar királyi uradalmak 10 évi középszám után 1,600,000 ezüst forintot jövedelmeznek. E' summa Magyarország összes statusjövedelmének csak $\frac{1}{15}$ részét teszi, mi aránylag nagyobb ugyan a' többi ausztriai országok uradalmi jövedelménél, e) de ellenben ez arány sokkal csekélyebb, mint Porosz és Württemberg országokban mutatkozik; mert amott az uradalmak az összes statusjövedelemnek $\frac{1}{12}$ f) 's Württembergben pedig épen $\frac{1}{3}$ részét teszik; g) holott e' statusokban senki sincs adózástól fölmentve, 's az adók különféle nemei lajstrom-hosszuságuk. Már hogy illy körülmények közt Magyarországon, hol a' fekvő birtokok felénél többet bíró nemesi osztály egészen adómentes, a' közuradalmak jövedelme az ország összes jövedelméhez illő arányban nincs, ezt mutogatni felesleges munka volna.

A' koronai és kamarai uradalmakon kívül vannak még Magyarországon igen terjedelmes egyházi és iskolai alapítványi jószágok, melyek tulajdonképen szinte a' statusuradalmaihoz lennének sorozandók, mert ha ezek nem volnának, az egyházra 's iskolákra teendő költségek az ország közjövedelmeiből lennének pótolandók: mindazáltal ez alapítványok csak a' romai katolikus felekezetet és így nem az egész statust illetvén, nagyobb összefüggés tekintetéből ezekről a' „r. kath. iskolák és alapítványok“ czimű czikkelyben szölandunk. Így a' statusuradalmaitól szinte megkülönböztetendők a' *holicsi, sasvári, rácskevi* szép uradalmak, melyeket az uralkodó király, mint privat birtokos használ, 's jövedelmeiről szabadon rendelkezik.

*) Württembergben a' kutyákra vetelt adó évenként 60,000 forintot hoz be. E' nálunk sem volna megvetendő jövedelemforrás, 's amibár meg lehet, hogy miatta egy két nemzeti agyarástársaság eloszlanék de ellenben kevesebbet hallanánk a' dühös ebek által megmart szerencsétlenekről: 's e' tekintetben a' rendőrséget egy kis kutya adó jobban elősegítené, mint most a' peczéreknek nyilvános téreken és utczákon folytatott undok foglalatossága.

b) Hogy II. Ulászló gyakran nagy inséggel küszködött, 's néha ebédért is másoknál vala kénytelen könyörögni: ezt *Inbravius* cseh író (*Hist. Bohemiae* L. XXXI) így adja elő: „Nam illud omnem fidem excesserit, quod in Hungaria tam divite. et omni regio com-
meatu abundante ad eam non semel penuriam pervenerit. ut nihil in peru esculenti, nihil in cella vini reperiret, cogereturque sibi prandium aliunde emendicare, etc.”

c) Hugo Grotius és Puffendorf minden status uradalmakat elidegeníthetlenné vallottak; nevezetesen *Hugo Grotius* (de j. b. ac p. L. II. C. VI. § II) ezt mondja: „Patrimonium populi, cujus fructus destinati sunt ad sustentanda reipublicae aut regiae dignitatis onera, a regibus alienari nec in totum, nec in partem potest;” és *Puffendorf* (de Jure Naturae et Gentium L. VIII. c. 5. §. 8): „Ast eorum bonorum, quibus tolerantur sumtus in reipub. conservationem impendendi, nudam duntaxat administrationem habet rex, et non minore religione est tractanda, quam tutori in bonis pupilli versandum est.

d) 1819 óta az egész ausztriai birodalomban 1000 több kisebb nagyobb kamarai jószág adatott el, 's ezekért 25 millio ezüst forint jött be. Mind e' javak pedig egyedül statusadósságok törlesztése végett adattak el. Vannak ugyan számos statusgazdasági írók, kik minden statusuradalmat különbség nélkül eladónak ítélnék, azon okból, mivel a' status által kezelt fekvő birtokok gondolható okok miatt mindég rosszabbul kezeltetnek, 's igen keveset jövedelmeznek, holott ha ezek privatusok által biratnának, sokkal czélszerűbben és jobban műveltetvén, mind általánosan a' nemzetgazdaság tetemesen előmozdítatnék, mind az uradalmakból bejönni szokott statusjövdelem nagyobb része a' vagyonosabbá lett polgárok által fizetendő adóval, más uton bőven kipótoltatnék. Azonban ez elvet kivétel nélkül még sem tartanók tanácsosnak, mert a' statusuradalmok minden esetre igen használható, 's épen a' legcriticussabb időkben, midőn a' status hitele megrendítve van, egyedül kisegítő eszközt és alaptőkét képeznek. E' mellet mentül többet vehet be a' status privat tőkéjéből annyival kevesebbet kelletik egyes polgároknak fizetnie, mi nem csekély könnyebbség; mert megvallom, minden köz költséget egyesek zseboire alapítani, 's így az egyes polgárok vagyonját mintegy status vagyonjává jelenteni ki, egy kissé messze vívó és veszedelmes elv volna. mi szigoru logikai következtetéssel utoljára minden megismertető jelet a' privat tulajdonnak megsemmisítené. Ennélfogva a' status uradalmakat, ha azok az ország kiterjedésével arányban állanak, minden esetre megtartandóknak vélem; 's ha ezek kezelése örökös vagy hosszas idei haszonbérleti rendszeren alapul, úgy mind a' nemzetgazdaság, mind a' statusgazdaság érdekei 's céljai egyformán elérhetnek.

e) Az ausztriai nem magyar tartományokban a' statusuradalmakból bejövő pénz illy arányban áll az összes jövedelemhez:

	Összes jövedelem.	—	Uradalmi jövedelem.
Lombardia és Velence	34,240,040 fr.	—	400,000 fr.
Galiczia	12,647,000 „	—	380,000 „
Csehország	16,050,000 „	—	300,000 „
Morvaország	9,160,000 „	—	semmi „
Stájerország	4 321,000 „	—	100 „
Alsó-Ausztria	19,490 000 „	—	csekélység
Felső-Ausztria	5,040,000 „	—	„
Karinthia és Krajna	3,981,000 „	—	„
Tyrol	3,242,000 „	—	„
Tengermellék	2,864,000 „	—	„

c) Poroszországban a' közjövdelem 1835ben e' következő volt:
 Uradalmakból (a' koronai jószágokat mellyek
 2.50 ,000 tallért hoztak be ide nem értve)

Uradalmak eladásából	4,212,000 tallér
Bányákból, 's a' berlini porcellángyárból	1,000,000 „
Postából	717,000 „
Lotteriából	1,200,000 „
Földadóból	669,000 „
Ösztályadóból	9,735,000 „
Iparadóból	6,404,000 „
Harminczad-fogyasztéki- ut- hid- csatorna- bé- lyeg adóból	1,973,000 „
Sóból	20,052,000 „
Különfélekből	5,366,000 „
	412,000 „
	51,740,000 tallér

d) Würtembergben 1836ban az összes status jövedelem 27,096.046
 forintra ment; 's ebből az uradalmak 6.429.705, az erdők 2,232,854
 összesen a' fekvő jószágok 8,662,559 forintot hoztak be.

b) A' királyi haszonvételekből, vagy országos egyedáruságokból. 53. §.

Magyarország közjövdelmén k legnagyobb részét jelenleg
 a' királyi haszonvételek (Jura Regalia), vagy inkább országos-
 egyedáruságok teszik; 's ezek közt ismét első helyet foglal

1) *A' só haszonvétele.* Magyarországon sóbányát nyitni,
 azt művelni, és termékeit eladni, kirekesztőleg a' statushatalom
 jogaihoz tartozik. A' só árát azonban feljebb emelni törvény sze-
 rint csak országgyűlésen lehet, de lejjebb szállítása a' király tetszé-
 sétől függ. Ezelőtt 40 és néhány esztendővel, azaz 1794. nov.
 1. — 1801. october utoljáig, a' magyar udv. kamarai számvevői
 hivatal által az 1802-ki országgyűlése elibe terjesztett adatok
 után, 6 éven keresztül átmérőleg évenként 1,299,839 mázsa és

64 $\frac{3}{4}$ font só fogyott el az országban; 's e' summa, bár azóta a' népesség, 's földművelés is szép előmenetelt tett, aránylag kévéssel szaporodott: mért jelenleg 12 évi közpszámítás szerint évenként 1,400,000 mázsa sónál több nem fogy el. Ez öszve-gnek $\frac{4}{7}$ részét a' magyarországi sóbányák adják, $\frac{3}{4}$ de pedig az erdélyi sóbányákból kerül ki, a) mi a' magyar kincstár által az erdélyi kincstárnak készpénzzel térítettik meg, b) részint némelly északi vármegyék galicziai, Horvátország nagyobb része pedig tengeri sóval élnek. Ez időben itt Pesten egy mázsa sónak ára 6 fr. 30 kr. lévén ezüstben, ha e' summával az 1,400,000 mázsát sokszorozzuk, úgy Magyarország sóbéli jövedelme évenként 9,100,000 ezüst forintra rugna. c) De ha ebből a' sóvágási, szá-lítási és eladási költségeket, továbbá az Erdélynek fizetendő sum-mát levonjuk: a' tiszta jövedelmet 5,000,000 pengő forintra tehetjük. d)

2) *Bányászati és pénzveretési-hasszonvétel.* A' bányá-szati jövedelmet két szempontból lehet tekintenünk. Mennyiben tudnillik a' status az érczbányákat a' maga földjén, és saját költ-ségein művelteti: az innen eredő haszon inkább a' statusuradal-mi vagy is a' status privat vagyonjából származó jövedelmekhez számítható; de ha a' status fő hatalmánál fogva minden föld-gyomrában rejtező érczre vagy más ásványra is kirekesztő ha-szonvételi jogát kiterjeszti annyira, hogy vagy mindent maga költ-ségén műveltet, vagy ennek művelhetését privatusoknak csak bizonyos pénz és termékbeli adó (urbura) mellett engedi át: akkor a' bányászati kir. haszonvételt a' valóságos statusegyedáruságok-hoz sorozhatjuk. Magyarországon a' bányászat már régóta való-ságos királyi haszonvétel, 's kiterjed minden nemes és félérczre, konyhasóra, salétromra, de nem minden savakra, valamint a' kő-szénre és opalra sem, holott ezek más országokban szinte a' ki-rályi haszonvételekhez soroztatnak. Egyébiránt, ámbár Magyar-ország ásványokban felette gazdag, 's a' bányászatra fordított költségek roppant summa pénzt hoznak forgásba: mindazáltal valamint külföldön, úgy nálunk is a' kincstári bányák nyers jöve-delmeiből alig lehet 5—10 % tiszta hasznót számítani, e) és így e' kincstári bányák mindenütt nem annyira finánczi, mint nem-zetgazdasági és bányarendőrségi tekintetből fontosak. f) A' priva-tusok által folytatott bányászatra vetett adózások már több tiszta jövedelmet hajtanak a' kincstárnak, 's még többet hozhatnának, ha nem a' nyerstermékek bizonyos részét kellene termékben

vagy becsü szerint pénzben oda adni, mert ha az illy nyersjövedelembeli adózás a' mezeigazdaságban (kilenczed, dézma) felette egyenetlen és káros, a' bányászatban, melly roppant művelési költséggel jár, még tízszerre károsabb és igazságtalanabb, mert itt e' dézmálás igen gyakran minden tiszta jövedelmet elnyel. g)

Még 1783-ban az összes magyarországi bányászat' és pénzveretési kir. haszonvételnek tiszta jövedelme 1,096,400 fr. és 32 % kr. volt pengő pénzben; és e' jövedelmet most sem lehet többre tenni, sőt Springer szerint az egész ausztriai birodalomban évenként átmérőleg a' kincstári bányászatra 300,000 fr., privat bányászati kir. haszonvételre 400,000 fr., a' pénzveretési joggal, bányászti k. gyárakkal 's más mellék hulladékokkal együtt, az egész tiszta jövedelemre évenként 760,000 fr., és a' salétromi regalét beszámítva 960,000 ezüst forint esik; holott csupán a' kamarai bányaintézeteknél tett kiadások és bevételek évenként 25—30 millió ezüst forintra rugnak.

Mi a' **pénzveretési-jogot** illeti, ez olly móddal gyakoroltatik, hogy az felsőbb rendeltetésének tökéletesen megfeleljen; financiai haszon itt csak mellékes és alárendelt cél. Szabályokhoz képest tudniillik a' pénzverés azon érték szerint történik, mellyben a' nemes érczek beváltása meghatározott; csupán a' veretési költségek fedezésére az arany beváltásánál $\frac{1}{2}$, az ezüsténél $1\frac{3}{4}$ száztóli huzatik le. A' beváltási foglalatosság évenként igen tetemes nemes ércz mennyiséget hoz be; névszerint 1837-ben az ausztriai birodalombeli 6 pénzverőházhoz (Bécs, Majland, Velence, Prága, Körmöcz, Gyula-Fejérvár) 20,580 márka arany, és 190,100 márka ezüst hozatott beváltás végett. Általában esztendőnként 4—5 millio fr. arany, és 3—4 millio fr. ezüst pénz veretik ki. Azonban mind e' tetemes veretés mellett az olvasztásra, veretésre, stb. tett kiültségek levonatván, alig marad valami csekély nyereség, újabb bizonyosságául annak, hogy jelen korunkban a' régi országok példája, mellyek jövedelmeiknek egyik fő kutfejét a' pénz-roszabbításában keresték, többé nem utánoztatik.

3) **Harminczadvám.** Mint már az első kötetben a' kereskedési czikkelynél említettük, az ausztriai birodalom minden országai a' külföldre nézve egyenlő vámrendszer alatt állanak. A' vámok általjában véve a' belföldi gyártott kelmék kivitelénél csekélyebbek, a' külföldi gyárművek behozatalánál magasabbak. A' nyers termékek be és kivitelénél épen megfordítva áll a' dolog.

Az átmeneti kereskedésben szinte vétetnek vámok, de ezek igen mérsékeltek. Még az 1820-ki vámlajstrom több fő utvonalok közt különbséget tett, 's az átmeneti vám e' szerint határozott meg. Azonban 1829 óta minden különbség eltöröltetvén, azon vámtétel hagyott meg, melly minden utvonalok közt legkedvezőbb vala. Sőt az ausztriai birodalombeli tengerparton át bejövő portékák tökéletesen vámmentesek, akármelly irányban vitesse-nek is külföldre.

Mind ezen ki és behozatali és átmeneti vámok évenként 13,700,000 ezüst forintot jövedelmeznek; 's a' behozatali vámbeli jövedelem a' kivitelihez oly arányban áll, mint 13: 1, és az átmenetihez mint 162: 1. Ezenkívül a' magyar és nem magyar tartományokat ismét egy vámvonal választja el, csakhogy itt a' vámok a' külföld kereskedéshez mérve mérsékeltebbek. E' közbei vámvonalnál a' német behozatali vám mellett, egy magyar kiviteli harminczad, és német kiviteli vám mellett, magyar behozatali harminczad is vétetik; 's összesen az egész vámvonagnál fizetendő vámok évenként 2,000,000 ezüst forintra rugnak. Már az egész ausztriai birodalomnak fenemlített összes 15,700,000 forintnyi vámjövedelméből, mennyi illesse különösen Magyarországot, ezt meghatározni a' kereskedési czikkelyben elmondott okok miatt felette nehéz, miután több portékák az ausztriai német tartományokban megvámoltatván, a' magyar határvonalon szabadon hozatnak be. Azonban 12 évi középszámítás szerint a' Magyarországra behozott 's innen kivitt kelmék vámjait egyenként vevén fel: az évenkénti nyers jövedelem fel megy egészen **4 millió ezüst** forintra, azaz az egész ausztriai birodalom vámjövedelmének csak $\frac{1}{4}$ részét teszi.

4. Postajog. A' magyar postai királyi haszonvétel magának tartja fel a' levelek és folyóiratok szétküldözését, és az utazók tovább szállítását, ámbár nem oly szigorú kirekesztő egyedárusággal, mint ez a' nem magyar ausztriai tartományokban divatozik. E' szerint a' posta *levél* és *szekér postára* osztatik fel. A' *levélposta* a' levelek szétküldéséért bizonyos taksát huz, mellynek mennyisége a' levelek súlya, 's a' helyek távolsága után van kiszabva; 's a' taksalajstrom minden ausztriai országra nézve egyenlő. A' *szekérposta* utazókat és portékákat szállít bizonyos meghatározott árért, melly saját (személyportéka-pénz) lajstromok után megszabatik, és az igazgatás szükségeihez képest, bizonyos tiszta jövedelemre is tekintettel lévén, időről időre

rendeztetik. Pénzküldéseknél a' taksa a' pénzsumma és helytávolság, portékáknál súly és helytávolság után szabályoztatik; ámbár képek, indigo, 's más némélly tárgyak a' pénzküldési tariffa szerint taksáltatnak. A' javak pontos kézhez szolgáltatásáért a' királyi kincstár kezeskedik, 's a' feladásnál kijelentett értéket megtéríti, ha a' jószág a' postalegények gondatlansága, vagy más történetes eset által elveszne, vagy megrongáltatnék; csak hogy e' kárpótlás bizonyos meghatározott idő alatt (3 vagy 6 hónap) okvetlenül követelendő.

Mind a' két nemű postaintézetek tiszta jövedelme az egész ausztriai birodalomban 2,400,000, 's Magyarországon különösen 80,000 ezüst forintra tétetik, melyből a' levélposta 57,800, a' szekérposta 22,200 p. forintot hoz be.

5. Lotteria. A' lottojáték 1751-ben hozatott be legelőször Magyarországra. Ez időtől kezdve 1786-ig e' királyi haszonvétel haszonbérbe adatott, 's a' kincstár csak a' kialkudt haszonbért huzta. De az utóbb említett esztendőől fogva saját kezelése alá vette a' kincstár e' haszonvételt, 's a' jövedelem azon feleslegből áll, melly a' betételből a' nyereségeket és igazgatási költségeket levonván, megmarad. Fő lottóhivatal 3 van Magyarországon, u. m. Budán, Kassán, és Temesváron. Ezek ügyelnek fel a' kerületükbeli lottojátéokra, 's ezért a' játékszámokat, mellyek vagy a' hivatalnál, vagy a' kerületekben szétszított lottoszedőknél tétetnek, egészen vagy részben elfogadhatják és visszavethetik. Ellenőrködnek a' lottoszedők felett a' betételek följegyzése, a' játékszédulák kiadása, a' bevett pénzek pontos beszálítása, 's a' tett nyereségek kifizetése eránt. E' foglalatosságokért a' lottoszedők nem valami bizonyos fizetést, hanem a' betett pénzeiktől kissebb nagyobb procentet (4 — 10) huznak. A' sorshuzások saját biztosok jelenlétében azon városokban történnek, hol a' fő lottóhivatalok vannak; 's közönségesen esztendőn által 30 illy huzás esik.

Jövedelme a' magyarországi lotteriának évenként 128,610 fr., a' hánságinak 27,140 ezüst forint. Az egész ausztriai birodalomban pedig a' lotteria 4 millio pengő forintot jövedelmez.

A' jószágoknak 's házaknak sorshuzássali kijátszatása Magyarországon divatban nincs; de az ausztriai német tartományokban napirenden van, 's hazánkból is, mivel itt e' sorsok vétele tiltva nincs, sok száz ezer forintot kihuz, mi tulajdonképen a' magyar kamara jövedelme volna. Ellenben a' szerencsejátékok, az erköl-

csiségnek e' m telyei, melyek Franciaországban statusjövedelem forrásai voltak, 's m g elt r ltet s k előtt 6 milio frankot jövedelmeztek, nálunk kemény pénz, s t némelly esetben fog s gbeli büntetés mellett tilalmaztatnak.

6. Z logh zak. Magyarors gon csak két királyi zálogház van, u. m. Posonyban, mely 1773. jól. 1.  s Pesten, mely előbb 1787-ben Budán  llitatott, hanem 1803-ban Pestre tétetett által. Mindegyik kölcsönöz pénzt, de csak ingó, nagy tömeget magában nem foglaló, és könnyen el nem romolhat  javakra, például arany 's ezüst szerekre, dr gas gokra, ruhadarabokra, 's a t. Nyolcz hétre fizet a' z logad  1 forinttól 1 krajczárt; a' kamat 10    sz zt lira határoztatott, és azon kölcsöntől, mely ma felvétetett, 's holnap visszafizettetik, egész hónap kamat számíttatik. Mennyi jövedelmet hozzanak e' zálogházak, az nem tudatik.

Kiseb  kereskedőknek, kézműveseknek, de másoknak is megbecsülhetlen az a' *privat zálogház*, melyet Fium ban 1657-ben Steinberg nemes állított, 's később magok a' polgárok által újabb tőkékkel  regbitetett.

7. Rendkívüli jövedelmek. Ezekhez sorozhatók azon taksák, melyek a' magyar udvari Cancellari n l, 's v lt t rv nysz kekn l fizettetnek (a' többi törvényszéki taksák nem a' királyi kincstárba folynak); a' magvaszakad si örökségek, vagy fiscalit sok, miután a' magyar király minden mag nélkül elhunyt nemes után, a' törvények értelmében  r k s dik; a' meg r lt romai és görög kath. püspökségek és  rseks gek jövedelmei; kamarai bírságok és elkoboztat sok (contrabande); a' nem magyarok által magyar örökséget nyert javaktól fizetendő taks , mely ausztriai alattvalókra 5   , külföldiekre nézve 10 percentre határoztatott; talált kincsek, melyeknek, ha 100 forintot meghaladnak,     t a' kir. fiscus követeli. A' cancellariai taksák, mint már eml t k, évenként átmérőleg 75,000 ezüst forintot hoznak be. Mennyire menjenek az  joman felállított v lt t rv nysz ki taksák: ez még nem tudatik. A' fiscalit sokat Lassú 41,982 forintra teszi. A' meg r lt egyházi javadalmakb l bejövő summák épen oly különbözők, a' millyen k l bnbs g van például a' meg r lt rosnyai püspökség, és esztergomi érsekség jövedelmei közt.  s  gy a' többi rendkívüli jövedelmek is felette v lt z k és bizonytalanok. Azonban egyre másra véve, minden

rendkívüli jövedelmeket átmérőleg évenként 500,000 ezüst forintba biztosan tehetjük.

a) Nevezetesen a mármarosói sóbányák 1833—1837 évenként közepszámmal 713,850. a sóvári sófőzőintézet 112,900, az erdélyi sóbányák 775,690 mázsa sót szolgáltatottak. Az utóbb említett sómennyiségből maga Erdély 250,000 mázsát fogyaszt el; a többi Magyarországnak adatlik:

b) Az 182 $\frac{1}{4}$ ki évben Erdély, Magyarországnak csak 339,065 mázsa, és 13 font sót adott el, melyért a magyarországi kincstár, 1,117,771 forintot, és 21 $\frac{1}{2}$ krajczárt fizetett pengő pénzben Erdélynek. *Lassu István a magyar udv. kamara registraturájának cancellistája. Az ausztriai birodalom statistici, geographiai és historiai leírása. Budán, 1829. 42. l.*

c) Az egész ausztriai birodalomban a sóbéli tiszta jövedelem 22 millio ezüst forint. *Springer, Professor an der Universität zu Wien. Statistik des österreichischen Kaiserstaates, Wien, 1840. II. B. 212. l.*

d) Lassu szerint 4,985,440 forint.

e) Württembergben, az 1819ben tett 12 évi átmérőleges felszámítás szerint a kincstári bányák nyers jövedelme 9,829.100 frank volt, a költség tett 8,569,788 frankot. tehát tiszta jövedelem 1,259,312 fr. azaz 100 forint bevételből csak 12 $\frac{1}{4}$ forint volt tiszta haszon. Ugyan Württembergben 182 $\frac{6}{7}$ ben a tiszta jövedelem csak 15 $\frac{1}{13}$ száztlóját tette a nyers bevételnek; a leggazdagabb szász ezüst bányákban 27 $\frac{1}{6}$; a harcshégyi bányászatnál 10 $\frac{1}{6}$; Bajorországban 1819—1825 a két régibb kerületekben a bányászati tiszta haszon csak 1 $\frac{1}{2}$ % volt's a többi kerületekben pedig még veszteség tapasztaltatott. *Malchus Finanzwissenschaft. I. B. 21.* A déli amerikai gazdag bányáknál a részvényes társaság 19 millio forintot és így az összetett tőkéből 70% vesztett

f) Épen ezért, mivel a bányáknál gyakran sommi tiszta haszon nem mutatkozik. sőt néha a költségek más helyről pótolandók, sok státuszgazdasági író kétségeskedik: vajjon czélszerű e' egy statusnak bányaműveléssel foglalatoskodni. *Jakob* szigoru logikai következetességgel ez egyesek magán gazdálkodását az egyesekből álló status gazdaságára is átvéni, egyenesen *nem mel* felel, 's általjában minden iparvállalatot, mely a reá fordított költséget vissza nem téríti, károsnak, és czélszerűtlennek nyilvánít a statusra nézve is. Itt azonban a jeles íróval egészen kezdet nem foghatok, mert okoskodása hamis alapon épül. Ő tudniillik fonák munkálatnak tartja az egyes polgárok zsebeiből adó képében olly pénzt kivonni, melyet ők hasznos vállalatra fordíthattak volna, holott a status ezt csak gyümölcstelen munkába temeti. De vajjon nem hibás elő feltétel e' az, hogy azon egy pár garasból álló adót minden polgár gyümölcsöző munkára adta volna? Milyl temérdek kiadásai vannak egyeseknek, melylyek épen semmi új hasznos vállalatra nem fordíttatnak? Ellenben tagadhatlan igazság az, hogy a bányatermékek valóságos productu-

mok, melyekkel a' nemzetgazdaság öregbedett; 's ha a' statusnak nincs is benne haszna, de a' bányászatra fordított költségek ben az országban. munkás és nem henyélő polgárok közt osztattak el.

5) Ennek igazságáról a' francia kormány meg levén győződve, az 1810ben készített uj francia bányatörvény, egy □ kilometre területre eső 10 frank földadón kívül, csak a' tiszta bányanyerességet veszi adó alá, 's ez is 5% meg nem haladhat.

c) Egyenes adózásokból. 54. §.

Az egyenes adó nemeihez tartoznak Magyarországon:

1) a' *hadi adó*; 2) *házi adó*; 3) *tűrelmi szidó adó*; 4) a' szabad királyi és szepesi XVI. városok által fizetendő *királyi bér*; 5) a' birtokos egyházi főpapság által adandó *várépítési-segedelem*.

I. *Hadi adó*. Némelly régi oklevelekben akadunk ugyan valami nyomára annak, hogy királyaink nemesi jószágokat is adományoztak olly feltétellel, hogy birtokosai évenként bizonyos censust fizessenek; a) azonban e' csak kivétel levén, a' magyar nemességnek egyenes adótóli mentessége mind világos törvények, mind hosszas gyakorlat által megállapított, 's e' kiváltsága jelenkorunkban is sértetlenül fenáll. Ellenben a' nemtelenek már a' legrégibb időktől fogva bizonyos adó nemének, melly *lucrum camerae* nevet viselt, alája valának vettette, 's ezt a' nemesi szolgálakat kivéve, mindenik kivétel nélkül fizette. b) Ezen kamarai nyereség a' király szabad rendeletére adatván, minden esztendőben rendesen beszédetett, 's pedig országgyűlési kivétel nélkül, egész 1563-ki évig; midőn az országrendjei, a' több esztendőkről elmaradt beszédést vevén okul, megkérték I. Ferdinandot, hogy a' kamarai nyereség az országgyűlése által ajánlott rendkívüli subsidiumokkal együtt szedethessék be; mire a' király rá állván, azontul illy módon szedettek be a' kamarai nyereség című adózások. c) Azonban az akkori háborus időken a' nemesség is gyakran, a' polgárság és jobbágyság pedig még gyakrabban adván rendkívüli hadi segedelem pénzeket, lassanként a' *lucrum camerae* című adó divatból egészen kiment, 's nevezete teljesen megszűnt. De nem szűntek meg a' más név alatti adózások, mert különösen I. Leopold alatt, 's még jóval az 170 $\frac{1}{10}$ ki országgyűlés előtt az akkori külső és belső háborgások miatt, számosabb állandó, többnyire külföldi katonaság hozatván be, annak fizetésére és tartására az ország-

tól országgyűlésen kívül, mind pénzbeli, mind természetnyi adózás, és szálásolás kívántatott, és meg is vétetett minden esztendőben. 1703—1709-ig azonban semmi nemű adózásnak nyomára nem akadunk. Hanem már 1715-dik évi 8-ik törvény-cikkelyben a' haza védelme tekintetéből az *állandó katonaság* tartásának, és azzal válthatatlanul kapcsolatban levő adózásnak szükséges volta nyilván kimondatván: d) ennek következtében eleinte az ország részéről, tekintvén ennek pénzbeli szegénységét, adó fejében bizonyos számú ló és katona *portiók* (innen a' magyar közember az adót most is portiónak nevezi) ajánltattak; 's az illetén portiókban adózás az országos küldöttségekkel, 's illetőleg nádori concursusokkal, időről, időre történt alkudozások mellett egész 1722 eszt. october utolsó napjáig folytatott; mely időben az országgyűlése az adót már készpénzben 2,138,000 forintokban ajánlván meg, azon időtől kezdve e' készpénzbeli adófizetés módja e' mai napig fenmaradt; annak mennyisége azonban az országgyűléseken közbejött ajánlások következtében időről időre szaporodván, így következett, hogy jelenleg a' hadi adó mennyisége, a' hadfogatási 75,000 p. forinton kívül, 4,393,244 for. 38 $\frac{1}{2}$ krajczárban áll.

Ez adómenységben már be van foglalva azon 100,000 ezüst forint, mely a' magyar nemes testőrsereg tartására kívántatik; e) valamint Horvátországnak 93,722 forintból álló adója is, mely ország még II. Ulászlótól nyert szabadalma előtt, mindennemű adózáshoz csak fele részben járult, és járul mint maga az anya magyarhon. f) Egyébiránt az adó mennyisége országgyűlésen határozatván meg, ennek megajánlása is csak egyik országgyűléstől a' másikig történik; e' mellett sem a' mennyiség az ország törvényei közé be nem iktattatik, sem beszédhetőségéről az országrendjei nem kezeskednek. A' hadiadónak az egyes vármegyékre, szabad kerületekre, és királyivárosokraik felosztása szinte az országgyűlésen megyen véghez; valamint ezek a' reájok rótt adót ismét magok osztják fel bizonyos rovatolás (dicatio) szerint, mely szerfelett bonyolódott, 's minden megyében különböző működés, mi hogy jól végrehajtsák, erre a' tisztviselőknek tiszta lelkiismereten kívül, még más is szükséges. Mennyi adó esik pedig egy vármegyére, vagy királyivárosra, az *nádori portákban*, a' megyei egyes helységeknek ismét *rovatokban* (dica) fejeztetik ki. E' porták hajdan valóságban vétettek, azaz minden udvarkapu, hol csak egy szénás szekér

bemehetett, az országban összeszámláltatván, az adó minden illy kapukra egyenlően osztatott fel. Később a' jobbágyok elszegényedése miatt egy portára 4 parasztudvar, és 12 zsellér vétetett (1609: 62.); ma pedig a' porta nem egyéb képzeleti számnál, 's abból áll, hogy az egész országra bizonyos porta szám felvétetvén, a' megajánlott adó annyi részre osztatik, mennyi illy portája van az országnak, 's az illy egy portára eső summa vétetvén sinórmértékül, a' hány portát ad az országgyűlés valamely városnak vagy vármegyének, annyszor kell azon törvényhatóságnak az egy portának megfelelő summát fizetnie.

Jelenleg Magyarországnak van 6210 $\frac{3}{4}$, Horvátországnak 135 $\frac{1}{2}$, összesen 6346 $\frac{1}{2}$ portája. A' 4,395,244 forintot 38 $\frac{1}{2}$ krajczárt 6346 $\frac{1}{2}$ portával felosztván, esik egy portára mintegy 692 fr. 36 kr., a' hadfogadási 75,000 forinttal pedig, melly különösen osztatik fel, mintegy 704 fr. 25 kr. Így például Mosony vármegye 18^{39/40}-ki esztendőben 120 porta után fizetett hadiadóban 82,489 fr. 5 $\frac{1}{2}$ %, hadfogadási segedelemben 1440 fr. 33 krajczárt, 's mind a' két summát kebelében 22,194 $\frac{3}{4}$ rovatra osztotta fel. Általában a' fennevezett 6346 $\frac{1}{2}$ portából esik a' magyar vármegyékre 5279 $\frac{1}{2}$, szabad kerületekre 182 $\frac{1}{2}$, királyi városokra 650 $\frac{3}{4}$, az Erdélytől visszakapcsolt részekre 98 $\frac{1}{2}$, Horvátországra 135 $\frac{1}{2}$ %. Egyébiránt a' rendes hadi adó behozatala óta alig mult el országgyűlés, mellyen a' vármegyék a' porták egyenetlen felosztásáról keservesen ne panaszkodtak volna; 's ámbár portaigazítások több ízben történtek, még is az egyenlenség mindenkinek szembeötlő volt, mi könnyen megfogható, ha meggondoljuk, hogy az adó, 's így a' porta felosztásának is tulajdonképen semmi alapja az önkénynél egyéb nem vala. g) Ennek elkerülése, 's az adónak lehetőségig igazságos felosztása végett az 1827-ki országgyűlés egy országos összeírást rendelt az adózó jobbágyok és polgárok vagyonaik összeírására, mi roppant költséggel végre is hajtott, de egészen minden nehezségre nézve eldöntve maig sincs. Mindazáltal az 1830. 's 's ismét az 183^{7/8}-ki országgyűlésen az országrendei kérésére nádor ő főhercegsége, a' meglevő adatok nyomán a' portákat a' vármegyék, kerületek és királyi városok közt (részletesen az I. kötetbeli táblázatban közöltük) ujolag felosztotta, melly felosztás az 1840-ki országgyűlésen is megmaradt; és ámbár ez ujabbi kiegyenlítés az igazságos felosztáshoz jobban közeledvén, a' szegény adózónépnek is nagy javára szolgált, mindazáltal a' fenér-

intett országos összeírás szerfeletti hiányossága miatt a' cél el nem érhető; 's ez oka, miszerint némely törvényhatóságoknál a' restantiák borzasztólag növekednek, 's hogy még a' leg-gazdagabb, 's legtöbb adó fundussal bíró Bács vármegyében is az 1840dik év végével 175,333 fr. 10 ²⁹/₁₀₀ kr. hadi adó vala fizetetlen! h)

Hogy tehát Magyarországon az adónak egyenlő felosztása, 's annak különböző módjai, bár ezeken sok országgyűlés törte fejét, be nem hozathattak, az igen természetes; mert a' physiocratai elvet gyűlölő magyar nemesség soha nem engedé, hogy adó alapjául jobbágyságok kezein levő földjei vétessenek, hanem mindent csak a' jobbágyság iparára akara vetni; 's ezért az 1741: Sik sarkalatos törvényczikkelyben ünnepélyesen kimondatott: „*ne onus publicum quoquo modo fundo inhaereat*“. Azonban a' szükség és a' logica minden illy nemű óvást halomra döntött; mert kimondatván egyszer az állandó katonaság tartásának 's így az állandó hadiadó fizetésének szüksége, az alapról is szükséges vala gondoskodni. Mellyrenézve a' Maria Theresia által behozott urbáriumban a' jobbágyságok által teendő szolgálatok és veendő urbéri javadalmak megszabásának fő célja oda ment, hogy a' jobbágyság kezén levő föld lehetőségig kimért urti tartozás mellett, a' rendes adó fizetésére mind inkább képes legyen; 's a' vármegyék és a' királyi helytartótanács pedig szigorúan őrködtek a' fellet, hogy az illy adóalapul kitűzött jobbágyságok a' földesuraktól többé vissza ne vétessenek, vagy ne csorbitassanak; 's ezért az 1836ki országgyűlés az urbéri törvényesen behozván, szilárd logikai következetességgel a' jobbágyságokat bíró nemeseket is illy nemű földektől, ellen nem állván az 1741: 8-ik czikk, adó alá vetette; 's így a' jobbágyságokra nézve egy újabb pontos összeírást, és ezen alapuló igazságos felosztást már most méltán reménylhetünk. i) A' szabad királyi városoknál az adó alapjára nézve éppen megfordítva áll a' dolog. Itt, hol az iparnak kellene a' nagyobb részt vinni, inkább a' földadó-rendszer divatozik; 's még Pesten is megelégedvén avval, hogy a' háztelkek több osztályokra elkülönöztetnek, nem kérdik azt: 20 ezer forint jövedelmet húz e a' telekre épített ház birtokosa, vagy 20 ezer garast, vagy éppen az egész házat maga a' birtokos lakja!

2. *Házadó.* A' hadiadón kívül, van még a' magyar adózónép vállain egy súlyos adóneme, melly a' királyi kincstárba nem foly ugyan be, de szinte országos szükségekre fordítván,

haszonlóul a' statusjövödelmek közt foglalhat helyet: 's ez a' *házi-adó*. Tudniillik minden vármegyének, királyivárosnak van saját házi pénztára, mellyből fizettetnek minden vármegyei és városi tisztviselők, szolgák, napidijak, deperditák; innen épülnek a' megyei 's városi középületek, hidak; innen tartatnak a' rabok, tértitnek meg az országgyűlési költségek, 's a' t. Ezen háziadót jelenleg szinte csak a' jobbágyok és polgárok fizetik a' nemesek kizárásával; ámbár vannak régi világos törvényeink (1486: 64, megerősítve 1659: 68 által), mellyek parancsolják, hogy a' megye által elrendelt házi költségeket (*expensas per communitatem disponendas*) minden nemes, legyen ur, vagy pap, vagy akárki aránylag fizetni tartozzék (*cum factum comitatus agitur*); 's később az 1723: 6-ik czikkely az armalistákat a' megyék házi szükségere taksáltatni rendeli, melly adóztatása a' kisebb nemességnek, mint tudjuk csak 1805-ben szűnt meg; 's vannak vármegyék, mellyekben az 1715: 8-ik t. cikk után a' háziadót épen azok tették össze, kik hadiadót nem fizettek (armalista nemesek, libertinusok, zsidók, görögök, 's a' t.), ugyhogy a' hadiadó fizetése a' háziadó fizetésével épen ellentétben állott, 's ki hadiadót fizetett, az háziadót nem tartozott fizetni. k)

A' háziadó mennyisége a' szükséghez képest mindég magok a' vármegyék által határozatnak meg, 's vettetik ki az adózónépre; és így ez nem tárgya soha az országgyűlésnek, hanem a' törvényhatóságok felett a' háziadó kezelésében a' magyar királyi helytartótanács ellenőrökdi, 's ennek jóváhagyása nélkül semmi uj állandó teher, például uj hivatalok állítása, vagy fizetések felemelése, nem eszközölhető. Mi az egész ország háziadó mennyiségét illeti: e' természetesen minden esztendőben igen változik, 's az egyes vármegyékre nézve is szerfelett különböző. Így némellyik megyében (például Ugocsában) l) a' háziadó csaknem két annyit tesz mint a' hadiadó; ellenben másokban (p. o. Bácsban) m) a' hadiadó rug csaknem két annyira mint a' háziadó. Általában az összes háziadó ha némelly esztendőben kisebb is, n) de átmérőleg évenként ugyan annyira tétetik mint a' hadi adó, azaz 4,395,244 fr. 38 1/2 krajczár. És e' szerint a' 75,000 fr. hadfogadási segedelemmel együtt a' magyar jobbágyság és polgárság 8,865,489 fr. 17 kr. egyenes adót fizet évenként, a' községi költségeket nem is számlálván. Mi épen nem olly csekélység, mint ezt némelly ausztriai statisticusok vélik, felhordván nekünk a' nem magyar ausztriai tartományok egyenes adózátsbeli tartozásait; o) mert

meg kell gondolnunk, hogy Magyarországhban a' szántóföldek, réteknek több felénél, 's az erdőség nagyobb részt adómentes; p) továbbá a' magyar földműves ipar és pénzsük hazánkban természetményeit csekély árért kénytelen elvesztegetni. 'S valóban illy körülmények közt a' magyar adózónép mostani terhét sem bírja meg; különösen a' háziadó, melly régente, midőn a' megyei tisztviselők parányi fizetést huztak, rendes megyei házak sem valának, a' rabokat rövid uton absolválták, 's hivatalos szekerezésekről lóhátas apáink nem sokat álmodoztak — csekély sommából álla, jelenleg tetemes mennyiségre felhágott, 's még évről évre növekedik. r)

3. **Türelmi zsidóadó.** Az ausztriai német, cseh és lengyel tartományokban a' zsidók már régtől fogva különös adónemeknek levén alávetettek, e' különös adózást szomszédsági jog végett Magyarországhban sem kerülhették el. s) Ennélfogva türelmi adó fejében a' magyar zsidók sokáig csak 120,000 p. forintot fizettek, de mivel e' hazában egyiptomi szaporuságot fejtettek ki mintegy antidotumul a' fenemlitett summa 158,700 ezüst forintra emeltetett, 's ez jelenleg is áll. E' türelmi adót az 1840ki országgyűlés eltöröltetni kívánta, azon okbul, mivel hazánkban mind egyenes, mind mellékes adó csak országgyűlésen vetethetik ki, de minden a' régi szokásnál maradt; 's valóban igazság is, hogy a' zsidók, kik fekvő birtokaik nem léte miatt az adózásokban könnyebben átcuszhatnak mint más honpolgárjai, t) bizonyos iparadót vagyonaikhoz képest aránylag fizessenek, 's a' haszonbér-lők is illőleg taksáltassanak, ha bár ez által a' földesuri jövedelmek kis csorbát szenvednének is; csak hogy az adó türelmi nevét megváltoztatandónak, 's magát az adót országgyűlésen kivetendőnek vélném.

4. **A' szepesi XVI városok censusa** a' rendes adón kívül 18,231 fr. 20 kr. A' **királyivárosoké** ismét 18041 fr. 1 1/2 kr.

5. A' kath. püspökök, apátok, prépostok által a' várak építésére fizettetni szokott **papi segedelem** (Subsidium Ecclesiasticum) 50,136 fr. 24 kr.

a) *Wagnernél „in Analectis Scepusi“ P. I. 80-ik lapon* ezeket olvashatni: „Bela Dei gratia Rex etc. Ut donationes Regum perpetua firmitate solidentur, literarum solent testimonio communiri. „Proinde ad universorum notitiam praesentium tenore volumus praevinire, quod cum terram Nádash de Sipesz hospitibus Slavis dedimus, ut nobis de eadem censum solvant, sicut in ipsorum privile-

Magyarország Statist. III. Kötet

b

„gio uberius continetur, terram quatoor aratrorum, quae ex eadem remanserat, quam antea quidam Conradus nomine tenuisse dicitur fidelibus nostris Geubulino et Termanno ejusdem fratri, ac per ipsos suis haeredibus. haeredumque succesoribus duximus conferendam ita. ut pro eadem fertonem auri soluere teneantur, ac eadem libertate perfruantur, qua alii de Sipesz, qui nobis aurum pro ter-
ragio solvunt. etc.” Ugyan csak Wagner hoz elő IV. Lászlónak is egy 1278dik évről költ oklevelét P. I. 118 lapon, melyben e’ szavak olvashatók, „Nos itaque praefatam villam ipsi, et per eum suis haeredibus, haeredumque successoribus dedimus. donavimus, et contulimus perpetuo possidendam juxta veteres metas et antiquas, ita tamen, quod annuatim in festo B. Martini idem Elias Comes ratione ipsius terrae assumpsit solvere unum florenum auri “

b) Mi volt ez a’ *Lucrum Camerae*, azt I. Károly 1342ki decretumából láthatjuk, mely így szól: „Statuentes ordinavimus et committimus ut in quolibet Comitatu de singulis portis, per quas currus cum faeno, vel frugibus oneratus intrare potest vel exire. decem et octo denarios Camerae nostrae pro lucro Camerae ipsi Committi Camerarum dare et solvere teneantur“. E’ törvényt I. Lajos megerősítvén, Zsigmond király 1411ki decretumában. mely mint mondja örökösén megtartandó, illy formán módosítá „Decrevimus et eiusmodi dicatores in huius modi Dicatione unam portam integram. per quam currus intrare et exire potest, si etiam in eadem curia plures habitarent Domestici quam unus in triginta novis denariis dicare teneantur“ Ebből látható, hogy e’ kamarai nyereség egy bizonyos neme volt az adózásnak, mely valamint a’ külföldi nemzeteknél a’ kéménytől, gyergyától, ’s más tárgyaktól vette nevezetét ugy Magyarországbán mindenik kaputól, vagy inkább házhelytől fizettetett, ’s egyenesen a’ király rendelkezésére hagyatott, és az országos tributumoktól és subsidiumoktól mindég megkülönböztetett.

c) Nevezetes e’ tekintetben az 1563ki 9ik törvénczikk, mely így hangzik: „De lucro Camerae, quod sua Majestas Caesarea velut proprium Coronae proventum singulis inposterum annis sive decretum fuerit subsidium. seu non, juxta veterem morem continue exigendum decerni postulat, visum est Statibus et Ordinibus Regni, quod quamvis non ignorent, lucrum hoc Camerae specialem, et ordinarium esse Hungariae Regum proventum, quia tamen. multis inde annis ita semper observatum fuisse recordantur, ut oblato per Regnicolas Regibus subsidio lucrum Camerae semper intra illud fuerit computatum. et nunquam seorsim cum subsidio exactum, ideo ne nunc quidem quidquam a’ veteri ista Consuetudine immutari posse, atque propterea Sacrae Majestati Caesareae humillime supplicaverunt, dignetur ipsos in veteri isto more clementer conservare, ipsumque lucrum Camerae intra dicam oblato computatum acceptare Id quod Sua Majestas Caesarea clementer admisit, ita tamen ut inposterum id lucrum singulis annis juxta antiquam Consuetudinem exigatur. si quando contingeret (quod proxime praeterito quadriennio contigit) per annum quempiam, vel plures annos nullam dicam publicari.“

d) Az 1715: 8ik törvényczikknek eredetét, mely Magyarországon az állandó katonaságot és állandó hadi adót behoza, az országgyűlési irományokból röviden előadni, nem lesz talán érdektelen. Ezen országgyűlés dőghalál 's más bal esetek miatt több ízben félbeszakasztatván 1708—1715 évig tartott. Az 1708 esztendei országgyűlési iratok foglalatai szerint, I. József, királyi előterjesztései által a' haza belső bátorságának ügyét tüzvé ki országgyűlési tanácskozások fő tárgyává: ennek következtetésében a' Karok és Rendek azon évi jun. 2kán költ felírásukban a' belső csendesség helyre állíthatása tekintetében az országnak számosabb súlyos sérelmeit számíták elő orvoslás végett; egyebek között: az ezek előtt szokatlan katonai adozások, katonatartások, és szálásolások. ugy a' hadibiztosok. 's haditanácsnak különféle erőszakoskodásai, 's kicsapongásaik ellen panaszolkodnak; mely efféle sanyaru nyomattalásokat, melyek jó emlékezetű I. Leopold ő felsége által is. mint a' belső csendesség felháborodásának okai, és törvény elleni sérelmek ismertettek el, megszüntetni kívánták, azt adván elő: hogy ezentul az adónak bármi nome legyen is megállapítandó, ha az ország szüksége megkívánja, egyedül országgyűlésen határozassék el.

1709ki máj. 28kán ő felsége válaszolja: hogy miután az ország nemessége a' törvények értelmében, háboru esetére vagy felkelő seeggel, 's banderiumok állításával, vagy pénzbeli segedelmek adásával tartoznék a' haza védelmében részt venni, ezt ő felsége továbbra is megtartja; a nemességet katona szálásolásokkal terhelni nem fogja, sem a' nemteleneket országgyűlésen kívül nem adóztatja; azonban szükségesnek tartaná, hogy rendkívüli történhető esetekre, ugy az ellenségnek véletlen berontása, valamint háboru folyamata alatt egyéb előre nem látható esetekre is, az országos rendek közül biztosok rendeltetnének ki, kikkel ő felsége köz értekezéssel elrendelhetné, milyen és mennyi adóra lenne elkerülhetlen szüksége a' hazának, egyébiránt minden katonai kihágásokat, melyeket ő felsége mindenkor nehezteléssel vett, ugy miuden nemű katonai zsarolásokat jövődében szorosan eltiltani kíván, azonban, hogy a' haza közboldogulására szükséges adozások, kihágások gyanánt vétessenek, ezen értelemben meg nem egyez.

Az országrendei azon évi augusztus 13kán ismét válaszolják: hogy ők háboru esetére a' törvény értelmében felkelésre készek, és ebben ő felsége megegyezését is kérik; a' katonai szálásolásoktól azonban a' szabadkirályi és bányavárosokat, ugy az egyházi lakhelyeket, 's jövedelmeket menten hagyatni kívánják. Hogy azonban az ellenség berontása vagy háboru folytatása esetére olly biztosok neveztessenek, kik által a' jobbágysokra adó vettethessék ki, azért nem egyezhetnek meg: mert ezt a' törvények országgyűlések tárgyává rendelték; egyébiránt a' katonai kihágásokat az 1618diki 7-ik cikk értelmében zaboláztatni, és fenyíttetni kívánják, és az adó tekintelében előbbeni nyilatkozásaik értelmére hivatkoznak.

1710-dik esztendei januarius 20kán ő királyi felsége ismét válaszol. Hogy miután az előbbeni hadakozás módja megváltozott, az

*

országot egyedül felkelő seregek által eléggé megoltalmazni nem lehet, hanem hathatósabb és rendezett katonaságra, és mind nemzeti, mind külsőből egybe szerkezett valódi fegyveres seregre van szükség; mivel pedig katonát zsold nélkül tartani nem lehetne, ez pedig ismét adó nélkül fel nem állhatna, olly bizodalommal van ő felsége, hogy a' Karok és Rendek, az általok felhozott törvények, jöleszen az 1599ik: 6, 15, és 1635: 1, 2, ösvényén haladva, ugy őseiknek példájokra is figyelmezve, hazájok és magok védelmökre saját vagyonaikkal is készek lesznek járulni, 's eképen biztosokat is fognak rendelni, kikkel, szükség esetében, midőn országgyűlést tartani nem lehet, az adóról értekezni lehessen; különben az illy szükség esetén kívül a' segedelmek és adó tárgya, mindenkor országgyűlési értekezések alá fognak tartozni; többnyire a' katona szálásolástól az iskolák, egyházi lakhelyek, a' személyes katonai szálástól azonban csupán a' bányavárosok, hol a' bányászat divatozásban van, de a' mellyeket a' fizetéstől megkímélni nem lehet, menten fognak hagyni. Végre a' katonai fenyték az 1681-ki 22-ik t. czikk szabályai szerint fen fog tartatni.

Ezen királyi válaszra meggyőződésüket jelentik az országrendei: Hogy ő felsége az adót, mellyet a' történhető veszedelem esetében a' haza 's fejedelem közjava szükségessé teszen, és az országrendei is azt ollyannak fogják elismerni és elfogadni, nem máskép, hanem csak országgyűlése rendjén fogja kívánni; olly szükség eseteiben mindazáltal, mellyek előre nem látva hirtelen történének, noha azt alig lehetne feltenni, és az is a' törvények szerint, országgyűlési intézkedések alá tartoznék; illy esetben mindazáltal ugy vélik, hogy a' nádor urat, primást, egyházi és világi fő rendeket, a' királyi táblát, ugy a' vármegyéket és szabad királyi városokat minél számosabban, ben az országban és nem kívül, lehetne egybehívni, kik a' szükségét rögtöninek, és elégségesnek találván, az adót elrendelhetnék, és a' szükség ugy hozván magával, fel is oszthatnák. Kik azonban nemes-ség neve alatt foglaltatnak, kiváltságok ellenére az adóban ne részesüljenek, hanem azoknak ő felsége által is törvényesnek elismert felkelési kötelességével elégedjék meg ő felsége.

1712dik esztendei május 23kán III. Károly leirata: mellyben jelenti az országrendeinek, hogy az előtte uralkodó fejedelem alatt költ országgyűlési végzések mellett kíván maradni. Királyi megegedését jelenti a' rendeknek, hogy valamint a' fejedelem szándékának eleget tettek, ugy a' haza megmaradását eszközlék az által, midőn a' rögtöni szükség esetére bizonyos küldöttségnek országgyűlésen kívül leendő egybejövetele módja eránt megegyeztek; 's igéri ő felsége: hogy az adó nem máskép, hanem mindenkor az ország törvényei értelmében, csupán a' szükség esetére, az időhöz 's lehetőséghez mér-sékelyc fog kívántatni.

És így ezen országgyűlési kölcsönös egyezkedések rendén készült az 1715: 8ik törvényczikk; ugy azon esztendei 52dik és 43ik törvényczikkeknak foglalatai.

e) Az 1769ki országgyűlésen a' hadiadó 3,900,000 pengő forintban állapittatván meg, ide vala számítva azon 100 ezer forint is, melly az ujonnan felállított nemes testőrsereg részére ajánlatott: 's azóta e' költség a' hadiadóba mindég betudatik.

f) Az 1492: 2ik t. czikk Szlavonia adoztatása módjáról ezt rendel: „Si Majestas incolis suis Regni Hungariae ex quibuscunque rationibus nunc et temporem in successu aliquas solutiones fieri statuerit, ex tunc talium solutionum medietatem in Regno suo Sclavoniae juxta ipsorum Consuetudinem semper et ad haec usque tempora observatam exigere habeat.“ Ennélfogva Horvát és Tótországban egy dicára eső adónak csak fele fizetettel mindég, 's az adót a' horvátországi országgyűlésen az adó megajánlására nézve a' követek táblája azt kívánta, hogy Horvátország is a' Conscriptio szerint aránylagosan vigye a' terhet, ezt a' mágnások el nem fogadák, ámbár az 1791: 5tik czikk. és az 1802ki országgyűlési gyakorlat a' horvátok ellen szól. Altalában ez uttal nem lehet elmellőznünk azt, miszerint Horvátország a' mostani szlavoniai megyékhez u. m. Verőcze, Posega, Szeremhez jogot tart, mintha ezek hajdan is valóságos szlavoniai megyék lettek volna, azonban a' szlavoniai és horvát municipalis jogok maiidönkben csupán a' horvátországi, és nem a' mostani alsó szlavoniai vármegyéket illetik. Így például fő municipalis jogok Horvátországban: 1) az *orthodoxia*; de mi különbség leend a' Szeremben lakó 60,000 görög, 2000 ref. 28 zsidó és a' ne talán bejövendők közt? 2) *Fel rovat az adóra nézve*; pedig Szlavonia egészszel adózik. 3) *Mentesség a' tanyázó lovas különassigtiúk*, pedig ettől csak Horváthország szabad. 4) *Országgyűlési képviselési különbség*; de Szerem, Posega, Verőcze már 1299ben a' Rákoson látták követeket. 5) *Szeli-debb urbér*, pedig e' mellett a' szlavoniai nemteleneket anyaországiakkal mindég egyformán taksálják 6) *Országigéltőmesteri választási jog*: de mellyel eddigelé aligha éltek az alsó szlavoniai vármegyék, 's nincs példa, hogy itteni honos valaha horvát itélőmester lett volna. Ha diplomák és törvényczikkelyek nem volnának, e' mondottak is elégségesek lennének annak megmutatására, hogy Szerem, Verőcze, Posega ezelőtt soha Szlavoniához nem tartoztak, hanem az anya Magyarországnak valóságos kiegészítő részei.

g) Sáros megye nem türhelvén tovább a' szegény adózónép terhelhetését, melly az adó egyenetlen felosztásából származik 1811ben küldöttséget nevezett ki, mellynek véleménye szerint a' legkiáltóbb aránytalanságnak és terheletésnek fő okai e' következők: 1. „A' rovatos összeírásnak (dicalis conscriptio) köztudomásra levő hibás volta, melly az erkölcsi ségnek legnagyobb kárára szolgabírók önkényére és az adozók hazug előadására van hagyatva, minden felsőbb vizsgálat és ellenőrség nélkül történik, és a' hivatalos hamisítások oskolájává lesz. midőn járás a' többi járások, kerület a' kerület, helység a' többi helységek ellenében annyiban könnyítetik, mennyiben a' bemonlott tárgyak összeírása az igazságtól eltér. 2. Nem kevesbé igazságtalan az is, hogy sok egyed, ki egyenesen törvény értelmében adó alá tartozik, ez alól fel van mentve. 3. Hogy sok egyed, sőt az

adózők némelly osztályai minden arányon alól keveset adóznak. — 4. Hogy az egyedek a' községbeni zsarolások és aránytalan kivétel ellen biztosítva nincsenek — 5. Hogy az adó helységenkénti mennyisége mindjárt a' számoló esztendő kezdetén tudva nincsen. 6. Hogy az adó behajtása eránt célirányos szabályokat nélkülözünk. 7. Hogy az adó egész tárgya gyűléseken csak mellékesen, nem azon figyelemmel mellyet érdemel. vételik föl, "A' sárosi adó behajtása módjá elmondván, úgy látszik, a' legtöbb vármegyék adókezelését is elöadtuk.

b) Egy hét évi középszámítás szerint, azaz 1826⁶/₄—1832³/₄ig évenként a' magyar vármegyék, és szabad keruleték hadi adója volt 3,892,717 fr., 729³/₃₂ kr., a' királyi városoké 408,805 fr. 28²³/₂₂ kr.'s így Magyarországé 4,301 522 fr. 36²⁰/₃₂; mellyhez hozzájárulván a' horvátországi adó 93,722 fr. 12⁷/₃₂ kr., lesz az egész 4,395,244 fr. 38¹/₃ kr. Ebből szinte hét évi középszám szerint évenként a' vármegyéknél fizetetlen maradt 394,553 fr. 55¹⁷/₃₂ kr., a' királyi városoknál 51,014 fr. 15¹⁶/₃₂ kr. azaz évenkénti restantia volt 445,568 fr. 11¹/₃₂ kr. Majd egy 10edrészre tehát az adónak minden évben elmarad!

i) A' királyi helytartótanács 1825ben kiadott intézőlevelében a' veszprémmegyei Meréte pusztán nem nemesek kezében levő nemesi birtokokat, míg nem nemes kézben maradnak, közadó alá tartozóknak állítván, megparancsolá, hogy azon birtokok a' dicális összeírás illető rovatálába tétessenek. Ezt Veszprém vármegye gravamennek vette, 's feladta az országgyűlésre. Ez 1832³/₄ban felküldte, mint íllelyet, de oda fel a helytartótanács cselekedete jóváhagyatott, 's ebben a' Rendek is megnyugodtak. És így ki van jelentve azon elv. hogy a' nem nemesek a' nemesi birtokoktól is adózzanak, úgy mindazáltal hogy ezen nemesi földek a' többi portális fundust tevő földek sorában a' dicális összeírásba be ne jöjjenek.

k) Pest vármegye 1725ki adóajstromában ezeket találjuk: 1725ben a' *taxae domesticae impositio* tett 5651 fr. 19³/₄ fillért, a' taksalista nemesek fizettek 3765 frt 34¹/₄ fillért, a' curialis helyek rovatala (mechanici, libertini, judaei, graeci, et idgenus alii: tehát a' mint látjuk, mind olyanok, kik portális adót nem fizettek) 2885 fr. 85¹/₂ fillért tön; a' *jobbágyságra pedig házi adó fejében egyellenegy fillérssem o' tetelt ki.* És miért vonatott be a' jobbágyság később o' terhekbe, erre a' következők felvilágosítást adnak. Ugyan csak 1725ben a' katonaság nyári élelmezéséért a' királyi hadi kincstár bonificált a' megyének 4517. forintot; ez, a' mint a' pénztárnok számadásában világosan megjegyzi, nem adatott vissza a' helységeknek, hanem a' megye házi szükségéire fordított; és ismét a' hadiadótár 18 ft. 39 fillérrel többet vett be, mint kellett volna, ez sem adatott vissza az illető helységeknek, nem is számított be a' jövő évi adóba, hanem fordított a' házi szükségek fedezésére.

l) Ugocsában a' háziadó 1841ben 14,710 forint, 16 kr., a' hadiadó pedig 8405 ft. 52 kr.

m) Bács vármegyében az 1841ik évre hadiadó 155,176 fr. 32⁸/₃ kr. a' koronai tiszai kerületben 50,700 fr. 32¹/₈ kr., összesen 205,877 fr. 5 kr. Háziadó a' megyében magában 80,494 fr. 35²/₈ kr. a' koro-

naí kerületben 26,532 fr. 13 kr., összesen 107,026 fr. 48 $\frac{3}{4}$ krajczár.

a) A' magyarországi háziadó 1834-ben csak 2 985,500 forinttra ment, u. m. tisztviselők fizetésére 570.000 fr., szolgákra 400,000 fr. deperditákra 380,000 fr. (rendesen átmérőleg évenként több 800 ezer pengő forintnál, mint alább lálandjuk), tiszti szekerezésekre (diurnumokra) 160,000 fr. előre tett fizetések leróására 128,000, szolgák ruházatjára 127,000 fr. középületekre 105,000 fr.; károk pótlására 67,000 fr., írószerekre 51,000 fr., be nem szedhető adóra 19,000 fr. tőkék lefaragására 13,000 fr., árvákra és özvegyekre 10,000 fr., kamatra 3,500 fr.

o) Az ausztriai német-olasz és lengyel tartományokban a' földadó e' következő:

	Kiterjedés	Földadó
Alsó-Ausztriai	344 □ mfd. ausztr.	2,398,228 fr.
Lombardia	377 " " "	7,360,000 „
Venezzei kormányzék . .	411 " " "	5,355,000 „
Felső Ausztria	333 " " "	1,720,000 „
Stájerország	390 " " "	1,410,000 „
Karinthia és Krajna . . .	354 " " "	1,130,000 „
Tengervidek	138 " " "	386,000 „
Tyrol	494 " " "	605,000 „
Csehország	884 " " "	5,370,000 „
Morva és Szilezia	476 " " "	3,600,000 „
Galiczia	1561 " " "	3,370,000 „
Dalmátia	224 " " "	310,000 „

p) Az 1828-ki országos összeírás jobbágyi földekből talált mintegy 5,020,675 hold szántóföldet, 1,219,332 h. rétet, 209 507 h. szőlőt, 's 48,992 h. szilvást. Az én magány számításom szerint a' magyarországi föld kiterjedése 54,725,009 magyar hold (1200 □ öles). Ebből használható 46 255,696 hold, használatlan 8 469,313 hold. A' használhatóból 16,825,013 h. szántóföld (nemesi 9,838,051; adóalatti 6,992 962 hold); rét 4,498,507 hold (nemesi 2,570,108; adóalatti 1 928.309 h.); legelő 7,733,393 hold (mintegy felét nemések, felét adózók használják, 1,113,680 h. szőlő (1,062,663 nemések és tisztas rendűek, 351,007 h. jobbágyok és k. városi polgárok kezén); 566,698 hold kert; 15,218,395 hold erdő; legnagyobb részt nemesi birtok.

r) Pest vármegye háziadója 1740-ben tett 12,004 fr. 14 fillért, 1840-ben, 136500 forintot, 1790-ben 91,286 fr. 20 kr. A' tisztviselők fizetése 50 év alatt 16,236 forintról 30,159 fra szaporodott; így szintén a' szolgák fizetése 8576 forintról 25,330 fra, hivatalos szekerezés 3400 forintról 27,038 forintra.

s) Csehországban a' zsidók fogyasztéki és vagyoni adónak vannak alávetve, 's e' haszonbérbe adván, fizet a' haszonbérelő a' kincstárnak évenként 216,500 forintot. Morvaországban fizetnek családi taksa és fogyasztéki adó fejében 66,000 fr. Galicziában a' kőscherusra és az ünnepi alkalmakkal meggyújtandó gyertyákra vetett adó divatozik, 's behoz évenként 690,000 ezüst forintot.

t) A' sárosmegyei adóküldöttség is panaszkodik, hogy a' zsidók csekély részben járulnak a' közadóhoz; nevezetesen Sáros vármegye

gyében 1273 zsidó család csupán a' házi pénztárba fizetett 996 fr. 39 $\frac{1}{16}$ krajczárt, a' rendes rovatos összeírás alól pedig egészen kimaradt.

d) A' deperditákból. 55. §.

Ámbár a' deperditák a' háziadóval együtt járnak, mindazáltal ezekről, mivel nem a' megyei házi szükségekre, hanem a' királyi katonaság tartására fordítatnak, itt különösen kell szólnunk. Hogy Magyarországon a' katonaságnak nem csak élelmezésére, hanem a' szálásolási illetőségekre nézve is már a' rendes katonaság behozatala előtt divatoztak rendelkezések, az mind az országgyűlési sérelmekből, mind a' főhaditanács irományaiból kiviláglik. Nevezetesen az első regulamentum I. Leopold által 1683-ik esztendőben jelent meg; melly szerint tartozott a' földnépe a' katonának élelmezésére *kenyeret, hust, szénát, sabot*, adni bizonyos jutalomért, melly nekie a' katonatartásra intézett fundusból térítetett meg. E' tartási járandóságon tul köteles volt a' gazda a' beszállított katonának és tisztjeinek adni *fát, sót, gyertyát 's ágyat*, de ezeknek megjutalmazásáról említés nincsen; 's a' mint a' későbbi tapasztalások bővebben felvilágosítják, azok meg sem térítettek, 's innen vevé származását a' *deperdita*. Idő jártával ezen részint bizonyos megszabott árig megtérített, részint egészen ingyen adott katona élelmezési tartozásoknak nagy része a' hadi adóhoz csatolt bizonyos summákkal megváltatott. Így az 1723-ki országgyűlésen a' várbeli katonák salgamuma (hálópénz) fejében előbb naponként fizetett 2 krajczár, és a' hus pótlására ugyan naponként adott 1 krajczár 150,000 forinttal; nem különben a' sikon fekvő katonaság számára szinte naponként pótlásul kívánt 1 krajczár 64,000 forinttal, és az örök részére fejenként megvett napi 1 krajczár 4000 forinttal megváltattak. Az 1729-ik országgyűlése alatt pedig a' sikon fekvő katonatiszteknek gyertya és fabeli járandósága ő felsége által megszüntetvén, az ingyen való munkáknak megváltása eránt is alku tétetett; azonban az 1751-ik eszt. országgyűlésen ez ingyenes munkák ujra tanácskozás alá jöven, ugyan akkor mind ezek, mind az 1741-iki országgyűlésen már elengedett ingyen való legeltetés, és nyári széna adás, valamint a' megtérítés nélkül kiszolgáltatott fuvarozások is öszvesen évenkénti 200,000 forinttal váltattak meg.

Hogy pedig akár a' tanyázó, akár általköltöző katonaság-élelmezése és szálásolása minden kicsapongások elmellő-

zésével teljesítsék, arról a' törvényhozás állandóul gondoskodván, eránta majd minden országgyűlésen értekezések történtek, 's az 1715-ik esztendőől fogva kiadott regulamentumok készítésébe az országrendei is némileg befolyván, jelesül azon regulamentumok közül az 1723. 1730. 1751-dik évek épen az országgyűlésen dolgoztattak ki.

Az ausztriai német tartományokban az illy erőltetett katonaelelmezés még 1748-ban megszüntetvén, végre II. József Magyarországon is 1786-ki majus 1-ső napján új intézetekkel felállított katonatartási rendszert hozott be. Ugyanis a' katonatartásból eredni szokott veszteségeknek fundusául 500 ezer forint vettetvén ki az országra, ő felsége a' katonatartást saját kincstárának költségein intézte, olly móddal, hogy a' mennyiben minden törvényhatóságban ezen kincstári tartást rögtön felállítani nem lehetett, ott a' törvényhatóság szolgáltatván ki a' katonaság részére megkívántató természetényeket, azoknak valóságos árát az érdeklött fundus térítette meg; a' melly törvényhatóságban kebelezett katonát ellenben a' kincstár tartotta, azon törvényhatóság azon fundus erejéig reája háromlott summát fizette be készpénzzel azon fundusba. Ezen kívül állítatott fel az ugy nevezett *Concurrentialis fundus* 1787-ik évi apr. 3-kán a' 13063-ik szám alatti királyi rendelet erejével, mellynek summája állott 120,199 fr. 20⁷/₈ krajczárból, az ország portáira évenként a' célból vettetvén ki, hogy a' katonatiszteknek, ugy a' katonai rend alkalmazására megkívántató különféle szolgálatau személyeknek szálásolásaik jutalmai a' kiszabott schema szerint ugyan ezen fundusból nyerjenek megtérítést; de mind ezen hasznos intézetek 1790-dik esztendőben megszüntetvén, a' katonatartás rendszere az 1786-dik évet megelőző rendszeres állapotra tétetett vissza, 's maiglan is ebben maradtunk.

Nevezetesen az 1751-dik évi regulamentum, a' polgári és hadi főkormánysszékek közt folytatott kölcsönös egyezkedés után következett időközbeni módosításokkal maig is divatban vagyon, és a' katonaságnak természeti járandósága a' szerint szolgáltat ki. Így például 2 fontnyi kenyér 2 kr., 6 font zab 4 kr., 8 font széna 2 krajczárban vétetik el a' hadbiztosi computusok alkalmával, akármilyen legyen is a' piaczi ár. Salgamum (hálópénz) fejében naponként 1 krajczár számláltatik. a) Katonai hivatalos szekerezések 1 statiora 48 krajczárral fizettetnek. b) Katonai szálásokért, ezeknek jó karban tartásáért, 's más egyéb

katonai alkalmazásokért a' királyi kincstár semmit sem ad. Azon különbség tehát, mi az adózónép által szolgáltatott természetményeknek regulamentális ára, és valóságos piaci értéke közt van, továbbá a' törvényhatóságok által egészen ingyen adott alkalmazások összege *deperditának* nevezetik; 's e' terhet egészen a' házi pénztár viseli. Már hogy e' deperdita című adó tetemes mennyiségre mehet évenként, könnyen elhiendi az, ki tudja, hogy Magyarországon rendesen 16, 17 lovas ezred szokott tanyázni. Nevezetesen pedig 7 évi középszámitással, azaz 1826 — 1833-ik évenként a' biztosí hivatalos computusok szerint 910,040 forintra, 50¹/₂ krajczárra ment pengő pénzben. Melly vesztesség a' törvényhatósági számadások szerint csak 855,386 forintra és 19¹/₂ krajczárra megyen ugyan, de e' különbség a' hatósági számadások és biztosí computusok közt a' különféle időkben számított piaci árokból könnyen megmagyarázható; 's így a' biztosí computusnál bizvást megmaradhatunk.

Ezen magában is sulyos terhet, még sérelmesebbé tesz a' természetmények kiszolgáltatásával kapcsolatban álló, és csaknem elválhatlan számtalan gyakorlat és kezelési hiányok és visszaélések. Átlátták ezt az országrendei, 's azért mind az 1836. mind az 1840-ki országgyűlés e' végre küldöttségeket nevezett ki, 's mindegyik országgyűlés e' visszaélések gyökeres kiirthatása végett, *a' sikon fekvő 's költöző katonaságnak, adózók által kiszolgáltatandó természetmenyekkelí élelmeztesét jövendőben megszüntetendőnek*, és minthogy, ha ennek következtében a' szükséges természetmények jövendőben az ország részéről eszközrendő áruszerzés (admodiatio) útján fognának megszereztetni, innen ismét alig ha nem mind azon kezelési visszaélések és terheltetések, mellyek a' mostani gyakorlatból folynak, erednének, — *az eddigi rendszer helyett mind a' tanyázó, mind az átkelő katonaságnak egyenesen a' felséges kincstár költségein való élelmeztesét*, mint azon egyedüli czélszerű módot, melly által az annyiszor érintett károsodásoknak és hátramaradásoknak sikeresen eleje vétethetik, vélte ő felsége megegyezésének hozzájárulásával megállapítandónak. Mi pedig a' divatozó rendszerből folyó terheknek másik fő részét vagy is a' jelenleg szokásban levő *házankénti szálaltatást*, és *ezzel összekötött salgamumot* illeti: minthogy az innen eredő, közönségesen ismert *erkölcsi* ártalmakon ki-

vül, oly számosak és érzékenyek az avval összekapcsolt *anyagi* károk és visszaélések is, hogy ha ezeknek tökéletes megszüntetését eszközölni nem lehetne, az adózónép, a' mostani rendszerből támadó sérelmeinek legfájdalmasbikát továbbá is szenvedni kénytelenítették: annál fogva oly intézkedést gondolt czélszerűnek: ***hogy a' sikon fekvő katonaság, jövőendőben kassárnyákban, vagy kassárnya féle épületekben szállásoljon.*** Reményleni lehet tehát, hogy a' mostani adóbiztossági országos kiküldöttség bevégezvén munkáját, a' jövő országgyűlése e' tekintetben szerencsésebb leend, mint volt a' mult 1840-ki.

a) Hét évi középszámítás után évenként *Salgamm* fejében 7553 forint $29\frac{2}{3}$ kr. tudatott be.

b) Szinte két évi átmérőleges számítás szerint *katonai szekerese*ik fejében 50,935 ft. $21\frac{1}{3}$ kr. számíttatott be a' hadi adóba.

c) E' summából a' természetmények kiszolgáltatásából eredő deperditára 446,809 ft. $44\frac{6}{10}$ krajczár, a' törvényhatóságok által ingyen adott alkalmazásokból származó veszteségre pedig 463,231 ft. $5\frac{2}{10}$ krajczár esett. Az egész 910,040 fr. $50\frac{1}{10}$ krajczár deperditából pedig a' vármegyék, szabad kerületek 793,854 fr., a' királyivárosok pedig 114,186 fr. $49\frac{1}{10}$ kr. hárt szenvedtek.

d) A' mostan divatozó rendszernek súlyát, 's avval járó visszaéléseket az 1836-ki országos adóbiztossági küldöttség 18 pontban sorozta elő. melyek mindenkit meggyőznek arról, hogy e' rendszertől minden áron megkelletik szabadulni.

A' katonai végvidékből. 56. §.

A' katonai végvidéknek egészen külön jövedelem forrásai és kiadásai levén, mint az anya magyar hazának: azért ezekről különös cikkelyben szükséges szólanunk.

I. Bevétel.

A' katonai végvidék közjövödelmeinek különböző ágai közt, a' státus közvetlen jöszága kevés figyelmet érdemel. Legtöbbet hoznak be még az erdők; a) a' többi kincstári birtokok, mint például a' puszták, mészégetés, kőbányák, a' mehadiai és thopuszkói fördők, gyümölcsösök és malmok, 'stb. felette csekélyül jövedelmeznek. A' bányajövedelem nem a' végvidéki, hanem a' közös királyi kincstárba foly. A' cambiaturák a' rájuk for-

ditott költséget sem fedezik. A' rév-hid-utvámok, melyek haszonbérlok által kezeltetnek, a' végvidéki kincstárt csak kevéssé gazdagíthatják. Leggazdagabb kutfeje marad ennek az egyenes adó, mely föld, b) — kereskedési, — gyártási, — malom, — oltalom adóra c) osztatik fel. Ide lehet számlálni még azon meghatározott summát is, melyet évenként a' szabad katonai váro-
rosok a' végvidéki kincstárba adnak be (1823-tól fogva 49,563 fr. 28²/₈ kr.).

A' harminczadi jövedelmek a' királyi kamara hasznára szed-
detnek be. Ellenben a' katonai végvidékre nézve különös jöve-
delem forrás: a' török birtokokból tisztítás végett általusztatott
marháktól és sertésektől fizetendő summa, és a' veszteglő-in-
tézeteknél szokásban levő tisztítási taksa.

A' most elősorozott jövedelem forrásokból 1821-ben
bejött:

A' státus birtokaiból . . .	146,567 fr. 48 ³ / ₈ kr.
Királyi haszonvételekből . .	48,086 „ 43 ³ / ₈ „
Egyenes adóból	1,048,492 „ 27 „
Mellékes adóból	158,085 „ 53 ⁵ / ₈ „
Vesztegházi hulladékokból .	189,321 „ 35 „
Rendkívüli jövedelmekből .	36,373 „ 30 ⁴ / ₈ „

Összesen 1,623,887 fr. 57⁷/₈ kr. p.p.

Azonban 6 évi középszám szerint a' végvidéki tiszta jöve-
delem évenként 1,509,230 fr. 20 krajczárra megyen conven-
tios értékben. E' jövedelem beszedése igen kevés költséget ki-
ván; mert az erdőjövedelem, az adók, a' haszonbérleti sum-
mák az igazgatási tisztség által szedetnek be. A' vesztegintézeti
pénzeket, a' harminczadhivatali személyzet kezeli, s készen adja
be a' végvidéki pénztárba.

II. Kiadás.

A' katonai végvidék szükségei közé tartoznak: a' fegyver
alá bejegyzett végőrsereg tartása, a' political és oeconomiai
igazgatás személyzetére, papságra, egyházra, nyilvános okta-
tásra teendő költségek. 1823-ban a' közigazgatás minden ágai
1,276,367 fr. 32 krajczárba kerültek pengő pénzben. Hat évi
középszám szerint pedig az ezekre tett költség 1,157,390 fr.

30 krajczárra rugott. Az 1823-ki kiadásból 789,454 fr. a' rendes, 468,913 fr. 32 kr. a' rendkívüli költségekhez számított.

A' rendkívüli költségeknek legnagyobb részét, mindég a' különféle építések okozzák, úgy hogy ezen kiadás 1822-ben minden gazdálkodás ellenére is 324,378 fr., 1821-ben pedig 560,933 fr. 22²/₅ kr. tett pengő pénzben; mi egyébiránt épen nem csuda, ha meggondoljuk, hogy a' végvidéki kincstár nem csak olyan építésekkel terheltek, melyek egyenesen a' végvidék hasznára számítvák (tisztalakok, templomok, oskolák ujonnan való építése, vagy kiigazítása), hanem olyanokkal is, melyek az egész Magyarország, sőt az egész ausztriai birodalom javát eszközlik, például a' cordonon levő partiutak, őrházak, posta és országutak jó karban való tartása, a' Duna, Száva, Kulpa, Tisza hajókázható vizek tisztogatása, 's tb.

Mi a' végőrsereg tartását illeti: e' példanélküli olcsóság. Ugyanis tisztifizetésre, zsoldra, érdempénz díjra, szolgálati díjra (minden valósággal fegyver alatt levő végőrnek évenként 12 fr. p. p.), uti, vontatási költségre, tisztalakok bérlésére, ruházati és hadiszerekre, egy szóval az egész fegyverben álló végőrseregre, 6 évi középszámmal nem ment több évenként, mint 1,398,617 fr. 26 kr. p. p. — 1823-ban volt a' költség 1,363,214 fr. 14³/₅ kr. szinte ezüst pénzben. E' szerint egy 2 zászlóalyból álló végezred, melly jelenleg 76,995 fr. 37⁴/₅ krajczárba kerül, ha egy olaszországi sorezred módjára tartatnék, 274,405 fr. 33 kr. kívánna évenként. 'S midőn a' státus egy végőrré csak 31 forintot ad ki: akkor egy északamerikai katona 412 dollárba (2 p. fr.), 91 centimbe, egy angol fegyveres 100 font sterlingbe, egy francia 936 francba, egy orosz 364¹/₂ rubelbe (egy rubel = 1 fr. 32 kr. p. p.), egy porosz 144²/₅ tallérba, 's egy ausztriai katona 128²/₅ pengő forintba kerül évenként.

Az igazgatásra, 's a' katonaságra tett költségek tehát 6 évi középszámmal 2,557,674 fr. 36 kr., a' végvidéki jövedelem pedig szinte 6 évi középszámmal 1,509,230 fr. 20 krajczárba menván: az évenkénti *deficit* tesz 1,048,444 fr. 16 krajczárt. Mi a' végvidék saját jövedelmén, 's a' különös katonai fundus által fizetendő költségeken felül még a' szükséges kiadások fedezésére hiányzik: azt a' királyi kincstár pótolja. E' pótléksumma 1791-ben csak 612,758 fr. 29¹/₅ krajczárba rugott, holott később 30 évvel 990,718 fr. 29⁵/₅kr. ment éven-

ként, beletudván már a' katonai fundusra tartozó költségeket is, minthogy ez szinte a' királyi kincstártól kapja dotatióját. Azonban 1791-ben még a' végvidék mintegy 300,000 fr. kapott a' kamarától évenként, bizonyos költségek fedezésére (mint p. o. a' károlyvárosi és báni végvidékbeli kath. papság fizetésére, vesztegházak állítására, utak csinálására, stb.), mely már 1819 óta nem fizettetik. Továbbá a' belső igazgatás, oskolák javítása által, a' kiadás 1791 óta 700,000 forinttal szaporodott; és így világos, hogy a' végvidék saját jövedelme jelenleg sokkal tetemesebb, mint 1791-ben volt; 's e' szaporodást nem az adó felemelésének, mely mind a' mai napig felette csekély, hanem a' jobb gazdálkodásnak, és a' sebesen növekedő népességnek köszönheti.

a) A' végvidéki erdők 10 esztendei (1787—1797) közép számmal 48,693 fr. 26 kr. tiszta hasznot adtak. — 1802-ben az erdők-ből bevétel tett 140,793 fr. $23\frac{1}{8}$ krajczárt, a' kiadás 94,854 fr. $5\frac{1}{8}$ kr., maradt tiszta jövedelem 45,938 fr. 32 kr — 1817-ben volt az erdőjövedelem: 150,596 fr. $53\frac{1}{8}$ kr. v cz. Legtöbbet jövedelmez még a' makkoltatás. Ez 1811-ben csak a' szeremi végvidéken 207,645 fr. $36\frac{1}{8}$ kr. hozott be. Altaljában az erdőjövedelmet tisztán 100—120,000 forintra tehetjük évenként pengő pénzben. Ez ugyan a' 2,224,822 hold erdőre felette parányi jövedelem; de meg kell gondolnunk, hogy itt a' végörök ingyen kapnak tüzfát, a' végvidéknek e' fölött igen sok épületet kell tartani, és ez erdőgazdag vidéken a' fának úgy szólván semmi ára nincs.

b) A' földre vetett adó maga 883,864 pengő forintot hoz be évenként.

c) A' végvidéki jövedelmek szaporodását e' következő párvonal legjobban megmutatja:

		J ö v e d e l e m			
		1802-ben	—	1819-ben	
Kereskedési adóból	. .	9427 fr.	— kr.	16,850 fr.	— kr.
Gyártási adóból	. .	13,400	„ 30	25,422	„ — „
Malom adóból	. .	17,341	„ $52\frac{1}{2}$	14,787	„ 55 „
Öllalom adóból	. .	12 649	„ 20	22,914	„ — „

B) Kiadás. 57. §.

Ámbár Magyarország nemzetgazdasági tekintetben igen szegény, mindazáltal statusgazdasága vagy is úgy nevezett financiája nem épen rossz karban áll, sőt jobb állapotban van, mint sok gazdag statusoké. Ugyanis Magyarországnak semmi statusadóssága nincs; állandó katonaságot aránylag keveset állit (csak

13 gyalog és 10 lovas ezredet, holott a' háromszorta kisebb Galícia 12 gyalog és 8 lovas ezredet ad), végör katonaságát ismét példátlan kevés költséggel tartja; pedig a' statusadósság és katonaság azon két kitűnő teher, mely minden civilisált országra csaknem elviselhetlenül rásúlyosodott, 's mely a' mesterségesen felemelt közjövedelmeit az öt fő hatalmasságnak fele részben elnyeli. a) Nem kis könnyűségére szolgál az országnak az is, hogy itt nagy kiterjedésű tartományokat, azaz vármegyákat felette kevés tisztviselő kormányoz; 's mind e' megyei mind a' királyi városi tisztviselőknek, továbbá az országos hivatalbelieknek, mint például a' n. mélt. hétszemélyes, királyitábla, bánitábla, kerületi törvényszékek tagjainak fizetésük csekély, nyugpénzüik semmi; úgyhogy Magyarországon csupán a' szoros értelemben vett királyi tisztviselő és katona huz nyugpénzt. Pedig olly országokban, hol e' nyugpénzi-rendszer divatozik, a' nyugpénzek a' közkiadás rovataiban harmadik helyen állanak. Utakra keveset költünk, bár többet költenénk, mert az e' részbeni fősvénység keservesen boszulja meg magát. A' megyei utakat 's hidakat a' szegény paraszt ingyen csinálja, a' nemes ember pedig ezek roszaságáról ingyen panaszkodik. A' főbb országuti vonalokra 's más vízépítésekre van ugyan egy fundus, mely a' felemelt sóárából (mázsánsként 11 kr., mi évenként 250,000 forintot hoz be) gyűl össze; de ez illy nagy országban, ennyi sok rossz ut és korlátlan folyó mellett meg sem tetszik. Végre a' protestansok, nem egyesült óhitűek mind oskoláikat, mind egyházaikat magok tartják, a' nélkül hogy a' status ezekre csak egy fillért adna, pedig az említett felekezetbeliek 4 millio léleknél többet számlálnak ez országban. A' kath. egyházak 's nemzeti oskolák részint a' hivek által, részint a' királyi kegyes alapítványból 's más fundatiókból tartatnak. A' kath. felsőbb vagy is deák oskolák egész a' pesti egyetemig szinte egy batkájába sem kerülnek a' királyi kincstárnak; mert az utóbb érintett egyetem uradalmakkal bír; a' többi tanító intézeteket pedig vagy szerzetesek látják el, vagy a' királyi tudományi főpapság is iskolai alapítványból fizettetnek. Hogy végre a' kath. főpapság terjedelmes jószágokkal gazdagon el van látva, azt említeni sem szükséges.

Mennyire megyen évenként a' magyar status költsége és jövedelme: ez nyilvánosságra soha nem hozatván, magányirónak nem marad egyéb hátra, mint a' megkapható adatok-

ból közelítőleg határozni meg az esztendei költségvetést (budget); mely is körülbelől így formán áll:

Jövedelem.

	Pengő pénzben forint — krajczár.
Koronai és kamarai uradalmak	1,600,000 —
Só (tisztá jövedelem)	4,985,440 —
Bányászat és pénzveretési jog	1,096,400 —
Posta	80,000 —
Harminczad és vám	4,000,000 —
Lotteria	155,750 —
Fiscalítások	41,982 —
Hadi adó	4,395,244 38 1/2
Hadfogatási adó	75,000 —
Házi adó a' deperditán kívül	3,485,203 48 1/2
Deperdita	910,040 50 1/4
Türelmi zsidó adó	158,700 —
Szepesi XVI városok censusa	18,221 20
Királyivárosok censusa	18,031 2 1/5
A' kath. főpapság várépítési seged.	50,136 24
A' katonai végvidékből	1,509,230 20
Rendkívüli jövedelmekből (taksák, el- koboztatások, megürült püspök- ségek, zálogházak, 'stb.)	500,000 —
Összesen évenkénti jövedelem	23,079,399 43

K i a d á s.

Királyi udvartartás (az ausztriai csá- szárnak mintegy 3 millio fr. civil- listéje van; b) 's így a' magyar királyra felényit számlálván)	1,500,000 —
Állandó katonaság	6,828,000 —
Végőr katonaság	1,398,617 26
Adó restantia	445,568 11 1/32
A' vármegyék és városok belső igazga- tása	3,485,203 48 1/2
Végvidék közigazgatása	1,157,390 30

Átvitel
forint — krajczár.

Királyi udvari cancellaria, helytartó- tanács, kamara, fő-kerületi és váltótörvényszékek	1,098,000	—
Összesen	15,912,779	55 ¹⁴ / ₃₂

Es így a' költséget a' jövedelemből lehuzván, marad felesleg
7,166,619 fr. 48¹⁴/₃₂ kr.

a) Általában a' statusadósság tesz az ausztriai birodalomban
996, Britanniában 7930, Franciaországban 1721, Poroszországban
263 millio ezüst forintot. És ez öt fő hatalmasság közjüvedelmeit az
adósságok és katonaság illy arányban emésztik el:

1) Oroszország	a) statusadósság $\frac{1}{9}$	részét az egész jövedelemnek.
	b) katonaság $\frac{4}{9}$	" " "
2) Ausztria	a) statusadósság $\frac{2}{3}$	" " "
	b) katonaság $\frac{3}{10}$	" " "
3) Franczkon	a) statusadósság $\frac{6}{19}$	" " "
	b) katonaság $\frac{6}{29}$	" " "
4) Brittasország	a) statusadósság $\frac{3}{5}$	" " "
	b) katonaság $\frac{4}{15}$	" " "
5) Poroszkon	a) statusadósság $\frac{1}{5}$	" " "
	b) katonaság $\frac{3}{7}$	" " "

b) Az ausztriai császár koronai jövedelmét *Springer* (II. VI.
220 l) 3 millio ezüst forintra teszi; megjegygezvén egyszersmind hogy
ezenkívül a' császári királyi családnak tetemes privat vagyonja van.
Az angol királynő civillistje 10 millio ezüst forintra is felmegy, de
ebből sok olly kiadást kell tenni, melly szorosan az udvar költsé-
geihez nem számíthatatik, 's ezért saját rendelkezésre mintegy 3 mill.
fr. (298,000 font sterling) marad. A' minden oroszok czára maga
határozza meg fizetését; de a' francia polgár király 14,000,000 frank
civillisttel is megelégszik. A' porosz király koronai jövedelme 2,500,000
porosz tallerra becsültetik.

c) A' királyi kincstár igazgatása. Magyar királyi udvari kamara. 58 §.

Azon fő tisztviselő, ki a' magyar király jövedelmeire haj-
dan felvigyázott, kincstárnoknak nevezteték; 's mivel állandóul
a' királyi udvarban kellett laknia, más hivatalt nem viselhete.
E' fő hivatal sokáig elhanyagoltatván, az 1526: 3-dik t. czikk
Magyarorsz. Statist. III. Köt.

c

által régi állapotjába visszahelyheztetett, 's törvény hozatott, hogy ezentul kincstárnokok csak becsületes, jó erkölcsű, és igazságszerető férfiak legyenek. Ekkor még a' királyi kincstárnokok kötelessége volt felvigyázni a' határszélekre, királyi banderiumokra, hadi készülétekre és szerekre, 's a' kisebb kir. tisztviselők választása tőlök függött. Az 1537-dik évben két kincstárnok rendeltetett, egyik a' mágnsai, másik a' nemesi rendből; melly változtatás az 1547: 9-dik törvény-cikk által olly módosítással hagyatott helyben, hogy egyik a' fő egyházi, másik a' nemesi rendből neveztessek. Ez okból e' méltóság a' világi és egyházi főurakkal sokáig közös volt, miglen a' bécsi békekötés alkalmával az 1606-diki 5-dik cikkben elrendeltetik, hogy királyi kincstárnok többé más ne lehessen, mint született magyar és világi rendű; mi később több törvényczikkek (1618: 15, 1681: 14) által megerősített, ámbár 1672-ben a' kamara elnöke ismét püspök vala. a) II. József a' királyi kamarát a' helytartótanáccsal kapcsolá össze, de ezen igen különböző rendeltetésű fő kormányzések József halálával újra elválasztattak.

Jelenleg a' *magyar királyi udvari kamara* (Excelsa Camera Regia Hungarico Aulica) Posonyból 1784-ben Budára tétetvén, áll egy *elnökből*, egy *alelnökből*, a' királyi ügyek igazgatójával és a' fő levéltárnokkal együtt 15 *királyi tanácsosból* (kik közül 2 a' mágnsai, 13 nemesi rendből való), 14 *titoknokból*, 16 *fogalmazóból*, 14 *fogalmazói gyakornokból*, és a' *jegyzőkönyvi*, *lajstromzó*, *levéltári*, *kiadó*, *számvevői*, *fizető*, 's *taksáló* hivatalosztályokból, és a' *királyi ügyek igazgatóságából*. A' 335 egyénre menő kebelbeli személyzet fizetése évenként 222,105 ezüst forintba kerül. b)

E' fő kormányzék ügyel fel a' magyar koronának minden jogaira és követeléseire, minden rendes és rendkívül jövedelmeire, kivevén nagyobb részben a' bányászatot, melly a' közönséges bányászkamara, és az adót, melly a' kir. helytartótanács által kezeltetik; jövedelmei a' postának, melly politikai tekintetben a' helytartótanáctól függ, szinte a' magyar udvari kamara kincstárába folyván. Mivel továbbá a' szabad királyi és szepesi városok koronai javaknak tekintetnek: ez okból e' városok is gazdasági *tekintetben* a' kamara által kormányoztatnak, 's ez nevez ki biztosságokat az észrevett hibák és hiányok orvoslására, de az 1715: 36 t. cikk értelmében

mindenkor megelőző királyi leirat és jóváhagyás mellett. És minthogy e' városok ügyei gyakran political tárgyuakkal vegyesek, azért az illyneműek a' kamara és helytartótanács által közösen intéztetnek el 's terjesztetnek fel felsőbb helyekre. Elkoboztatási esetekben (Contrabande) a' kamara bíraskodik. Az 1715: 18 t. cziknél fogva pedig, ha a' király valakinek jószágot adományozni akar, előbb a' kamara véleménye kéri ki; de a' *nova donatio* eseteiben ez nem szükséges (1741: 19). A' 800 fr., vagy ennél is több fizetéssel bíró kebelbeli kamarai tisztviselőket ő felsége nevezvén ki: a' kevesebb fizetést húzó többi tisztviselők a' kamarai tanács által választatnak.

A' magyar királyi udvari kamara törvényeink (1715: 18, 1723: 16, 1741: 14) értelmében egyenesen és közvetlenül csak a' királynak van alárendelve, 's e' tekintetben minden más udvari kormánysszékektől független; de a' közönséges udvari kamarával, és a' bányáskamarával folytonos érintkezésben van, 's a' király parancsolatait királyi leiratok mellett ezek által veszi. Mivel minden koronai és kamarai jószágok a' kamarától kormányoztatnak, 's a' király ezekre nézve mint akármely más privat hirtokos törvény előtt megjelenni tartozik: ennél fogva a' király személyét minden illy ügyekben a' királyi ügyek igazgatója (Director Causarum Regalium) képviseli, ki tartozván minden koronai perekre és követelésekre felügyelni, mind a' kamarai tanácsban, mind a' királyi táblánál székkal és szavazattal bír. c)

A' magyar udvari kamara kormánya alatt több kamarai hatóságok vannak az országban szétszétva. Illyenek a' temesi, marmarosi, XVI szepesi városi, kassai, zágrábi, és az ideiglenes zombori *kamarai igazgatóságok* (Camerai-Administrationen), az alárendelt tisztartói, számtartói, és erdőszeti ke-
rületekkel; az ó-budai és visegrádi, diósgyőri és tokaji, hradeki és likavai, ungvári *főnökségek* (Praefectoratus), és nagyváradi *igazgató királyi ügyviselőség*, melyek egyik vagy másik igazgatóságnak alárendelve nem lévén, egyenesen a' magyar udvari kamarától függnék. A' *harminczadi* jövedelmek kezelése végett van 11 kerületi felügyelőség, és 173 harminczad hivatal. Az első a' felügyelő és kormányzó, az utóbbiak a' kezelő hivatalok, 's nagyobb részt a' határszéleken felállítvák, és az ottani vámhivatalokkal szabály szerint összekapcsolvák. A' *bányásszat* Magyarországon mindég királyi ha-

szonvételnak tekintetett, d) 's ezért a' királyi kamarától függe. A' bányák nálunk vagy királyi költségen, vagy privatusok által műveltetnek, 's ez utóbbiaknál törvényeink szerint (I. Lajos decr. 13 cz., Mátyás 6 decr. 49, II. Ulászló I. decr. 30) a' kamarát minden érczektől e) urbura ($\frac{1}{10}$) illeti, és az ázott aranyt, ezüstöt, rezet akárkitől is bizonyos időről időre megszabott árért beváltani jogosítva van. A' bányászat kormányzására nézve az egész ország 4 bányakerületre (alsó-magyarországi, felső-magyarországi, nagybányai és bánsági) osztatik, mindeniket egy fő bányahivatal igazgatván. A' selmeczi Alsó-Magyarországban **fő kamaragrófságnak**, a' szomolnoki Felső-Magyarországban és a' nagybányai **fő bányafelügyelőségnek** (supremum regium inspectoratus officium montano-monet. districtuale), és a' bánsági **királyi bányaigazgatásnak** (Regia montana directio) nevezetik. Mindenik kerülettel egyszersmind kerületi fő bányatörvényszék van összekapcsolva. f) Különben a' selmeczi főkamaragróf mint állandó királyi biztos közvetlenül a' magyar udvari kamarától függ, mellynél a' bányászati dolgokra nézve különös hivatalosztály (Bureau) és előadó találattik. Egyébiránt ámbár a' bányászati törvényhozás, és bányatörvényszéki szerkezet egyenesen országgyűlés tárgya; és a' bánya perek a' kerületi bányásztörvényszékektől a' királyi és hétszemélyes ítélőszékekre vitetnek feljebb: mindazáltal, a' tulajdonképeni bánya dolgokban, mennyire tudniillik ezek a' bányászati oeconomiát illetik, és tisztán koronai haszonvételek (1791: 22), minden fenérintett bányahivatalok részint közvetve a' magyar k. kamara, részint és nagyobbára közvetlenül a' Bécsben székelő pénz és bányász udvari kamara (Hofkammer in Münz- und Bergwesen) alatt állnak. — A' **Só ügyekre** nézve van egy kamarai igazgatóság Szigeten, Mármarosban, és egy felügyelőség Sóváron. És mivel Magyarországon még eddig a' só eladatását is a' királyi kincstár eszközli, ennél fogva e' végre 2 sóeladási felügyelőséget (Pesten és Debreczenben) és 78 sóházi hivatalt kénytelen fizetni. A' magyar tengerparti tengeri só kezelése is 1830-ban a' magyar királyi udvari kamara kormánya alá rendeltetett.

Mi a' pénzügyet illeti: egy **pénzverőház** van Körmöczön, egy **pénzpróbáló- 's arany és ezüstbeváltó** hivatal Nagybanján (az itt működött pénzverőház ez időben megszűnt), és **arany 's ezüstbeváltó** intézet Pesten.

a) A' kamara elnökei ezek voltak :

<i>Az elnökök nevei:</i>	<i>Kincserosztások és szolgálatok ideje</i>		<i>Fizet- ésük</i>
Pemflinger István báró -	1531	1536	— Fr.
Bereghy Albert pécsi prépost -	1537	1548	1537-ben 544 1543-ban 600 utóbb 800
Thurzó Ferencz gr. nyitrai püspök	1549	1556 a'ka- thol. vall. elhagyta	800
Deseöffy János - - -	1557	1568	— 500
Ujlaki János, váci püspök -	1561	lemondott	—
Radetius váradi püspök -	1569	1596	—
Fejérvári István nyitrai püspök -	1587	1596	800
Szuhay István váci püspök -	1597	1607	800
Vizkeleti Tamás báró - -	1609	1611	1609) 800 1610) 1000
Pethő László - - -	1612	1618	1000
Véglai Horváth Gáspár -	1619	1624	800
Pálffy Pál gróf - - -	1625	1645	800
Lippay Gáspár - - -	1646	1654	800
Majthényi Mihály - - -	1655	1655	800
Zichy István - - -	1655	1671	800
Kollonics Leopold gr. püspök -	1672	—	800
-			szálás, gyer- tya fa pénz 400
Erdődy Kristóf gróf - - -	1684	1703	1250
Erdődy Sándor gróf - - -	1709	—	3000
Erdődy György gróf - - -	1720	1748	—
Grassalkovich Antal gróf -	1748	1772	10000
Erdődy János gróf - - -	1772	1782	10000
Niczky Kristóf gróf - - -	1782	1783	8000
Balassa Ferencz gróf - - -	1783	1785	—
Zichy Károly gróf - - -	1786	1788	—
Ürményi József - - -	1783	—	—
Albert főherczeg - - -	—	—	—
Szécsen Sándor gróf - - -	1790	1808	10000
Semsei András - - -	1808	1814	10000
Majláth József gr. - - -	1814	1825	10000
Zichy Károly gr. - - -	1825	—	10000
Keglevich Gábor gr. - - -	—	1842	10000
Mednyánszky Alajos, b.			

b) A' kamara elnök fizetése mint láttuk 10000 fr. p.p., az al-
elnöke 6000 fr., a' királyi udvari kam tanácsosoké részint 3000,
részint 2000 fr., titoknokoké 1200 és 1000 fr., fogalmazóké 800 és
600 fr., fogalmazói gyakornokoké 300 tr. *Jejjzőkönyvi hivataloz-
tály*: iktató 800 fr., 4 iktatói tiszt fejenként 500 fr., 2 gyakornok
fejenként 200 fr. *Lajstromzó osztály*: 1 lajstromzó 1200 fr., 1 al-laj-

stromzó 800 fr., 2 segéd fejenként 700 és 600 fr., 3 lajstr. tisztvis. fej. 550 és 500 fr., 3 irtok fej. 450 és 400 fr., 3 járulnok fej. 350 és 300 fr., 4 diurnista fej. 273 fr. *Levéltár:* 1 levéltárnok, ki egyszersmind kamarai tanácsos 2000 fr., másod levéltárnok 1200 fr., 6 lajstromzó fejenként 700 és 600 fr., 8 indicans 600 és 500 fr., 2 irtok fej. 450 fr., 3 járulnok fej. 400 és 350 fr. *Kiadóhivatal:* kiadó 900 fr., segéd 700 fr., 2 irtok 550 és 500 fr., 16 cancellariai irtok 550, 500 és 400 fr., 8 járulnok 350 és 300 fr., 1 diurnista 273 fr. *Számvevői hivatal:* 1 fő számvevő 1500 fr., alszámvevő 1200 fr., 8 consultor fej. 1000 fr., lajstromzó 800 fr., 48 számvevői tiszt 700, 600 és 500 forinttal fejenként, 34 ingrossista fej. 500 és 450 fr., 16 járulnok fej. 350 és 300 fr., 6 gyakornok 80 fr., az építési osztálynál 1 consultor 1000 fr., 2 számvevői tiszt 700 és 600 fr., 2 ingrossista 450 és 400 fr., 2 járulnok 350 és 300 fr. *Fizető hivatalosztály:* 1 főnök 1800 fr., ellenőr 1500 fr., 2 számító 900 és 800 fr., 1 pénztárnok 800 fr., 16 pénztári tiszt 700, 600, 500 és 450 fr. fejenként, 10 járulnok 350 és 300 fr., 5 gyakornok fejenként 200 fr. *Taksáló hivatal:* 1 taksáló 800 fr., ellenőr 600 fr., járulnok 300 fr. *Királyi ügyek igazgatósága:* a' korona ügyész, ki egyszersmind királyi udvari kamara tanácsos 3000 fr., aligazgató 1800 fr., 12 királyi ügyvéd fejenként 1200, 1000 és 700 fr., 1 iktató 500 fr., 1 lajstromzó 500 fr., 1 kiadó 500 fr., 3 irtok 350 és 300 fr., 2 járulnok 300 és 200 fr. *Szolgai személyzet:* 1 ajtónálló 300 fr., fűtő 250 fr., 3 futkár fejenként 250 fr., 2 kapus fej. 180 fr., 2 inas fej. 144 fr.

c) II. Maximilián alatt a' királyi ügyek igazgatója Jó Balázs 300 magyar forint fizetést huzott, 's még ezenfelül egy ruhára 60 fr. rendeltetett. *Schwartner Statistik. III. Th. 9-15. l.*

d) Különös az, hogy kivételképen hajdani királyaink a' bánya regalét privatus családoknak is adományozták. Illyen kirekesztő kiváltságokkal bir például az Andrássy grófi nemzetség, a' Szentiványi család Liptóban még I. Lajos kiváltságos levelénél fogva, 's a' t. *Lásd az 1807. országgyűlési és bányászati országos küldöttségek irományait.*

e) Az országrendei több ízben sérelemnek vették azt, hogy a' vastól is, melly nem nemes ércz, urbura kívántatik; valamint a' büenyit, dárdanyt (kobaltum, antimonium) stb. is mint félérceket minden urbura alól felmentendőnek kérték; az 1807-ki országgyűlésen pedig a' bányavárosok azon kérelmüket terjesztették elő: hogy a' vas urburája eránt II. Józseffel tett szerződés, miszerint urbura czim alatt minden tizedik mázsa vasércztől 4 kr. fizetendő, továbbra is épségben fentartassék.

f) A' bányászok és bányavárosok a' kerületi bányatörvény-székeknek mellyeket II. József hozott be, eltörlését, 's helyettük a' helybeli törvényes bányásztölészeknek minden k. bányavárosban is nevezetesebb bányászatot üző városbani visszahelyeztetését kéri. L. az országgy. sérelm. 1790. 1802. 1807. 1827. és 1836.

c) Ez udvari bányáskamara még 1839-ben a' közönseges udvari kamarának egy különös osztályát képezte. Azonban ez évben, mint már Maria Therezia alatt volt, önállóvá, 's a' többi udvari kormányzésekhez hasonlóvá tétetett, személyzete 1 elnökből, 5 udvari tanácsosból, 3 udvari biztossági tanácsosból, 's a' t. állván. Hatásköre kiterjesztetett a' bányai 's hutai ügyekre, pénzveretésre, próbáló 's beváltó intézetekre, bányászati gyárakra, a' bányauradalmak és erdők kormányzására, és bányai termékek eladására.

IV. SZAKASZ.

Tudományos Intézetek.

A) Magyar tudós társaság vagy academia. 59. §.

A' görögöknek, a' tudományokban és művészetekben a' régiebb nemzetek örökösének köszönhetjük főkép nem csak a' tudomány és művészet hozzánki eljuthatását, hanem még nagyobb részben a' tudományos műszavakat is, miután ezeket minden művelt európai nyelv megtartá, bár közülök némelyik eredeti jelentésének meg nem felel. Ez az eset az *academia* nevezettel. Athenében egy téres, szép fasorokkal és friss vízzel ellátott helynek birtokosa bizonyos *Academos* nevű ember levén, mivel Plato ennek szomszédságában építteté musáknak szentelt templomát, hol tanítá 's terjeszté az örök és halhatatlan igazságokat: oskolája academiának nevezteték, 's e' nevezet később minden tudományos egysüleltre kiterjesztetett. A' közép századokban, midőn még a' status nem vala minden polgárnak közanyja, a' status kisebb statusokra vagy is ugynevezet testületekre (*Corporatio*) szakadozott el. Az erősbek joga divatozván, az egyesek testületbe állottak, 's a' különböző polgárzati osztályok egymás ellen védelmül kiváltságokkal, testületi törvényekkel sánczolák be magukat. És ime ki gondolná, hogy az egész emberi nemzet sajátját, a' tudományt ápoló egyesületek is ugyan azon gyökérok-ből származzanak, melly a' nemesi, egyházi, városi testületeknek

és czéheknek lételt ada. Illy tudományos egyesületek vagy academiák különösen Olaszországban terjedtek el, mert már a' XVI század közepén 550 illynemű tudományos testület számláltatott. a) Később az angolok és francziák is megkedvelték ezeket, 's **Richelieu** felállítá 1635-ben azon francia academiát, melly a' francia nyelv kiművelésére, de a' tudományok terjesztésére nézve is annyit tett, hogy e' tekintetből a' francia academiának minden más academia közti elsősege elvitázhatatlan. b) A' jó példa hatott, 's mondhatni, hogy a' berlini, c) pétersburgi, müncheni academiák, a' XVIII századnak e' szüleményei főkép a' francia után valának utánozva; 's általjában a' különféle nevű, célzatu tudományos egyesületek és testületek a' művelt Európában annyira elhatalmazának, hogy már Magyarországon is kezdték a' nemzet értelmesbjei ebbeli hiányunkat átlátni.

Azonban mig a' nemzeti műveltség 's tudományosság barátai csaknem egy század lefolytáig csupán forró ohajtásukat fejezik ki egy magyar academia felállítása eránt: addig Széchenyi István gróf, a' cselekvés embere tetthez nyult, 's az 1825/7-ki nevezetes országgyűlésen egész esztendei jövedelmét (60,000 pengő forint) e' célzra nagylelkűleg felajánlván: e' dicső példát mindjárt annyi rokon érzésű honfiak követék, hogy már 1830-ban, az alaprajz királyilag helybehagyatván, az ige, végre testté válhatott. Célja ezen intézetnek: a' tudományok és művészetek minden nemeiben a' nemzeti nyelv kimiveltetésén igyekezni. E' végre az eredeti magyar munkák kijövetelét, 's mind a' régi, mind az uj remek irások magyarra fordítását elősegíti; bármelly oklevelet, 's rejtve levő kéziratot felkerestet; gondoskodik, hogy a' nemzeti játékszin jó darabokban ne szenvedjen; megfejtés végett esztendőnként tudományos kérdéseket tesz, 's a' legjobb feleleteket megjutalmazza; a' nyomtatásban megjelent magyar munkák legjelesbikét 200 arannyal tiszteli meg; a' beadott kéziratokat, ha helybenhagyást nyernek, tulajdon költségén és hasznára kinyomatja, szerzőiknek pedig illő jutalmat ad, a' hazai nyelv természete megismerése végett, ben és külföldön utazásokat tétet. Fő pártfogója József cs. k. főherczeg 's Magyarország nádora. Első és második előlülőt az igazgató tanács választ, melly áll 25 e' végre az ország 4 rendei közül kiszemelt tagokból, kik egyszersmind és főképen a' társaság tőkepénzére 's költségeire felvigyáznak. Az előlülők választása minden egyes esetben, megerősítés végett a' Felsőg eleibe terjesztetik. A' tisztelet-

beli tagok számszerint 29-en, megkülönböztetett tiszteletben állanak, székük és szavuk van, 's ezen megtiszteltetés az igazgatók közül csak nyolcznak adható. A' rendes tagok száma 42 meg nem haladhat; ezek a' gyűlésekben szinte szavazattal bírnak. A' levelező tagok száma, kik egyébiránt bel és külföldiek lehetnek, de belföldiek csak úgy, ha magyarul tudnak vagy irtak, meghatározva nincs; mind kis, mind nagy gyűlésekbe 's kivétel nélkül mindenikbe bejárhatnak, ott beszélhetnek is, de szavazatuk nincs. A' tudományok ez academianál 6 osztályra szakítatnak, mellyek e' következők: **1) nyelvtudományi, 2) philosophiai, 3) történetírási, 4) mathematicai, 's hadtudományi, 5) törvénytudományi, 6) természettudományi.** A' tiszteletbeli és levelező tagok osztályokra elkülönözve nincsenek; hanem a' rendes tagokból mindenik osztálynál 7 vagyon alkalmazásban, olly formán, hogy ezek közül 3-nak szükségesképen Pesten, vagy szomszédságban (helybeliek); 4-nek az ország különböző részeiben (vidékiek) kellett lakni. Aapterv szerint a' tisztviselők, és mindenik rendes tag fizetést huzna, de az intézet szegénysége miatt a' tisztviselőség 's minden osztálynál csak az első helybeli és első vidéki (az elsőség ugyan azon osztályban a' választási vagy kineveztetési időtől számítatván) tag kap felette mérsékelt fizetést, t. i. évenként 500 és 300 ezüst forintot. Minden rendű tagok örökösek és el nem mozdíthatók. Az egész academiai személyzet 1842-ben e' következő: az igazgatótanács az elnökökkel együtt áll 23 egyénből, tiszteletbeli tag 23, rendes tag 39, honi levelező tag 98, külföldi levelező tag 10, személyes szavazatu tisztviselő 1, titoknok és tisztviselőség (köztök 3 rendes és 2 lev. tag) 11, összesen 171. Mind ezen tagok elválasztásuk vagy kineveztetésük alkalmával oklevéllel tiszteltettek meg. A' társaság gyűlései kétfélék, u. m. kis gyűlések, és nagy gyűlések. Kis gyűlések hetenként egyszer, u. m. hétfőn tartatnak. Tárgyai: 1) tudományos és szépművészeti előadások és közlések, mik köz érdekre tarthatnak számot, a' tudomány jelen állapotjához mértek, 's mennyire lehet új adatokon és combinatiokon alapulók; 2) hivatalos dolgok. A' nyomtatás végett beküldött kéziratok megvizsgálására innen küldetnek ki bírák a' tiszteletbeli, rendes és levelező tagok soraiból, 's a' jelentések is ide adandók, a' midőn az elfogadott munkák szerzőinek ivenként jutalomdíj határoztatik. A' nagy gyűlések, mellyek minden évben egyszer tartatnak, tárgyai más mellékéseken

s kisebb fontosságúakon kívül: az új tagok választása, és a jutalmak elítélése és kiadása. Olly helyekre, mellyek még az academia felállítása óta betöltve nem valának, e' nagy gyűlés kijelölése mellett az igazgató tanács szabadon nevez ki tagokat; de a' mellyek már egyszer betöltve levén, megüresedtek, olyanokra a' nagy gyűlés választ. Tagot ajánlani minden tiszteletbeli és rendes tagnak joga van, de szükséges is hogy bármelly rendű megválasztandó tag, legalább egy tiszt. vagy rendes által ajánltassék, 's választás előtt néhány napokkal neve egy táblára kifüggesztessék; minden rendű választás pedig titkos szavazattal történik. Mi a' jutalmakat illeti: minden esztendőben sorban 2 tudományosztály tesz fel 2 pályakérdést, mellyek többek közül a' nagy gyűlésben kiválasztatván és elfogadtatván, kitűzetnek, 's a' harmadik évi nagygyűlésen, az osztálybeli sorban következő 3 rendes bírálótag által legjobbnak ítélt feleletek 100 arannyal jutalmaztatnak meg. Drámai jutalmak vig és szomorú szindarabokra évenként felváltva következnek, 's a' drámai jutalom a' többiek közt legjobb munkának mindég kijár, kivévén, ha köztök egy sem találtatnék, melly bármi tekintetben legkisebb figyelmet is érdemlene; melly megszorítás a' tudomány osztályi pályafeleletekre nem alkalmaztatik, hanem az aránylag legjobb, bár ennek általános becse csekély legyen is, a' jutalmat mindég elnyeri. A' társaság 200 aranyból álló nagy jutalma az egy esztendőben nyomtatásban megjelent legjelesebb magyar munkát illeti, 's ez nagy gyűlésen titkos szavazattal döntetik-el. Mind a' kis, mind a' nagy gyűlések szabály szerint nem nyilvánosak; hanem a' bemenetel akarkinek is elnöki engedelem mellett nem tiltatik. — A' társaság, mint társaság ad ki *évkönyveket*, egy hónaponként megjelenő folyóiratot *Tudománytár* czime alatt, 's a' *régi magyar nyelvemlékek* kiadására különös ügyelőt tart. Könyvtára, a' Teleki grófi nemzetség és Batthyány Kazmér gróf által ajándékozott könyvtárakkal együtt közel 60,000 kötetre megy; de ez sincs felállitva, újabb könyvekre pedig semmi fundus; hanem a' magyar literatura újabb művei, mivel ezeket a' szerzők törvény szerint ingyen tartoznak adni, kevés híján mind meg kaphatók. Pénzgyűjteménye meglehető; de physical, chemiai, 'stb. gyűjteményekre és készülletekre valóban egy tudós társaságnak nagy szüksége volna.

A' társaság egész gyümölcsöző tőkepénz alapja 1840 végével tett 353,659 fr. 56 kr. ezüst pénzben; ezenkívül 798 pengő fr. holtig ajánlat évenként.

a) Legnevezetesebb vala ezek közt az 1582-ben állítottott *Della crusca*, és az 1560-ban Nápolyban keletkezett természettudományi egyesület, de a' melly a' pápa által eltiltatott.

b) A' franczia tudományos társaság *Institut Royal*, tulajdonkép 4 academiából áll, mellyek e' következők: *Academie francaise; Academie des inscriptions et belles lettres; Academie des sciences; Academie des beaux arts*: 1792-ben a' convent új szerkezetet ad neki, 's nevét *Institut National* ra változtatá. Napoleon a' moral és politicalai osztályt eltörölte, úgy gondolkodván, hogy testületnek morallról gondoskodni felesleges; politicát pedig legjobban értheti az, ki 800,000 fegyverrel parancsol. A' restauratio ismét a' National-Institutot törölte el, 's visszaállítá az academiákat; de a' tagok, kik azelőtt örökösök voltak, most a' kormány által elmozdithatóknak nyilatkoztattak; mi sok párt surlódásokra ad alkalmat az igaz tudományosság 's érdem mellőzésével. Az *Academie des inscriptions* Colbert ministersége alatt állítottott, 1793-ban eltöröltetett, de két esztendő mulva helyreállítatván, az Institut-national-hoz kapcsoltatott. Általjában ez az egész franczia tudományos intézet minden készülékekkel, segédforrásokkal és jutalmazásokkal gazdagon el van látva; 's minden czéhes szerkezetéből származó gyengeségei mellett is, mind a' nyelv kiműveltetésére, mind a' tudományok terjesztésére felette nagy befolyást gyakorlott, 's egyedül ennek köszönhetik a' francziák, hogy nyelvük minden europai hatalmasságoknál diplomaticai rangra emeltetett.

c) A' berlini tudományok academiáját I. Fridrik alapította 1700-ban. Áll 4, u. m. *physicai, mathematicai, philosophiai és historiai-philologiai* osztályból. Ezekben vannak rendes és rendkívüli tagok honiak és külföldiek, kik a' tagok által választatván, a' királytól erősíttetnek meg, így szinte honi és külföldi levelezők is találhatnák. A' kormány e' társaság számára nevezetes jövedelmeket rendelt. Ezelőtt a' kalendariumbélyeg (Kalenderstempel) szolgált alapítványul, melly 1806-ban 30,000 tallérért volt kibérlelve; de később a' status kincstárából rendeltettek ki a' megkívántató költségek. Jutalomkérdéseket is tesz fel.

Észrevételek az academiákra, 's különösen a' magyar tudós társaságra. 60. §.

Az academiák hasznairól a' nézetek igen különbözők. Némeltyek ezeket czélszerűeknek, 's az értelmiség terjesztésére nézve üdvöseknek állítják azon elvből, hogy valamint anyagi, úgy szellemi tekintetben is, mit egyesek nem birnak, azt egyesült erő kiviheti. Mások ismét az academiákat mostani czéhes szerkezetükben a' valódi tudományosság ellenségeinek gondolják inkább, mert ugymond az által, hogy némeltyek magokat az ér-

telmesek tömegéből kiszakítván, zárt testületet képeznek, megszakadás és nem egyesülés, üres és gögös pedantság, és nem tudományszeretet mozdítatik elő. Abban azonban mindnyájan megegyeznek, hogy minden academia a' nemzeti nyelv kiművelésére elhatározó 's jótékony befolyást gyakorlott; mert itt különösen arra levén szükség, hogy a' nyelv új és jó szavakkal gazdagodjék, 's a' grammaticai szabályokban állandóság és egyenlőség hozassék be: ezeket több jeles írók egyesülete inkább és biztosabban eszközölheti, mint egyes, különben szinte derék literátorok. És e' tekintetben különösen nagy szükség volt a' magyar tudós társaságra. Még felállítása előtt egyik a' Révay, másik a' Verseggy, harmadik a' debreczeniek grammaticáját, legtöbb pedig egyet sem követett; a' helyesírás (orthographia) amnyi féle volt, a' hány magyar írástudó Magyar és Erdély országban számláltatott: és ime 10 évi működése után, már tisztába kezdünk jőni, az írók mind a' grammaticai, mind a' helyesírási szabályokban közelednek egymáshoz 's nagyobb egyformaság észrevehető; sőt már hivatalos irományokat is látunk grammaticai szabályok szerínt szerkesztetve, mi az előtt hallatlan vala.

Mi az academiáknak a' tudományokra való befolyását illeti: őszinte megvallom, hogy véleményem szerint ezek inkább anyagi, mint szellemi egyesületi tekintetben tehetnek sokat. Egy gazdagon dotált academia költséges tudományos kísérleteket, és utazásokat tétethet, könyvtárokat 's más segéd eszközöket szerezhet, mi egyesek erejét felülmulná; de hogy magának a' tudománynak előbbvitelére szellemi egyesület lenne szükséges, ezt nem hiszem, mert e' részben az egész academia mint testület keveset tehet, hanem ezt valamint eddig egyes talentumoktól nyertük, úgy ezentul is csak azoktól várandjuk. De itt azt mondják némellyek, hogy czélszerű a' talentumokat kitüntetés, megtiszteltetés és ingeradás végett egy megkülönböztetett testületben központosítani; hanem észre nem veszik ez urak, hogy midőn egyet akarnak megtisztelni, akkor talán más 10 érdemest sértenek meg, 's hogy az ész köztársaságában veszedelmes a' természeti egyenlőséget megzavarni. Hát ha még fizetés is vagyon összeköttetve e' megtiszteltetéssel? Ekkor már a' musák temploma nem ritkán aljas anyagi speculatiók küzdhelyévé törped. De az academiák nem elégsznek meg avval, hogy magokat az értelmesek nagy tömegétől elkülönítik,

hanem saját keblökben is ujfokozatokat 's választó falakat állítanak. A' sok tiszteletbeli, rendes, levelező, 's tudja Isten minő tagságok eleven bizonyságai annak, hogy az academiák nem a' 19-ik század szüleményei. Azért tehát legcélszerűbbnek vélem, ha a' tudós társaságokat valóságos tudományos egyesületekké alakítanánk át, melyekbe minden részt vehetne, kinek a' tudományok gyarapítására és terjesztésére anyagilag vagy szellemileg kedve és akaratja van. A' kiváltságos öklevelek, előjogok eltörölendők, 's helyettek azon elv lenne szilárdul megállapítandó, miszerint valamint az anyagi, úgy a' szellemi világban is csak a' munkásnak járjon ki a' jutalom; 's e' jutalom ismét olyan legyen, melly további munkásságra inkább és nem tespedésre ösztönözzön: azaz rendes fizetések helyett a' jutalmak lennének szaporítandók; és csupán olly férfiakat gondolnék tisztességes és állandó nyugpénzzel megjutalmazandóknak, kik szakadatlan munkásságok által a' literaturát több jeles elme termékekkel gazdagították; ezek megérdemlik, hogy öreg napjaikra, midőn már fiatalabbokkal versenyezni nem képesek, tisztességesen biztosítva legyenek.

Az academiáknak fen előszámlált közös gyengeségein kívül, van még a' magyar tudós társaságnak más, szerkezetéből eredő saját hibái is. Illyen először az, hogy a' tudományosztályok közt egyet ollyat látunk, mellynek működései már más tudományosztályokban befoglaltatván, egészen feleslegesnek látszik. Értem a' törvénytudományi osztályt, melly minden academiák közt csak a' magyarban képez önálló osztályt. Ez ugyan egy illy prókátoros hazában, millyen kedves hazánk, megfogható; de még is különös. Mert a' positiv törvényeket művelni nem lehet, 's hozzáadni, vagy belőle elvenni nem szabad, miután ezek eltörlése, módosítása, magyarázata nem a' tudósok, hanem törvény szerint az országgyűlés feladata. A' valódi jogtudomány, például a' természeti 's nemzeti jogok, a' positiv polgári és fenytő törvények elveinek fejtegetése a' philosophia köréhez tartozik; más oldalról e' positiv törvények fejlődését, történetét ismét a' historiai osztály tartja fen magának. Másodszor minden tudományosztályra egyenlő számmal rendeltettek tagok, holott némellyik osztály sokkal terjedelmesebb ágazatu mint a' másik; és így mindenik tudományra egyenlő figyelem nem fordíthatik, mi sok tudományágnak elhanyagolását huzza maga után. Harmadszor a' tiszteletbeli és rendes tagok száma nem

csak meghatározott, hanem az utóbbiaké egyszersmind helyhez is köttetett; miből következik, hogy a' legjelesebb feltűnő talentumot sem lehet bevenni, ha csak kedvéért valamelyik rendes tag meg nem hal, vagy történetből épen Pesten és nem Vadkerten, vagy megfordítva lakik. Elhibázottnak tekintem azon első lépést is, miszerint jövődő gazdag alapítványok reményében a' rendes tagok fizetése mindjárt kimondatott, de a' remények meghiusultával teljesedésbe eddig sem mehetett. E' körülmény a' társaságot eredeti céljától messze elvezette; mert csak minden osztálynál az első helybeli és vidéki tagnak adhatott fizetést, 's pedig oly szűket, hogy terv szerint abból tudományoknak függetlenül élni lehetetlen; és e' csekély fizetés is a' társaságnak nagyobb erejét kimerítvén, magasabb céljától ütteté el. Így az alaptervben levő évenkénti 2 nagy jutalom helyett mind eddig csak 1 nagy jutalom adathatott ki; a' nyomtatás végett beküldött 's elfogadott kéziratok pénzhány miatt halomban penészlenek, 's talán örökös setétségnek átadva hevernek. Valóban kinosan kell mosolyganunk, midőn némelly megyei gyűléseken követelő szózatok emelkednek azeránt, miért nem gondoskodik a' tudós társaság iskolai könyvekről, melyek Magyarországhban a' mindennapi kenyérrel egyformán szükségese-
sek lennének. Bóldog Isten! pillantsanak kissé az alapítványi könyvbe, 's meglátandják, hogy az egészet néhány főrendüeknek 's kisebb vagyonu buzgóbb honfiaknak köszönhetjük, 's az alapítók sorai közt 48 vármegyét, 's ugyan 48 királyvárost, bár ezek egyenként fel valának szólítva, hiába keresendének! De a' tervezett rendes tagi fizetéseknek ki nem adhatása, még azon bajt is szülte, hogy a' különben is számos fokozata a' társaság tagjainak egy új fokozattal nevededett. Az alapszabályok szerint a' tiszteletbeli tagok kitűnő tiszteletben részesülnek; a' rendes tagok természetesen már kevesebbel is megelégedhetnek, de ellenben fizetésre tarthatnak számot, 's a' tiszteletbeliakkal szavazatuk van. Végre a' levelező tagoknak sem fizetésük sem szavazatuk nincs, 's mint a' legalsó fokon álló tudósoknak tiszteletből is véknyan jut. A' rendes tagok ismét elosztatnak rendes fizetéses tagokra, és rendes fizetetlen tagokra. Bizony sok nemű osztályozás; pedig az aristocratia ha valahol, a' tudományok országában valóban nevetséges. Igen lényeges szerkezeti hibája a' magyar tudós társaságnak továbbá az, hogy a'

tudományosztályok önállólag nem működnek, külön gyűléseket nem tartanak, hanem mindent egyesülve végeznek; holott mindenik osztály saját ügyeit csakugyan czélszerűbben rendezhetné; 's a' mindenik osztály számára alapítandó nagy jutalmak elítélését is tanácsosabb volna magoknak az illető osztályoknak átengedni. Mert mikép lehessen kívánni, hogy a' jogtudós a' mathematicai munkát is úgy megítélhesse, mint maga a' szaktudós és megfordítva? Hát ha még holmi pedantságok is egyvelednek a' dologba, miszerint egyik osztálybeli a' másik osztály tudományát lenézi és gunyolja? Illy körülmények közt valóban könnyen megeshetik, hogy nem a' legjobb munka kapja el a' jutalmat; pedig ez mindenkor nagy morális veszteség az írókra nézve úgy, mint magára a' társaságra. Az írókra nézve azért, mert munkájuk nem csupán szakemberek által ítéltetvén meg, azok sorsa véletlentől függ. A' társaságra nézve ismét azon okból, mivel ha illyesmi történik, bár ez főképp szerkezet hibája, még is a' közvélemény által vagy pártosság-nak, vagy tudatlanságnak bélyegeztetik, 's így a' közönség előtt tekintete mindenik esetben sülyed, pedig az academia is csak a' közvélemény pártolása mellett működhetik 's hathat sikeresen. E' szerkezeti hibákról a' társaság nagyobb része meg van győződve, 's igyekezend annak idejében, 's annak útján ezek orvoslását sürgetni; de reményli, miszerint erre nézve az országgyűlés pártolását és figyelmét is megnyerendi. Mert mondjuk meg az igazat, minden elősorzott hiányok mellett is e' társaság sokat, igen sokat tett, 's még többet tehetett volna, ha lépéseiben szerkezete és szegénysége nem akadályoztatják. Tíz évi működése alatt mind számra, mind belső becsre nézve több magyar munka jelent meg, mint azelőtt 50 esztendő leforgása alatt, 's ezt főképp tagadhatatlanul az academiai jutalmaknak köszönhetjük. Nyelvünk mind inkább csinosbul és gazdagodik. A' társaság által ideiglen kiadott zsebszótárt, a' tudományos műszavak összeszedése szorgalmasan folytatvatván, nem sokára terjedtebb és tökéletesebb szótár váltandja fel, és reményünk van valahára egy nyelvünk természetéhez alkalmazott szabatos grammaticát nyerni. A' népnevelést hathatósan és összpontosított erővel előmozdithatná, de ebben szegénysége által gátoltatik. De reményünk nem csal meg, hogy nemzeti értelmiségünk képviselői nem hagyandják ezen egyetlen egy becses, de sorvadó egyetemes tudományos intézetünket, melly

mindenben elmaradt szegény nemzetünkre annyi áldást áraszt-hatna, gyámolítlanul; hanem ézt az idő szelleméhez módosítva és szerkesztetve oly alapítvánnyal látandják el, melly egy 13 millióból álló nemzethez illő.

B) Különös tudományos egyesületek. Magyar gazdasági egyesület. 61. §.

A' tudomány minden ágát magában foglaló magyar aca-demián kívül, vannak még Magyarországon több tudományos társulatok, mellyek a' tudománynak valamely különös ágát tűz-ték ki célul. Ilyenek Pesten: a' **Kisfaludy-társaság**, **Természettudományi társulat**, **Ipar-egyesület**. A' Kisfaludy-tár-saság a' magyar szép literatura előmozdítására állott össze, 's e' végre évenként illy tárgyú jutalom kérdéseket tesz fel és ju-talmaz meg. Alaptőkéje áll azon feleslegből, melly a' Kisfaludy Károly egyik volt legjelesebb magyar literator emlékkövére be-küldött summából fenmaradt; 's mi a' mult 1841-ki évben ujo-lag kieresztett aláírások után begyürend. E' társaság tetteleg mu-tatá meg, milly sok jót lehet eszközteni csekély pénzzerővel is, ha az czélszerűen és gazdaságosan kezelteik. A' **természet-tudományi társulat** csak 1841-ben alakult, 's működését egy korszerű jutalom kérdés tételével^{a)} el is kezdette. E' társulat-tól megkülönböztetendő a' magyarországi **orvosok és termé-szetbuvárok évenkénti nagy gyűlése**, melly hol Pesten, hol más magyarországi városban (az idén Temesváron) tartatik. Célja: személyes ismerkedés 's egymáshoz közeledés, és tudományos értekezések felolvasása, 's természet tudományi és orvosi kísérletek tétele. Az **ipar-egyesület** csak most levén bimbójában, már is sok gyümölssöt ígér. E' társulatoknál régibb és nagyobb hatású azonban

A' **magyar gazdasági egyesület** Pesten. Ez az előtt Állat-tenyésztő társaság neve alatt volt ismeretes, 's gazdasági egyesü-letnek csak 1835-ben alakult; célja ezen honunk boldogságára oly mélyen bevágó egyesületnek: a' mezei gazdálkodás minden ágát tudományosan gyarapítani, és a' köznép közt az értelmiséget terjeszteni. E' végre hetenként kétszer ad ki egy folyóiratot „Magyar Gazda“ czim alatt, 's évenként népkalendariumot; gazdasági kérdé-sek megfajtására néha jutalmakat teszen; valamint szép paraszt csi-kókra és ujonnan talált czélszerű gazdasági eszközökre is jutalmakat

tűz; állatmutatásokat tartat; a' nevezetesebb magyarországi példány gazdaságokat beutaztatja 's leiratván köz használatra ki nyomtattatja. ^{b)} A' köznép közti értelmesség terjesztésére felette sokat hat továbbá évenként kiadatni szokott „Mezei Naptár“ czimű kalendariomával. Ebben népszerű gazdasági és természet-tani czikkelyek népszerű nyelven adatlak elő, 's mivel példátlan olesón árulatlak (10 és ½ tönnött iv 2 pengő garasért) olly kelete van, hogy 1842-re a' 40,000 nyomatlott példány elkelvén, jövendőre 60,000-nek nyomatlása határoztatlott. — A' társaságnak van elnöke, 4 másod elnöke, választmánya, titoknoka, előadója, pénztárnoka, 'stb. Az egész felosztatlak több *szakosztály-ra*, mellyek ezek: **1) földészeti és földművelési, 2) műtani, 3) állattenyésztő, 4) selyemtenyésztő, 5) gyümölcsstenyész-tő, 6) szőlőművelési, 7) ismeret terjesztő 8) erdészeti.** Mindenik szakosztály külön is tart üléseket. Van továbbá a' társaságnak Budán egy szőlőiskolája, mellyben minden magyarsőtnémelly erdélyi vármegyéből is vannak különféle szőlőfajok, mellyeket e' szőlőiskolának korán elhunyt ideiglenes birtokosa Schams Ferencz gyűjtött össze. Legujabban pedig egy gyümölcsstermesztő társaság részvények utján Pesten egy gyümölcsiskolát alapított, melly már is 50 ezer csemetét és 540 anyafát számlál. — Alap gyümölcsöző tőkéje volt a' magyar gazdasági egyesületnek 1843-ban 69,000 ezüst forint; rendesen nem kamatozó, statuspapi-rokból álló, 's annak idejében kamatostul, 's tán nyereséggel visszafizetendő tőkéje 1500 fr., az egyesület 218 rendes tagja ad évenként 10 forintot; összesen véve ezekből, az országos szőlőiskolából, 's nyomtatványokból bejövő jövedelem 9764 fr. 49 krajczár-ra számittatlott.

Vannak továbbá az országban számos *fiók gazdasági egyesületek*, például illyenek a' vasi, honti, szathmár megyei, szarvasi, 's at, a' pécsi selyemtenyésztő, sopron-vasi szeder-egyesület, szepesi, mellyek a' középponti gazdasági egyesülettel összeköttetésben vannak, 's ennek gyűléseire képviselőket küldenek.

^{a)} A' magyar természettudományi társulat vegytani pályakérdése 1842-re e' következő: „*A' csolnoki és pécsváradí barnakő, nem különben a' Bánságban találtatő fekete kőszén vizsgáltságának meg vegytanilag minden tekintetben.*“

^{b)} Egy egy szerencsésebb ötlete alig lehetett a' magyar gazdasági egyesületnek, mint az, hogy a' nevezetesebb példánygazdaságokat leirassa. Ezek sokkal jobban tanítanak és ösztönöznek, mint más száraz theoretikai fejtegetések, mellyekre a' közönséges

Magyarorsz. Statist. III. Köt.

d

gazda csak azt szokta mondani, hogy azok gyakorlatban ki nem vihetők. De ha ugyan ezen gazdasági elveket már élve lenni látja a' leirt példánygazdaságokban, már akkor még is elkezd gondolkodni: 's már ez nagy nyereség. Első leírásra *Alcsúth* választott 's felette helyesen. A' megjelent könyv czíme ez: „*Magyarország legjelesb gazdasági 's ipar vállalatainak ismertetése, Kiadja a' magyar gazdasági egyesület. Első füzet. Alcsúth gazdasági tekintetben. Tizenkét könyvomattal. Ara füzve 1 fr. 30 kr. p.p.*

C) Szépművészeti intézetek, Magyar nemzeti színház. 62. §.

A' pesti, kőszegi és posonyi *hangász egyesületeket*, a' pesti *énekiskolát*, az aradi *conservatoriumot* elhallgatván, csak a' *pesti műegyesületről* tesztek említést. Ezen társulat részvényekre alapítá magát, 's célja: évenként eszközrendő műkiállítások által a' jó izlést és a' szép művészetekhez való kedvet előmozdítani és ébreszteni. A' kiállított művek (mellyek többnyire olaj festvényekből állanak) jelesbjei a' társaság által megvásároltatván, a' részvényesek közt sorshuzással kijátszatnak; ezenfelül mindenik részvényes kap részvényéért (5 fr. p. p.) évenként egy műlapot. Már két évben tartatván műkiállítás, erre Bécsből, Münchenből, Triesztből, sőt Olaszországból is küldtek képeket.

Külföldön az udvari színházak nem tartoznak ugyan a' statistica rovatai közé; de mi magyarok egészen más körülményekben levén, 's a' nemzeti színháznak tisztességes mulatságon kívül nyelvművelés, nemzetiség terjesztés, 's így nemzeti érdek is tüzetvén ki célul: ez okból Pesten állított nemzeti színházunkat országos intézeteinkhez méltán sorozhatjuk. E' színházat egy részvényes társaságtól vette által az 1840-ki országgyűlés; és a' színházon fekvő, az építésből eredő, és összesen 39,882 fr. 15⁴/₁₀₀ kr. tevő tehernek törvényes járulékaival együtt leendő kifizetésére, és az első felkészítések beszerzésére különösen 50,000 fr., 's nem több, a' színház megalapítására pedig 400,000, összesen 450,000 igaz értékű ezüst forintot ajánlt, olly módal, hogy e' summa ezen országgyűlési kivetés szerint egyedül a' nemesek és azok által, kiket a' törvény ezen nevezet alá foglalta ért, legyen fizetendő. E' summából 400,000 fr. alapítványi tőkének tekintetvén, abból nem egyéb, mint kamatinak legfelebb két harmada fordittatik a' színház évi költségeinek pótlá-

sára, egy harmadrész kamatai pedig minden esetre a' tőkéhez adatván, azt évről évre szaporítandó. Az ajánlat kezelése, és a' színház igazgatásra való felügyelés, a' királyi helytartótanácsnak azon felügyelési joga, melyet egyéb színházakra nézve is gyakorol, épségben hagyatván, egy országos választmányra bízott. — E' hazai intézetnek még most is sok akadályal kellett küzdeni, mi által előmenetelében felette gátoltatik. Így a' vármegyék 's királyvárosok a' reájok kivetett részt more patrio igen későn küldvén be, a' kamatok nem elégségesek a' színház fenntartására. Továbbá a' drama és opera közti vita és vetélkedés még most sem szűnt meg; mi annyival különösebb, hogy az országgyűlése bizonyosan nem azért alapítá e' színházat, hogy a' pestiek magukat jobban mulathassák, hanem nyelv és nemzetiség vala a' magasb cél, 's így a' dramának opera feletti elsősége tévovázás nélkül kimondható, annyival inkább, mert a' dramai személyzet a' legjelesebb magyar színészek közül levén kiszemelve, a' magyarországi német társaságokkal nem csak vetélkedhetik, de azokat felül is haladja, holott az opera minden criticán alul áll; 's így a' kitűzött cél amaz által sokkal biztosabban és alaposabban elérhető. Nagy hiánya ez intézetnek még az is, hogy tagjainak jövődöbeli nyugdpénzeiről gondoskodva nincs; pedig a' nemzet nem hagyhatja öregségükben gyámolítlanul azokat, kik virágzó életkorukat a' nemzeti érdeknek feláldozták. Valamint idővel szinte reménylhető, miszerint a' mostani csinos ugyan, de félrelévő épület helyett, diszes helyen, olly színház fog felállittatni, melly e' nevet „nemzeti“ megérdemelje.

D) Magyar nemzeti museum. 63. §

Első alapítója volt az elfelejthetlen gróf Széchenyi Ferencz, ki nagy becsű könyvtárát, 's régi pénzek gyűjteményét 1802-ben a' nemzetnek ajándékozta. Később mind a' főherczeg nádor, mint buzgó pártfogó, mind az ország rendei, mind más hazafiak bőkezűsége által tetemesen öregbedett; de főképen az 1833%-ki országgyűlésen olly hatalmas gyarapodást nyert, hogy ezentul a' legelső europai nemzeti museumokkal méltán vetekedhetik. Ugyanis az említett országgyűlésen, egy nemzet méltóságához illő diszes épület létrehozására 500,000 pengő forint ajánlatott, 's ez már Pesten nagy részben készen áll; Jankovich

Miklós urnak ritka jelességű 's érdekű könyv-oklevél-kézirat-régiségek és drágaságok gyűjteménye 125,000 p. forinton megvételni rendeltetett; gr. Illésházy István, közel 8000 darabra menő könyvtárát 's okleveles gyűjteményét, valamint Pyrker László egri érsek, mintegy 300 darabból álló legjelesb művészi kezek-től festett képgyűjteményét ezen hazai intézetnek ajándékozták. Elosztatik eddig 3 osztályra. Az elsőt teszi a' régi 's újabb pénzek, régiségek 's drágaságok gyűjteménye; a' másodikat a' természet productumai különösen Magyarországot illetőleg; a' harmadik osztályt a' könyvtár képezi. Nevezetesebb említésre méltó tárgyak ezekben e' következők: Minden magyar fejedelemnek Etelétől kezdve a' mostanig időszerint elrendelt pénzgyűjteménye; a' számos görög, romai, 's más pénzek, melyek közül csak az ezüsből valók 12,000 felülhaladnak. A' természeti osztályban figyelmet érdemlenek a' külön üveges szekrényekben vármegyék szerint elrendezett magyarországi ásványok, érczek drágakövek, különösen pedig az ezernyi alakokban előtűnő vas érczek; egy igen nagy értékű opalkő; egy 138 fontnyi meteor-kő, Sáros vármegyéből; a' 16,000 példányt felülhaladó száritott növények; minden honi fa- nem könyv alakban, melynek belsejét levele, virága, magva foglalja el, egy rövid leírással. Ugyan itt vannak több honi kézműi és gyári ipar mutatványok. A' könyvtár felette gazdag Magyarországot illető régi oklevelekben, kéziratokban, országgyűlési irományokban, földabroszokban, török firmanokban, 's különösen a' magyar históriát, közjogot és literaturát illető könyvekben és kéziratokban.

Tanító Intézetek.

A) Mellyek egyik vallásbeli felekezethez sem tartoznak.

1. Selmeczi bányász academia. 64 §.

Minden tanító intézeteink közül külföldön a' *selmecsi bányász academia* talán legismeretesebb, miután ebben nem csak az ausztriai tartományokból, hanem más idegen országokból is vannak tanulók. Állittatott ez 1760-ban Maria Therezia által, 's 1809-ben erdőszeti oskolával nagyobbittatott. A' phy-

sicai pályában e' következő tudományok adatnak elő: számtan, mértan, logica, tiszta természettan, mechanica, hydrostatica, hydraulica, aërostatica, és különös tanítótól rajzolás. E' tudományokat azon ifjak is tartoznak tanulni, kik különben más academikában a' philosophiai pályát elvégezték; továbbá szoktatóul hetenként a' bányákba rendeltetnek. Esztendő végén az ifjak két felé válnak, az erdőszéket tanulók 2 esztendei pályájukat kezdik el, a' bányászok pedig vegytan (chemia) tanulásához fognak. Az erdőszeti gyakornokok (így neveztetnek a' tanulók) oktatattatnak fűvésztudományban, földmérésben, erdőbecsültetésben (taxation), a' fák természetes és mesterséges nevelésében, erdei rendtartásokban, számvitelben, szén és mészégetésben, 's at; és 2 erdő-kerületben tetteleg gyakoroltatnak. A' bányászok tanulnak vegytant, ércztant, érczpróbatant (docimasia), érczolvasztást (liquefactoria), bányászi számvitelt. Esztendő végével pedig az igazi bányász pályába jönnek, 's hallgatják a' föld alatti földmérést, földtant (geognosia), sófőzést (halurgia), végre a' tulajdonképeni bányásztudományt minden ágával, bányajogot (jus metallicum), 's ezeket elvégezvén 5 hónapig a' földalatti mérést gyakorolják. Van ezen academiának derék könyvtára, 's nézésre méltó ércz és minta gyűjteménye.

Igazgatója az intézetnek a' selmeczi főkamaragróf; professorok voltak 1839-ben 8-an, kik közül három egyszersmind bányatanácsos, és a' főkamara grófság ülnöke vala. Ugyan ez évben 327 tanuló számláltatott, és ezek közt 57 dijpénzes (stipendiatus). A' professorok fizetésére 11,400, 's más költségekre 12,638 ezüst forint kívántatott meg.

2. Ludovicea. Katonai oskolák. 65. §.

A' gyakori és hosszas francia háboruk mind inkább meggyőzték a' magyar nemzetet *Flavius Vegetiusnak* ama mondatáról: „in o ni autem praelio non tam multitudo, et virtus indocta, quam ars et exercitium solent praestare victoriam.“ Ez okból e' dolgot már 1802-ben megpendítvén, az 1808-ki országgyűlés egy katona academiának felállítását elhatározta, 's a' tervet is elkészítette; 's mivel ez intézetre igen szép 's közel 1 millio forintra menő privat ajánlatok történtek,^{*)} az egész mindjárt országgyűlése után az akkori felséges királynő nevére *Ludovicea* név alatt Váczon felállítandó lett volna. Azonban a'

háborus idők, 's a' devalvatio miatt az intézet felállítása lehetetlenné lett; de 1827-ben az országrendei ez ügyet ismét lelkesen felfogván, ennek Váczi Pestre leendő áttételét, a' hozzá szükséges diszes épületnek felállítását, 's az egész intézet hathatós gyámolítását elhatározták.^{b)} A' Ludovica Pestnek legszebb 's legkiebbebb helyén csak ugyan fel is épült; de az intézet foyamatba való tételére még sok hibázott. Azért az 183²%-ki országgyűlésen a' rendek valahára felakarván állítani a' kívánt intézetet: köz kivetés útján nemzeti segedelem gyanánt megajánlották azon 309,000 forintot, melly a' beadott hivatalos tudósításban még e' végre szükségesnek mondatott. Továbbá minthogy a' concurrentialis pénztárban levő 200,000 fr. kamatja, melly eddig az 1827: 27 cikk következtében a' Ludovica fundusát gyarapította, az 183²% országgyűlésen a' nemzeti museum javára engedtetett: ennek pótlására is megajánlották a' kamatok tőkéje 200,000 forintban, 's így összesen 509000 fr. Csak azt kötötték ki a' rendek, hogy az 1808-ki országgyűlésen kidolgozott tervnek újabbi megvizsgálására egy választmány neveztessek, jelentését a' jövő országgyűlésre beadandó; addig is pedig az 1808-ki rendszer megtartassék, csakhogy kezdettől fogva minden tanulmányok magyar nyelven adassanak elő. Eő felsége a' nemzeti ajánlást el nem fogadván, a' választmány 's magyar nyelv eránti kérést is félrevetette; minek következtiben a' rendek is az országgyűlés végső napjaiban ajánlataikat visszahúzták.^{c)}

^{a)} Az újabb időkben legnevezetesebb ajánlást tett e' végre Bárdányi gróf Butler János. Ő tudniillik az 1812: 2-dik törvény cikkelyben említett előbbeni ajánlásán felül, 1827-ben ufolag 126,666 forintot 's 40 krajczárt kötelezett, 's ez által 20 ifjunak ezen intézetbe leendő föl vételére 's neveltetésére országos végzés szerint megkivántató állandó tőkét alapított meg; felosztván az ezekre nézve minden vallás különbség nélkül leendő bemutatási jogot, a' következő vármegyék közt olly módon: hogy Heves vármegye két, Ungh két, Pest két, Nógrád két, Bihar két, Borsod két, Szabolcs két, Gömör egy, Zemplén egy, Abauj egy, Torna egy, Bereg egy 's Ugocsa egy ifjat mutathassanak be. E' summat azóta a' nemes gróf le is fizetvén, kamatjából a' fennevezett vármegyék a' Ludovica felállításáig kebelükbeli tanuló ifjaknak bizonyos segedelem pénzt rendelnek.

^{b)} *Katonai nevelőháza* 48 ifjuval minden magyar gyalog ezrednek van, hol e' növendékek az alsóbb katonai tudományokban oktattatnak; sőt némellyik olly jól van elrendezve, hogy uri csa-

ládok is örömet küldik ide gyermekeiket (a' 48 felül t. i. kik többnyire al-tisztek 's közvitézek gyermekei 's status költségén tartatnak, a' hely tágasságához képest mások is vétetnek föl); 's e' nevelőházak már sok derék tiszteket ajándékoztak a' királynak, de mindenestre a' Ludovica hiányát ki nem pótolják. E' nevelőházak következő helyeken találhatunk: Posonyban, Nagyszombatban, Váczon, Kassán, Lőcsén, Váradon kettő, Szegeden, Karansebesen, Eszéken, Pécsen, Székes-Fejerváron, Sopronban; 's egy galicziai ezred számára Bártfán. Összesen 1839-ben 789 katona növendéket tápláltak. Végre a' katonai végvidéken különös mathematicai oskolák állítottak számszerint 8-an Ezekben 1839-ik évben 31 professor és 369 tanuló számláltatott.

c) A' magyar ifjak, ben az országban nem lévén főbb katonai tanítóintézet, kénytelenek az ausztriai, 's leginkább a' bécsi-ujhelyi (Wiener-Neustadt) katona, és a' bécsi ingenieur academiát használni. A' *bécs-ujhelyi katona academia* (1752 állítatott) 8 osztályra szakíttatik, 's benne minden nemű katonai tudományok, 's a' nyelvek közt a' magyar is taníttatik. A' tanulók vagy alapítványi növendékek, vagy fizetők. Az első rendűek közt van 304 hely ausztriai birodalombeli főtisztek fia, 20 olasz, 2 dalmatiai, 2 tenger melléki ifjak számára; ezenkívül 115 alapítványi hely, melly a' különböző nem magyar tartományi rendektől alapíttattak, 's ezért a' bemutatási joggal ők élnek. Fizető növendékek a' hely térségéhez képest szinte felvétetnek. A' *bécsi ingenieur academia* főképen katona mérnöktiszteket nevel, 's azért a' 7-ik osztály közül az utolsó, csak azokra nézve rendeltetett, kik képességüknél fogva a' mérnök test számára kiszemeltetnek. Van benne 94 kincstári alapítványi hely, részint 's nevezetesen 20 nemes galicziai, 10 olasz tartományi, 2 tenger melléki ifju számára. Fizetők ide is felvétetnek.

3. Gazdasági Tanítóintézetek.

a) Keszthelyi Georgicon. 66. §.

Legelső gazdasági tanítóintézet volt Magyarországon a' **Georgicon**, mellyet még gróf Festetics György állított terjedelmes uradalmi számára. Ezen intézet sok viszontagságon és változáson ment keresztül, mindazáltal sokáig csak magányosan áll a' földmivelő országban, és sok jeles gazdánk kiképeztetésüket egyenesen ezen oskolának köszönik. Jelenleg taníttatik benne 1) a' természethistória, 2) vegytan és műtan (chemia és technologia), 3) mezeigazdaság, 4) számadások vezetése, 5) jószágkormányzás, 6) marhaorvoslás, 7) földmérés és gazdasági építészet, 8) urbarium. A' fizetési gyakornokok szabad szálláson, fűtésen, gyertyán, 's írószereken kívül évenként 200 váltó

forintot kapnak. Azonban szabad ezen intézetet használni minden ifúnak azon feltétellel, ha magát a' közönséges vizsgálatoknak és iskolai törvényeknek alája veti. Hogy a' növendékek a' mezeigazdaságban gyakorlatilag is oktassanak, erre nézve szolgál egy urasági néhány holdból álló példánygazdaság. Legujabban a' kézikönyvek magyarra fordíttatása elrendeltetett, hogy ezentul e' nyelven adathassanak minden tudományok.

b) Magyar-óvári gazdasági tanító-intézet. 67. §.

A' magyar-óvári gazdasági oskolát Albert herczeg alapította, 's 1818-ban ősszel nyitattott meg először. Alaptőkéje a' neszideri udvarház (curia), melly azelőtt a' paulanusoké volt. Van különös kertje, fűvész, csont, minta gyűjteménye, és könyvtára. Gyakorlatul szolgál a' 700 holdnyi Albertligeti major. Az oskolai pálya 2 esztendeig tart. A' philosophiai tudományok csak mellékesen tanítatnak, mellynélfordva ide csak philosophiát végzett ifjak vétetnek be. Van 4 rendes professor, u. m. az első tanít chemiát, technológiát, gazdaságtudományt, fűvésztant, agronomiát, állat és növényi physiológiát; második zoológiát, mineralogiát, anatomiát, biotícát, juhtenyésztést, veterinariát; harmadik mechanícát, és architecturát; negyedik tiszta és alkalmazott mathesist. Tanítási nyelv: a' német. A' tanítási két kis terem a' várban van. Hat főherczegi (az óvári és bellyei roppant uradalmakat, mellyek az Albert herczegé valának, jelenleg Károly cs. k. főherczeg birja) tiszt fia kap évenként 120 ezüst forint stipendiumot szálason, fűtésen, gyertyán kívül. Magok költségén mások is tanulhatnak, 's ezen most már 60 főre menő növendékek, mennyire a' várban hely vagyon, ott nyernek szálást, a' többi a' helybeli polgároknál fogad, de élelméről mindenik maga gondoskodik.

A' **rohoncsi** gazdasági-intézet egy évi rövid élete után 1840-ben megszűnt.

4. Kisdedóvó-intézetek.

Tolnai kisdedóvó-tanítókat képező intézet. 68 §.

Valahányszor felvilágosult 's vallásos emberszeretetteli intézetekről, 's ezeknek szerencsés sikeréről van szó, mindan-

nyiszor Angolhont először kell említenünk; 's régtől fogva az által is megkülönbözteti magát e' nagy hon más országoktól, hogy új eszmék feltalálásában igen gazdag és ezeket legnagyobb lelkesedés 's nagyszerűséggel létesíti, 's lépteti életbe. Ez áll szinte a' kisdedővő intézetekről is, ha bár felednünk azt soha sem kell, hogy tán semmi országnak annyira illyenmű intézetekre szüksége nincs, mint Angolhonnak. Itten 20 egynehány esztendővel a' kisdedővő intézetek ügye lelkesen felfogtatván, jelenleg ezek száma háromszázhoz közelít az országban; 's ez emberszerető hasznos intézetek innen a' többi művelt európai országokba is villám sebességgel elterjedtek. És így mellyekről mind a' régi mind az újabb trók, különösen *Pestalossi, Spaur, Schwarzs, Zerennner, Wolke, Niemeyer, Weiss, Deodati, Böttiger* olly szépen 's emberszeretőleg nyilatkoztak, de a' szó üresen hangza el, azokat Angolhon lépette életbe. A' kisdedővő intézetekbe, mellyek egyébiránt nem iskolák, 2 — 4 esztendőös gyermekek vétetnek fel, 's azokban 7 esztendőös kőrükig megtartatnak. Céljok oda megy: hogy a' kisdedek egy okos és szelíd felvigyázó vagy felvigyázónő alatt együtt lévén, a' dologtalanságot, szenvedelmességet, 's más vétkeket elkerüljék, ezek helyett rendhez 's tisztasághoz szokjanak, és célirányos oktatás által igaz keresztényekké, 's emberekké neveltessenek.

Az első óvintézet Magyarországon 1828-ik év június elsején nyitatték meg ünnepélyesen Budán, nagy mélt. Korompai Brunszwik Mária Theresia grófnő alapítványa által saját házában; mellynélfogva ez urhölgy vala első alapítója 's védje ezen a' nagy néptömeg erkölcsére olly szerfeletti behatással bíró intézeteknek nem csak hazánkban, hanem az egész ausztriai birodalomban is. Később mind Budapesten, mind más városokban és helységekből egymásután keletkeztek illyenmű intézetek; és nem sokára Pesten, t. i. ezelőtt 6 évvel egy *magyar kisdedővő egyesület* alakult, melly olly buzgósággal és lelkesedéssel vivé ez ügyet, hogy a' kisdedővő intézetek száma, melly hazánkban 6 év előtt alig haladta meg a' tizet, 1842-ki hivatalos jelentése szerint, rövid idő múlva 50-re fog szaporodhatni.

Miután így szaporodának több helyt e' jótékony intézetek, igen óhajtható vala, bár *kisdedővő-képező intézet* is állítatnék hazánkban. Ez óhajlás teljesült, midőn gróf Festetics Leo,

a' most fenálló kiseddóvó egyesület érdemtelen elnöke szíves volt nem csak telket ajándékozni e' célra Tolnán, hanem a' szükséges épületeket is ő építteté fel nagyobb részt; 's miután mind ezek elkészültek 1837 october 7-én ünnepélyesen megnyitatták az intézet. Ebben az 1841-ik esztendőben a' kiseddóvó növendékek összes száma 12 vala, kik egy önkéntesen kívül, mindnyájan az egyesulettől nyertek segélydíjakat, 's általjában 1838-ik év óta összesen 12 résztint uj, résztint már fenállott kiseddóvó-intézetnek küldött a' tolnai képező intézet alkalmas kiseddóvót, 's ugyan itt öt év alatt 30 ifju részesült a' kiseddóvás elméleti és gyakorlati leczkéiben, kik jobbadán az egyesület által díjaztattak. a)

a) A' kiseddóvó-egyesület eránti részvét az 1841-dik évben temest csökkent. minek azonban legfőbb oka az ugyanazon évben keletkezett uj honi vállalatoknak halmaza. De biztos reményünk van, hogy ez emberszerető intézetet, 's a' tolnai képző iskolát nem fogják hazánkfiai elenyészni hagyni, mit annnyival inkább hiszünk, mert több megyék, jelesül Bihar, Borsod, Szabolcs, Veszprém, Belső-Szolnok az egyesületi választottság megkeresése következtiben küldöttségeket biztak meg véleményadásul: mint lehetne a' kiseddóvást megyéjük keblében legsikeresebben elősegíteni 's terjeszteni, 's milly utasítás adassék e' tárgyban jövő országgyűlésünkre a' követeknek. — Az egyesület 1841-diki egész jövedelme 3686 fr. 35 kr. rugott ezüst pénzben, melly öszvegnek azonban nagy része a' behajtott régiebb részvényi tartozásokból gyűlt. A' kiadások öszvege 2836 fr. 23 kr., vagy ha a' tolnai főlk pénztárban fenmaradt 237 p forintot, továbbá a' kamatra adott 325 fr. levonjuk, tulajdonképen 2274 fr. 23 kr.

5. Váczi siketnémák oskolája. Pozsonyi siketnéma, pesti vakok intézetei. 69. §.

Hazánkban az első *siketnéma oskola* Császár András buzgó fáradozása által jött létre, 's 1802-dik év martius 19-kén nyitattott meg Váczon. Ez intézet később nevezetes gyarapodást nyert, ugyhogy 1839-ben résztint az intézet alaptőkéje kamataiból, résztint az egész országhól bejött kegyes adakozásokból 60 siketnéma neveltethetett és ápolatathatott.

A' *pesti vakok-intézete* 1825-ben állitattott a' főherczeg nádor eszközléséből, 's az évről évre gyarapodott. Azonban az intézet épülete az 1838-ki árviz alkalnával összeromboltatván, most helyette tágasabb épült, 's a' mindenünnen jövő kegyes

ajánlatok reményt adnak, miszerint az intézet jövőjében még nagyobb kiterjedést nyerend.

Egy *siketnéma intézet* Posonyban is találtatik, de kisebb terjedésben mint a' vádzi. a)

a) *Schmalz* az általa irt siketnémák, és siketnéma-intézetek történetében és statisticájában, a' szerencsétlen és gyámoltalan *aphonok* számát is kitette. De mivel e' munka még 1829-ben jelent meg, 's azóta Europa népessége *Bulbi, Desjardin* 's más geographusok szerint tetemesen növekedett, 's így a' siketnémák aránya is az egész népességhez változott: egy valaki az 1839-ki *Tageblatt* 261-dik számában e' fogytkozás kipótlására következő táblázatot közlött:

Országok nevei	Népesség	Siketnémák száma
Oroszbirodalom . . .	58,000,000	31,254
Németország . . .	35,000,000	24,647
Francziahon . . .	32,000,000	12,163
Nagybritannia . . .	21,585,000	13,650
Magyarország	13,000,000	7871
Katonai Végvidék } Erdély		
Spanyolország . . .	15,000,000	9745
Lengyelország . . .	5,800,000	3768
Belgium, Holland . . .	6,479,000	4236
Portugal . . .	3,360,000	2400
Svéd és Norvéghon . . .	3,900,000	2540
Dánia . . .	1,530,000	1078
Helvezia . . .	2,200,000	4400
Törökország . . .	9,000,000	6200

Ha tehát a' siketnémák számát a' népességekkel összehasonlítjuk, azon eredmény feltűnő, miszerint kevés változással az arány minden országban egyformán mutatkozik. Franciaországban, Nagybritanniaiban, Spanyolhonban, Portugaliában, Olaszthonban. Magyarországbán, Németalföldön, Svéd és Norvégországokban, Lengyelországban és az orosz birodalomban átmérőleg 1539 lakosra jön egy siketnéma. Dániában 1420, 's Németországban 500 lakosra. Azonban ha Németországnak aránylag legtöbb siketnémája van, gondot is legtöbbet fordít ezekre, mert itt 48 siketnéma-intézetet találunk, holott a' ropant orosz birodalomban csak 3, 's Magyarországbán 2 számláltatik.

B) Oskolák, mellyek bizonyos vallásbeli felekezethez tartoznak.

I. A' romai katolikusoknál.

a) Pesti királyi egyetem. 70. §.

A' széles magyar birodalomnak csupán egy *tudományos egyeteme* (Universitas studiorum) van a) 's ez a' *pesti*. Alapítá ezt Pázmán Péter magyarországi nagy hírű primás és esztergomi érsek, ki e' célra 100,000 forintot ajándékozván, főiskoláját, mellyet a' jesuitáknak ada által, Nagy-Szombathban 1635 ben felállította. Ezen intézetet II. Ferdinand még ugyan azon esztendőben egy a' nagy császári bulla és magyar királyi titkos pecsét által megerősített oklevélnél fogva egyetemmé emelte, ezt hasonló privilegiumokkal ékesítvén fel, millyenekkel a' legrégibb németországi egyetemek, Bécs, Cöln, Mainz, Praga 's at. birtak. Azonban ez időkorban még csak a' theologiai polemiáknak, 's kiélesített kardoknak levén fontosságuk, ez uj egyetemben is főkép a' theologiai és philosophiai tudományokra vala tekintet, miglen a' hazai törvények tanítószékére Lippay György 15,000 fr. 's általjában a' törvénytudományokra Losy Imre szinte esztergomi érsek nevezetes summákat adván, 1667-ben a' törvénytudományi kar is felállíttathaték. Egyébiránt eldődeink törvényhozási uton ha a' kevés jelentőségű 1723: 70 czikket kivesszük, valamint általjában semminemű iskolai intézetekről 's rendszerekről nem gondoskodtak, ugy e' nagyszombati egyetemre is, melly magát, „*Universitas (archiepiscopalis Societatis Jesu Tyrnaviensis)*” nevezte, nem figyelmeztek. De Maria Theresia, ki már német-cseh tartományaiban az iskolák felvirágzását célbavevén, szándékát nagyobbára végrehajtá, a' magyar egyetem reformálását is eltökélé. Mellyrenézve az egyetem fekvőbirtokait még a' földvári apátság jószágaival öregbítvén, a' törvénytudományi kar tüstént megnagyobíttatott, b) az egész orvosi kar egy természethistoriai tanítószékkel együtt ujan felállítatott, 's egyszers'mind a' philosophiai kar is egy uj financerkereskedési 's political tanítószékkel gyarapodást nyere. Ez időtől fogva a' királynő minden tudománykarok felett felvigyázói, 's 's mint pártfogó a' tanítók kinevezési jogát, minden karra és

rendre való tekintet nélkül gyakorlotta; egy uttal megparancsolá, hogy a III. Károly *censura-patensére*, mely a magyarországi fő censorságot a nagyszombati egyetem cancellárjának engedé át minden időre, nem tekintve, ezentul semmi könyv ki ne nyomassék, míg a felsőges udvar által rendelt Censor meg nem vizsgálja. — Végre a jesuiták eltöröltetése után 1777-ben Budára téteték át az egyetem, 's itt 1780-ban ünnepélyesen megalapítottván, már 4 esztendő mulva ismét Pestre hozatott, hol mind ez ideig virágzik.

Jelenlegi szerkezet szerint van az egyetemenk egy fő elnöke, és egy másod elnöke. A fő elnök vigyáz fel az egyetemre közvetlenül, ki a nélkül hogy ennek hatósági körébe ereszkednék, illető jogait és köteleességeit fentartja; az alárendelt egyetemi tanácsot tekintetével gyámolítja, vagy a szükség úgy kívánván, kiszabott korlátai közé utasítja. A tanácsban (Magistratus Academicus) előlülő a 4 tudománykar rendje szerint évenként választott *nagyságos rector*, 's a tanácsnak székkel és szavazattal bíró tagjai a 4 tudománykar dekanjai 's ugyan annyi seniorai, egy egyetemtanácsai tollnokkal (actuarius) együtt. E 10 személyzetű tanács hirdeti ki, 's hajtja végre a királyi helytartótanács intézvényeit, új javallatokat tesz, évenként az iskolai vizsgálatokról jelentést tesz, academiai megtiszteltetéseket osztogat, c) az ifjúság erkölcsére felvigyáz. Azonban a *pallos-jog*, mellyel ez egyetem a régi universitasok példájára szinte felfegyverkeztetett, soha vérrel még általa megfertőztetve nem vala.

A professorok rendesen concursus utján választatnak 6 felsége által; 's rendes és meghatározott tanítói szék 44 van, de ezek közül 1839-ben 9 hely betöltetlen vala, ezenfelül vannak még a rendkívüli, és segédoktatók (Adjuncti), 's a segédek (Assistentes). Nevezetesen 1839-ben volt a theologiai karban 6 rendes, 2 rendkívüli; törvénytudományiban 6 rendes, orvosi-ban 14 rendes, 3 rendkívüli, 1 adjunctus, 1 prosector, 11 segéd; philosophiában 9 rendes (8 hibázott) oktató, 1 adjunctus, 2 nyelvtanító, 1 csillagtoronyi főnök, adjunctusával együtt. d) Összesen az egész tanítói személyzet 58, 's az egyetemi könyvtár főnökével (2 könyvtárőr hiányzott, az egyetem papjával (Exhortator), az egyetem könyvnyomó-intézeténél, 's általjában az egyetemenél alkalmazott egyénnel együtt, de a sajtó munkásokat nem értve, e) összes személyzet 76 főből állott; kiknek

fizetései 's az egyetemnek más költségei évenként átmérőleg 134,000 ezüst forintot, 's ezelőtt 14 esztendővel azaz 182⁶/₄-ben 9179 fr., 25 kr. conventiós értékben, és 282,819 fr. 45²/₄ kr. váltóczédulában kívántak meg. f)

Magyarországban nem kívántatván az meg, hogy az egyetembe menő ifju előbb a' gymnasialis tudományokból **érettségi vizsgálatot** (Maturitätsprüfung) tegyen mint Poroszországban, hanem a' rendes 6-ik oskolai bizonytság mellett szinte bevételvén: ennél fogva a' pesti egyetem népessége ha kisebb is a' bécsinél vagy prágainál, de a' legtöbb németországi egyetemekét felülmulja, sőt Poroszországban a' legnépesebb berlinivel is vetekedik. g) Így az 1839-dik évben 1371, és 1837-ben 1552 volt a' tanuló ifjuság száma. Ebből a' theologiai karnak jutott 73, törvényinek 204, orvosinak 795, philosophiainak 480 ifju.

Az oktatás valamint más catholicus iskolákban, úgy itt is az 1806-ban felső helyen megállapított tanítási rendszer szerint vitetik. h) A' theologiai pálya 4, a' tövényi 3, a' philosophiai 2, az orvosi 5, seborvosi 2 esztendőre szabott. A' leczkék vagy tudományok rendes és rendkívüliekre osztatnak; amazokat mindenik köteles hallgatni, ki felsőbb osztályba kívánczik, ezek szabad választására hagyatnak az ifjuságnak. i) Semminemű tudományt más nem taníthat, mint épen az arra jogosított rendes vagy rendkívüli oktató. A' tanítás nyilvános és ingyeni; 's itt a' honorariumoknak, mellyek eltörlésének tulajdonítá **Meiners** a' német egyetemek hanyatlását, 's mellyek Franciaországban a' statuskincstárnak olly szép nyereséget adnak, k) itt teljesen ismeretlenek. Az egyetem 65 ezer darabból álló könyvtáráról, mellynek nagyobb tömege régi, és a' II. József által eltörlött kolostorok könyveiből gyűlt össze; valamint a' természetirítkaságok- anatomiai- pathologiai és physical gyűjteményeiről, a' 6000 külön nemű növényeket magában foglaló füvészkertjéről, 's klinikumairól e' helyen részletesen 's körülményesen nem szólhatunk.

a) Hogy hajdan Budán, Pécsen, Posonyban és Veszprémben nevezetes főiskolák voltak: azt történeteinkből tudjuk.

b) Milly nyomorult állapotban volt még 1766-ban ez egyetemenél a' törvénykar. onnan világos, mert a' királyi helytartótanács ugyan ez évben a' nagyszombati 3 világi jogtanítót (1 a' magyar törvény elméleti, 1 gyakorlati részét, 1 a' romai törvényt tanította) a' tudománykar belső szerkezetének mibenléte eránt felszólítván: küldt,

hogy nem sokkal az előtt a' honi törvények tanítói egymást hónaponként váltották fel a' tanításban, hogy mindeniköjünknek jusson idő privat pereik folytatására is (ügyvédek voltak); és hogy az egyik a' törvény elméleti részét 15 esztendőnél előbb be nem végzé, a' másik pedig gyakorlati leckeit 12 év előtt szinte be nem fejezte. (*Schwartner Statistik. III. Th. 369 l.*)

c) Franciaországban a' doctori diplomák sokkal drágábbak. Így a' theologus fizet 110 frankot. philosophus 252 fr., orvos 1000 fr., törvénytudor 1450 frankot. 1837-ben a' törvénykarba bevételtét examenekért. diplomákért, felvételért 2.199,079 frank, orvosiban 1,660,614 fr., theologiában és philosophiaiban 576 023 frank jött be.

d) A' pesti egyetem csillagvizsgáló tornya a' budai szent Gellért hegy telején van, mely testvérei közt igen szerény szerepet játszik. Nem így a' petersburgi a' mindenben óriás oroszbirodalomban. Ugyanis Arago jelentése szerint Petersburg mellett Pulkován állítatott egy csillagásztorony, mely minden mást nagyszerűségével felülhalad. Az eddigi legnagyobb látszóvek Königsbergben. Dorpaton és Berlinben csak 10—11 hüvelyknyi nyílásuk (pouces d' ouverture), 's a' Herschel atyjának híres roppant látszóve 30 angol hüvelyk nyílásu, de a' mely már nem létezik. Ellenben a' pulkavai 40 hüvelyk nyílásu, és 24 lábnyi gyűlpontu, 2000 szerle nagyobbbit, 'stb. *Supplement au Journal de Francfort. Nro 338. 1839.*

e) A' királyi magyar egyetem Pestre költözésével. a' hozzá tartozó könyvnyomó-intézet továbbra is Budán a' várban maradt. Ez jelenleg legnagyobb illy nemű intézet hazánkban, 's még évről évre gyarapodik. Van 28 szedője, 40 nyomtatója, 15 betűöntője. 's általjában 124 főből álló személyzete. Feldolgoz papirost évenként 1500—1800 ballt, 's az egész intézet vagyona 1½ milliómra rugván, tiszta jövedelme 30,000 váltó forintra becsültetik. Mely virágzó állapotjára sokat tesz az. hogy kirekesztő privilegiumnál fogva egyedül nyomhat minden kath. iskolai, misés könyveket, breviariumokat; továbbá illir, oláh és zsidó kéziratok is nyomtattnak.

f) Rendszerintli fizetésök a' törvény és orvoskari, és a' rendes philosophiai professoroknak (ha t. i. világi rendből valók) 1200 pengő forint. A' theologiai oktatók ellenben csak 1000 p. forintot kapnak. Az előregedett professorok, továbbá ezek özvegyei nyugpénzzel vannak ellátva. Az egyetem szép kiterjedésű uradalmairól, tőkéről, jövedelmeiről. kiadásairól alább az egyetemi és tudományi alapítványokról szóló cikkelyben fogunk emlékezni.

g) *Springer* 1837-ben a' bécsi egyetemre 3600, a' prágaira 2300 tanuló tesz; ellenben *Becher* szerint amott volt 1839-ben 89 professor és 4657 tanuló, az utóbbiban 64 professor és 3332 tanuló. Berlinben 1836-ban az ottani egyetemen tanított 52 rendes, 41 rendkívüli professor, és 50 privat oktató. 7 nyelvmesterrel együtt. Ezek közül 74 huzván fizetést, kaptak összesen 65,550 tallért. Tanulók száma: 1696. *Voigtel. Statistik des preussischen Staates. Halle. 136 l.*

h) A' régibb *Ratio educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas*, melynek csak 1-ső része jött ki Bécsben 1777-ben, a' mostani *Ratio educationis publicae* által váltatott fel, melly az 1791-ki országos literariai küldöttség munkáiból, 's az arra jött királyi leiratokból szerkesztetvén, 's Budán 1806-ban kinyomattatván, még azon évben a' k helytartótanács intévénye által minden magyar törvényhatóságnak tudtul adatott, 's minden cath. iskolába bevitetett.

i) A' rendes tudományok közé tartoznak a' philosophiai pályában 1-ső évben: *elméleti philosophia, tiszta mathesis, közönséges történettan, magyar literatura, vallás*, második évben: *1. metaphysica, 's erkölcsi philosophia. 2. elméleti és gyakorlati physica a' mezeigazdaság és természethistoriával együtt, 3. magyarországi történettan, alkalmazott mathesis, magyar literatura, vallás*. Rendkívüli tudományok: *aesthetica és philologia, német literatura, számviteltan, diplomatica és heraldica, felsőbb tanítástan, régiség és pénztan, görög nyelv, francia és olasz nyelv*. A' mérnöki tanulók tartoznak, hallgatni a' felsőbb mathesist, gyakorlati mértant, és hydrotechniát, építészetet, 's gazdaságtudományát. A' törvénytudományi pályában rendes tudományok 1-ső évben: *természeti nép és ország jogtan-magyarországi országtan (közjog, jus publicum), Statistica Magyarországa 's a' többi europai országoké, bányajog; 2-ik évben: romai polgári és közönséges fenytő jog, és hűbéri jogtan (jus feudale), fináncz-nemzelgazdaság-politia, és vállaltog; harmadik évben: a' közönséges és reszletes canonicai, és honi polgárjogtan, 's tiszti irás-tan*. A' theologiai pályában mint rendes tudományok 1-ső évben: *hébernyelv, a' testamentomi magyarázat, egyházlörténet*; 2-ik évben: *patrologia, theologiai literatura története, újtestamentom, 's a' dogmaticába való bevezetés; 3-ik évben: dogmatica első része 's kereszttyén erkölcsstan; 4-ikben: egyházjog, a' dogmatica második része, pastoral és homiletika*. Az orvosi pálya tudományait mind előszám-lá-ni egy kissé hosszas volna.

k) Franciaországban 1826-ban a' tanulásért fizetendő taksa felment 2,526,911 frankra, a' tanítás került 2,213,200 frankba, és így az ország nyeresége tett 313,700 frankot. Hogy 1837-ben 4 1/2 millió frankra ment csupán a' felső tanulók által fizetendő taksa, láttuk fentebb a' c) alatti jegyzékben.

b) Academiák és Lyceumok. 71. §.

Mint már fentebb érintettük Magyarország 5 iskolai kerületre osztatik, melyekből 4 a' tulajdonképeni Magyarországra, 1 Horvátországra 's a' régi drávántuli kerületre terjed ki. Minden iskolai-kerületnek van egy igazgatója k. tanácsosi ranggal, és 1200 fr. fizetéssel, ki minden kerületbeli fő és alsóbb iskolákra felügyel. Csak a' pesti királyi egyetem nem tartozik

egyik kerület alá sem. Minden iskolai kerületnek van 1 *academiája*, 's az egész kerületek is az academiák helyeiről veszik nevezetüket. Névszerint az *öt* academia van Posonyban, Kassán, Győrött, Nagyváradon és Zágrábban. Az *egri* és *pécsi* lyceumok csupán névben különböznek az academiáktól, mert különben mind a' tudományokra, mellyek tanítatnak, mind a' professorok számára nézve teljesen egyformák amazokkal. Az *egri lyceumnak* Foglár egri kanonok veté meg első alapját (50,000 fr. hagyván a' célra 1741: 44), mostani pompás épületjét pedig, mellyben csillagásztorony és derék könyvtár is vagyon, gróf Eszterházy Károly egri püspöknek köszönhetni. A' *pécsi lyceum* ismét a' korán elhunyt tudományszerető b. Szepessy Ignác pécsei püspök munkája. A' győri academiát II. József 1785-ben mint tudjuk, Pécsre, hol már régente egyetem virágzott, a) vitte át; de ez 1802-ben Győrbe visszavitetvén, a' régen musáknak szentelt város árván maradt. E' hiány kipótlására b. Szepessy elébb 1828-ban a' philosophiai tudományokat a' papnövéndékházban 2 oktató által taníttatni kezdé; majd 1831-ben a' tanítók számát kettővel szaporítván, e' philosophiai oskolát rendes lyceumi rangra emelé; végre 1833-ban a' philosophiai karhoz, a' törvényes kar is hozzácsatoltatott.

Az academiákban mind a' philosophiai, mind a' törvényes pálya két két esztendeig tart, 's a' philosophiai pályában ugyan azok a' rendes tudományok, mellyeket az egyetemenél előadtunk. Itt is 1792 óta a' magyar literaturának, 's 1795 óta a' vallásnak rendes professorai vannak. A' görög nyelv professorának leczkéi rendkívüliek levén, ezek igen gyéren látogattnak. A' törvényes pálya az academiákban csak két esztendeig tartván, itt a' romai, hűbéri jogtan egészen elmarad, hanem csak természeti- nép és országjog, statistica, bányatörvény (ezek első évben), és második évben hazai törvények, politia, nemzetgazdaság, fináncz tudományok, tisztí írásmód és váltójog adatnak elő. A' philosophiai kar 6, a' törvényi 4 professort szám-lál, a' görög nyelv rendkívüli oktatóján kívül. Nem több, mint 500 ezüst forint volt eddig egy academiái professor fizetése (a' kar seniora mindenütt 200 fr., 's a' prosenior 100 fr. többet kapott, melly valóban igen igen szűk salarium vala, de 1841-ben 800 forintra kegyesen felemeltetett; 's e' szerint az öt academia fentartása évenként 58—60,000 forintba kerül évenként, az igazgatói tollnok (actuarus) fizetését, melly szinte 400-ról

600 fr., és az őrök és pedellusét, mely 200-ról 300-ra emeltetett, beleszámlálván.

A' *lyceumok* annyiban különböznek az *academiáktól*, hogy itt csupán philosophiai pálya van, de mindenben hasonló szerkezetű az *academiákéval*. Ilyen *lyceum* jelenleg 10 van, u. m. Nagy - Szombatban, Szombathelyen, Nyitrán, Vácson, Szegeden, Rosnyón, Szathmáron, legujabban állítva Temesváron, Diakóváron, Zengen. E' *lyceumok* részint és nagyobb részben püspöki *lyceumok*, részint privat alapítványokból állanak fel. Az előszámlált 5 *academiában* és 11 *lyceumban* (a' temesvári csak 1841-ben nyitattott meg) volt 1839-ben 2663 philosophiát és törvényt hallgató ifju. b)

a) Nagy Lajos királyunk az első *academiát* Magyarországon Pécsen alapította, 's ennek V. Orbán pápa a' több europai *academiákhoz* hasonló kiváltságokat adott 1367-ben. Corvin Mátyás kérésére 1463-ben II. Pius megengedé a' theologiai tudományok tanítását is; 's csakugyan olly virágzó leve e' tanítóintézet, hogy Istvánffy szerint a' mohácsi veszedelem előtt 2000 ifjunál több tanult itt, és csak II. Lajos zászlója alá 300 állottak. 1543-ban a' török Pécszet másodszor elfoglalván, az *academiának* is vége lett. A' dicsérve említett Szepessy püspök egy *lyceumi* könyvnyomó intézetet, és egy iskolamestereket képző iskolát is állított.

b) Nevezetesen a' *posonyi kerületben*: a' posonyi *academiában* tanult 243, nagyszombati *lyceumban* 106, váczipan 130, nyitraiban 11; *győri kerületben*: a' győri *academiában* 225, pécsi *lyceumban* 272, szombathelyiben 107; *kassai kerületben*: Kassán 318, Egerben 385, Rosnyón 64; *váradi kerületben*: Nagyváradon 229, Szegeden 235, Szathmáron 117; *zágrábi kerületben*: Zágrábban 192, Diakóváron 18, Zengen 11. Összesen = 2663.

C) Gymnasiumok. 72. §.

A' magyarországi kath. gymnasiumok kétfélék, u. m. *nagyobb és kisebb gymnasiumok*. Az utóbbiak tulajdonképen grammaticalis iskolák, melyek 4 osztályra szakítva (Classis) 4 osztályi professor által taníttatnak. A' pálya ezekben 4 eszten-deig tart. Ha ezen grammaticalis iskolákhoz a' rhetorikai és poetikai (humaniorák) osztályok is hozzájárulnak, szinte 2 évi pályával 's ugyan annyi professzorral: ugy ezen 6 osztályok összesen nagyobb gymnasiumoknak neveztetnek. E' gymnasiumokban szinte az említett 1806-ki megszabott tanítási rend-

szer divatozik; 's bár itt is valamint az ausztriai gymnasiumokban az osztály és nem a' szaktanítási rendszer vétegett be, azaz egy osztálynak egy tanító tanítja a' különféle tudományokat: mindazáltal a' magyar gymnasiumok annyiban különböznek az ausztriai német gymnasiumoktól, hogy ezekben az osztálytanító tanítványt mind a' 4 grammaticalis osztályon maga viszi keresztül, 's azokat humanitatis osztályoknak átadván, ismét viszatér a' legelső grammaticalis osztályba. Egyébiránt e' módszer némelly gymnasiumainkban kivételképen szinte tapasztalható. Az említett 1806-ki Ratio educationis 's a' t. a' magyar nyelv tanítására fordít némi figyelmet, melly azonban felette csekély, 's azért a' gymnasiumokban minden tudomány deák nyelven adatik elő, az ugy nevezett memorizálás nagy szigorúsággal üzetik; 's bár humanistica műveltség volna ez iskolákban a' tulnyomó irány, mindazáltal a' classica literatura elég gyenge, sőt a' görög nyelvnek még elemei sem taníttatnak.

Van pedig kath. gymnasium Magyarországon, 's a' hozzá kapcsolott tartományokban 66, 's a' *winkovcsei* végvidéki 's ausztriai lábra ütött gymnasiummal, a' legújabbban felállított *bártfaival*, és a' nyilvánosok sorai közé még fel nem vétetett *szolnokival* az összes gymnasiumok száma 69. A' 66 királyi gymnasium közt *nagyobb* van 58, *kisebb* 8. Ezek közül 26-ban tanítanak a' régente már a' jesuitákkal vetekedett, 's minden józan iskolai reformra kitünőleg hajlandó piaristák, vagy kegyes iskolabeli szerzetes atyák (*Congregatio clericorum regularium pauperum Matris Dei Scholarum piarum*), 8-ban a' benedekiek, 3-ban cisterciták, 6-ban præmonstratensisek, 12-ben ferencziek, 3-ban minoriták, 8-ban pedig világi rendű professorok. Az academiák helyein levő gymnasiumok, valamint a' budai is fő gymnasium néven czimeztetnek (Archi-Gymnasium). Ezen gymnasiumok fentartása a' tudományi alapítvány kincstárának (Fundus Studiorum) igen tetemes költségébe kerül, mert ámbár terjedelmes jöszágokkal bíró benedekiek, cisterciták és præmonstratensisek tanítási köteleztetés alatt visszaállítottak és a' piaristákon is, a' fejevári custodiatos oda ajándékozása, a' a' kegyes alapítványból évenként fizetendő 16,000 fr. segedelem, és a' trencsényi Collegium egyháza és iskolája épületeinek fentartása (mellyeket a' jesuitáktól átvettek, a' nélkül hogy ott az iskolák ellátására köteleztetnének) által tetemesen könnyítetett, mindazáltal a' szerzeti intézeteknek, 's a' tanítással fog-

lalatoskodó szerzetesi egyéneknek kitartására évenként a' mondott tudományi kincstárból 720 ezüst és 69,415 fr. 3 kr. váltó fordítatik. De ellenben az említett 66 gymnasium 1839-ben 15,722 ifjunak vette át nevelését és tanítását. a)

a) E' summából a' posonyi kerületre esett 4738 ifju; győrire 3872; kassaira 3306; nagyváradira 2492; zágrábira 1314. Átmérőleg pedig egy gymnasiumra 238 tanuló esvén, látható, miszerint a' magyar kath. gymnasiumok népessége nem megvetendő.

Példány, fő és al-elemi iskolák. 73. §.

A' romai katolikusoknál minden parochiában, sőt nagyobb főkegyházakban is találhatik egy nemzeti vagy elemi iskola, melyben a' gyermekek olvasásra, írásra, számvetésre, vallásra, 's az élet első szabályaira oktattatnak. Ezen iskolákban már a' helységek nagyobb vagy kisebb vagyonossága és népessége szerint egy, két, vagy három tanító foglalatoskodik, 's ez utóbbiak **fő elemi iskoláknak** (Scholae capitales) neveztetnek. Különböznek ezektől a' **példány** vagy **első elemi iskolák** (Scholae normales vel primariae vernaculae), melyekben a' közönséges elemi tanulmányokon kívül még rajz, zene, 's a' vallástudomány is saját catecheták által kiterjedtebben adatik elő, valamint a' népiskolák tanítói és segédei is itt készittetnek el. Rendeltetésük szerint ezek mintegy példányul szolgálnának a' többi elemi iskoláknak, 's innen vették „**normalis**“ nevezetüket. Ilyen példányiskola jelenleg 11 van, u. m. Posonyban, Győrben, Pécsen, Zágrábban, Fiumében, Budán, Körmöczön, Kassán, Nagy-Károlyban, Temesváron, és Nagyváradon. Vannak még tulajdonképeni mesterképző-intézetek Pécsen, Veszprémbe, a) Szepesen, Esztergomban. Az elemi iskolák általjában magok a' községek által tartatnak, 's azok is, melyek eddig tudományi alapítvány terhére estek, lassanként az illető községeknek általadandók; 's nagyobb takarékoság végett a' példányiskolák helybeli igazgatósága is hol csak lehetett a' helybeli gymnasiumok directoraira minden további jutalmazás nélkül átruháztatott. A' nemzeti iskolák felügyelői tisztét a' romai és görög kath. alesperestek viselik. Hány kath. elemi iskola, 's ezekben mennyi tanuló van, ezt egész pontossággal meg nem mondhatjuk, mert az országos iskolai névtárban csak a' fő elemi iskolák soroztatnak b)

elő, (számszerint 122), de a tanulók számáról itt sincs említés. E hiányt némely püspöki megyék az újabb időkben avval kezdik pótolni, hogy évenként megjelenő egyházi névtáraikban az iskolákat, 's ezek növendékeinek számát is pontosan följegyzik. Így elkészülve jelentek meg az 1840-ik évre a' *váczi, pécsi, besztercebányai, fejérvári, veszprémi* püspöki névtárak, melyek összesen véve 1,287,815 katolikus népességet, 1189 elemi iskolát, és 91,605 fiu és leány tanulót mutatnak ki; azaz 14 1/2 lélekre jön egy iskolásgyermek. E' püspöki megyék közül pedig aránylag legkevesebb tanuló volt a' vácziban (17 lélekre jött 1 iskolás), legtöbb a' fejérváriiban (11-re 1). c) És ha ez öt püspöki megyéhez mérjük az egész magyar katolikus népességet, úgy az 5,917,491 lélekből álló népességre (Erdélyt ide nem értve) 4694 elemi iskola, és 420,977 fiu és leány tanuló gyermek esnek. Mellyrenézve a' magyar katolikusoknál 14 1/2 lélekre jöven 1 iskolás, e' részben kedvetlen arányban állanánk ugyan Poroszországhoz, hol az egész népességnek 6 3/4 része iskolába jár, d) de megközelitnénk az ausztriai nem magyar tartományokat, melyekben 13 lélekre esik 1 elemi tanuló, e) sőt felülhaladnánk Angolországot, hol 15, 's még inkább Francziához, hol *Dupin* jelentése szerint 1820-ban 15,000 község egészen iskolátlan vala, jelenleg pedig 20 lélek közt számlál 1 elemi tanulót.

a) A' pécsi *praeparandiu* a' boldogult Szepessy Ignác b. pécsi püspöknek, a' veszprémi pedig mostani primásunknak Kopácsy József ő herczegségének köszöni lételet.

b) II. József császár és király, egy honnak polgárait, valláskülönbség nélkül, egy iskolában akarván neveltetni, még az ő időkorából maig is maradt fen 7 katolikusokkal és evangélikusokkal vegyes fő elemi iskola (*Szombathelyen* a' Szepességen, *Leibiczon, Olasziban, Breznobanyán, Német-Lipcsén, Korponán, és Szent-Györgyön*), melyekben a' tanítók szinte vegyesen alkalmaztatnak, sőt egy pár helyen az iskolaigazgatók is.

c) Jelölül az öt püspöki megye így következik:

Püspök megye.	Kath. Népess.	Elemi isk.	Tanuló.	
Váczi	303,691	181	17 995	esik 17: 1.
Pécsi	323,786	307	24 831	- 13: 1.
Beszterczei	150,699	175	9,412	- 16: 1.
Fejérvári	146,256	144	13,263	- 11: 1.
Veszprémi	363,393	382	26,104	- 14: 1.
	1,287,815	1189	91,605	- 14 1/2

d) Átnézete a' poroszbirodalmi elem iskoláknak 1831-ben.

Tartomány neve	Iskola	Fiu gy.	Leány gy.	Összesen	Népesség.
Porosz	3962	158,803	163,803	322,640	2,025,927
Posen	1384	50,077	43,395	93,472	1,056,278
Brandenburg	2897	118,544	112,974	231,518	1,579,939
Pomerania	2388	65,313	59,826	125,139	912,223
Szilezia	3540	194,173	190,576	384,649	2,464,414
Szász	2710	124,825	122,916	247,741	1,449,587
Westphalia	1806	106,150	102,125	208,275	1,261,996
Rajnai tartom	3202	169,590	154,810	324,400	2,288,596

Az egész birod. 21.789 987,475 930,459 1,917 934 13.038,9 0

e) *Springer. Statistik des öste-reichischen Staates. 1840. 300 l.*

c) Egyetemi és tudományi alapítvány. Convictu- sok és stipendiumok. Therezianum. 74. §.

A' jesuitáknak még legnagyobb ellenségei is, megismerik e' tekintetben érdemüket, miszerint királyainkat, 's a' privatusokat, kik különben országgyűlésileg a' tanítóintézetekről keveset rendelkeztek, rá tudák bírni, hogy iskolákra nevezetes alapítványokat tegyenek. Mind a' pesti királyi egyetem, mind a' közönséges tudományi kincstár törzsök vagyonai nagyobb részt jesuiták jószágaiból és tőkepénzeiből gyűltek össze. Ugyanis 1773-ban a' jesuita rend eltöröltetvén, jószágai és tőkái Maria Therezia által elfoglaltattak. Azon jószágok, melyek a' rend által már az amortisationis törvény után szereztettek, 1,579,808 forintért eladattatván, e' summa a' tudományi kincstárnak ajándékozott; az idézett törvény előtt szerzett jószágok a' már említett törvény értelmében a' tudományok és művészetek előmozdítására ígértetvén. A' polgári javak, épületek részint az oskoláknak engedtetettek át, részint más status szükségére fordítottak. Végre 1780-ban a' nagy lelkű királynő a' fentebb megírt javakat, egy oklevél mellett a' magyarországi tanuló ifjuságnak ajándékozta, előbb még (1777-ben) az ujan felállított 5 püspökségeket a' káptalanokat is résznyire jesuita javakkal dotálván. Az egyetem javai jelenleg a' *pécsváradi*, *földvári*, *sellyei*, és *sniováraljai* (thuróczi prépostság) egész uradalmakból, 's a' *bozókai* uradalomnak fele részéből, tőkepénzekből, és más alapítványoknál levő előlegezésekből állanak; de a' jövedelem legnagyobb része az uradalmakból kerül ki. A' kö-

zönséges tudományi kincstár vagyona ismét nagyobb részt fekvő jószágokban áll, ámbár tőkepénzei is tetemesek. Mind ezen alapítványi javak a' helytartótanács által kormányoztatnak. Es ámbár az egyetemi alapítványnak egészen külön kellene kezeltetnie a' közönséges tudományi alapítványtól, mindazáltal ezek eddig együtt kormányoztattak. Az 1827-ki országos literariai küldöttség eleibe terjesztett adatok szerint a' magyar és horvát-országi tudományi alapítvány évenkénti jövedelme (182-⁶/₁₀ik évre) kiadásait 5488 fr. 10 ¹²/₁₀₀ kr. v. czédulában felülhaladta ugyan, de passiv adósságai, activ követeléseit 4956 fr. 27 kr. ezüst, és 940,831 fr. 38 ²/₁₀₀ kr. váltóval multák felül; ellenben az egyetem ugyan azon évi költségvetés szerint 49,966 fr. 23 ¹⁸/₁₀₀ kr. váltóban többet adott ki, mint bevett, de activ követelései a' passivumokat 20,007 fr. 36 ²⁶/₁₀₀ kr. ezüstben, és 102,937 fr. 43 ²/₁₀₀ krajczárral váltóban felülmulták. Nevezetesen az egyetemi alapítvány jövedelme volt: 18,029 fr. 37 kr. ezüstben, és 2·7,571 fr. 30 ²/₁₀ kr. v. cz. (ebből a' fekvő javakra esett 18,029 fr. 37 kr. ezüst. és 159,920 fr. 23 ⁶/₁₀₀ kr. váltóban); activ restantiája 22,488 fr. p. p., és 95,154 fr. 29 kr. v. czédulában. Kiadásai: 9179 fr. 25 kr. p. p., és 282,819 fr. 45 kr. v. cz., passiv adóssága 2477 fr. 23 ¹⁴/₁₀₀ kr. p. p. és 55,421 fr. 48 ¹²/₁₀₀ kr. váltóban. A' tudományi alapítvány jövedelme: 59,869 fr. 8 kr. p. p., 247,600 fr. 47 ²/₁₀₀ kr. váltóban, activ követelése 49,119 fr. 37 kr. v. cz. kiadásai: 11,563 fr. 23 ¹/₁₀₀ kr. p. p. és 362,876 fr. 58 ¹⁷/₁₀₀ kr. váltóban; adóssága 4956 fr. 27 kr. p. p. és 989,950 fr. 40 ²/₁₀₀ kr. v. cz. Egyébiránt ezen időtől fogva szigorú gazdálkodás, czélszerű intézkedések, és a' természetményeknek, mellyekből veszik ez alapítványok legnagyobb jövedelmüket, felemelkedett ára következtiben mind az egyetemi, mind a' tudományi alapítvány kincstárjai jobb karba jöttek, 's ezért az 1841-dik évben az academiai professorok, 's tisztviselők fizetései mint már láttuk, tetemesen öregbithettek.

II. József a' kolostoroknak nem levén barátja, ezek eltörlésével együtt a' fél kolostorokat *convictusokat* is eltörlötte 1784-ben (számszerint 17-et), 's az ezekre tétetett költségeket *slipendiumokká* fordította. A' császár halála után Magyarországhban kevés kivétellel minden a' régi lábra visszatétetvén, lassanként a' convictusok is életbe léptek, de bár terv szerint minden iskolai kerületben az academikák helyén, 's Pesten középponton egy egy convictus lett volna felállítandó, mindazáltal eddig az

ideig csak Kassán, Nagyváradon, és Zágrábban állítottak helyre, 's e' mellett a' stipendiumok nagy része, mellyhez azóta több alapítványok járultak, szinte meghagyatott. Mind convictusi alapítványi helyekre, mind stipendiumokra az alapítók értelmében részint ő felsége a' király, részint privatusok, legtöbbször püspökök és káptalanok, és törvényhatóságok (ezek közt Arad a' Bibics alapítvány után legtöbbet) által nevezetnek ki a' tanulóifjak. 'S mind ezen alapítványok egyenesen katholikus ifjaknak szánvák, 's tudtomra csak a' Jettin alapítvány nem tesz vallás közt különbséget. Ez alapítványokra való fő felügyelet ő felségét illetvén, ezt a' magyar királyi helytartótanács által gyakorolja.

A' convictusokhoz lehet számlálnunk a' *seminariumokat*, vagy *papnövendékházakat* is, hol növendékek neveltetnek és oktattatnak, hogy a' halál és a' deficientia állapotba tétel által hivataloskodni megszűnő lelkészeknek a' parochiákban, 's a' lelki dolgok kormányzásában örökösödhessenek. E' tárgyat az 1791-ki országos egyházi kiküldöttség terjedelmesen felvevén, ez az 1802. jan. 15-ki kegyelmes leirat, 's más felsőbb rendeletek következtében tetemes változást szenvedve, 's jelenlegi állapotja imez:

1) Minden romai kath. egyházmegyének van egy növendékháza, a' növendékpapság nevelésére és tanittatására, egy igazgatóval (Rector), al-igazgatóval, spiritualissal, több studiorum praefectusokkal, és a' szükséges professorokkal ellátva.

2) A' munkácsi görög kath. egyházmegyének szinte van egy saját papnövendékháza Ungváron, de mivel a' növendékek e' seminariumban mind nem tartathatnak, ennél fogva növendék-papjainak nevezetes részét az esztergomi egyházmegye nagyszombati seminariumában tartja; valamint a' munkácsi egyházmegyéből ujonnan képezett, 's még eddig saját papnövendékházzal nem bíró eperjesi g. kath. megye is növendékeit e' seminariumban tanittatja. A' nagyváradai gör. kath. püspökmegyei papnövendékek pedig a' helybeli romai kath. püspöki seminariumban neveltetnek, 's mennyiben aránylag a' munkácsi egyházmegyétől a' váradéhoz kapcsolt 72 parochia után, ide munkácsi növendékek is járultak, ezek a' nagyszombati érseki seminariumban tartatnak. A' kőrösi görög kath. püspökmegye kevés számú papnövendékét a' zágrábi romai kath. papnövendékházban tanittatja.

3) Mindenik seminarium legfelsőbb királyi leiratnál fogva, azon közönséges elvek szerint szabályoztatott, melyek az 1803. aug. 19-kén költ, 's a' királyi helytartótanácsához küldött királyi rendelethez kapcsolva olvashatók. E' szabályozás magában foglalja az egyházmegyei clerushoz arányzott számát a' nevelendő ifjakkak, kijelölését a' seminariumok előjáróinak, professorainak, szolgái személyzetének, továbbá a' növendékek, előjárók és szolgák élelmezését.

4) A' seminariumok kitartására nézve, először is a' seminarium tulajdon alapítványi, vagy akárhol más honnan összegyűlt fundusa vétetett számba; 's a' mennyire ez vagy teljesen hibázott, vagy elégtelennek találtatik, a' szabályozott püspökségek fundusából adatott pótlék. Ugyanis ő felsége az 1803. aug. 19-ki és 1807 sz. a. kegyelmes leiratában az akkoron megürült, 's jöendőben megürülendő püspökségeket úgy parancsolta szabályoztatni: hogy a' mi csak az esztergomi érseknek 150,000 forintba megszabott congruáján, úgy a' többi érsekeknek 60,000 fra, 's a' püspököknek 40,000 forintba határozott illetőségén felül megmarad, mind az a' kegyes alapítványi kincstárba tétessék, egy, újabb seminariumok állítására, a' növendékpapság és deficiens lelkészek tartására rendelőndő fundus összegyűjtése végett. A' szakonként megürült püspökségi jószágok tehát kamarailag összeiratván 's megbecsültetvén, ezeknek a' várépítésre fizetendő taksán felül, a' szabályozási részmennyiség fizetése terhül tétetett. És e' summák teszik az úgy nevezett szabályozott püspökségek fundusát (Fundus Regulatorum Episcopatum), melynek jelenlegi jövedelme 236,300 fr. menvén, nagyobb részt a' seminariumok dotatiojára, 's a' deficiens lelkészek tartására fordittatik; ámbár egyházi segedelmekre, némelly lelkészek nyugpénzére, apácák segedelmezésére, 's más különféle czímű czélokra sokszor 50 ezer forint is felmegyen.

5) A' pesti királyi egyetem mellett szinte létezik egy közönséges seminarium, az ó-budai prépostság javaira alapítva; melyben az alapítványi levélben kijelölt növendékeken t. i. 10 esztergomi, 6 nyitrai, 4 veszprémi püspökmegyei növendékpapokon kívül, minden egyházmegyétől 2 növendékpap tartatik ingyen.

6) A' bécsi Pázmán-intézetben az esztergomi egyházmegye részéről több növendékpapok állandóul vannak alapítva;

de a' többi egyházmegyéek ifjaikat saját seminariumi alapítványukból tartják itten. Összesen a' növendékpapok száma ez intézetben 1840-ben 62-re ment.

7) A' bécsi szent ágostoni felsőbb nevelésű presbyteriumban a' különböző magyarországi egyházmegyékből annyi presbyternek vagyon helye, mennyit a' kaposfői prépostság jövedelme kitarthat.

8) A' theologiai tanulmányok terve legfelsőbb helyről megállapítatott, s ez mindenik papnövendékházban szigoruan követendő. A' tanuló növendékpapokat, professorokat illető jelentések az orsz. primása közbejöttével ő felsége eleibe rendesen felterjesztetnek.

A' *Theresianumot* vagy is a' *Therés lovagintézetét* Maria Therezia állította 1746-ban, ezt a' báttaszéki terjedelmes uradalmmal megajándékozván. Ebben az ausztriai birodalomnak minden részeiből az előkelő családok gyermekei neveltetnek és tanítatnak. 1839-ben 171 növendék számláltatott, kik közt 26 magyar. A' tanítási nyelv: német. Egyébiránt a' francia, angol, olasz, magyar, lengyel és cseh nyelvek is tanítatnak. Mivel ez intézet czélja az egész birodalom számára felsőbb statustisztviselőket nevelni: ez okból 1839-ben ő felsége a' magyar ifjak kedvéért megengedte, hogy a' magyar törvények, statistica, historiai előadására 2 uj tanítószék állitassék.

2) Oskolák az ágostai hitvallásuaknál 75. §.

Az ágostai oskolák elosztatnak alsó és felső oskolákra. Az alsókhöz tartoznak a' falusi és városi *elemi*, vagy ugynevezett *nemzeti* oskolák; a' felső tanítóintézetekhez sorozhatók a' *senioralis* s más *deák*, vagy helyesebben *grammaticalis oskolák*, továbbá a' *gymnasiumok*, *lyceumok*, és az eperjesi *Collegium*.

Elemi oskolák nem csak minden anya, hanem sok fiók gyülekezetekben is találtnak. 1836-ban a' 4 ágostai superintendenciában volt 893 elemi oskola, 68,158 fiu és leány növendékkal. Mellyrenézve a' magyar evangélikus népességből minden 11 $\frac{1}{4}$ -ik lélek oskolába járt, mi nem csak a' többi magyarországi vallásfelekezetekhez, hanem az ausztriai német tartományokhoz is hasonlítva kedvező arány. Az egyes superinten-

dentiák közt ismét e' tekintetben nagy különbség mutatkozik, mert midőn a' dunántuli magyaroktól és németektől lakott superintendentiában minden 9 $\frac{1}{2}$ személy közt egy iskolás találtott, akkor a' nagyobb részt tót ajku dunamelléki egyházme-gyvében 15 lélekre esett egy tanulógyermek, mint a' következők-ből láthatni: a)

A' superintenden- tia neve	Oskolák mennyisége	Tanulók száma	Népesség	Arány a' népesség és tanulók.
Dunamelléki	162	11,047	167,217	1 : 15.
Dunántuli	208	18,780	173,481	1 : 9 $\frac{1}{2}$
Bányakerületi	287	25,596	289,385	1 : 11.
Tiszán inn. és tuli	236	12,735	163,047	1 : 13.
Összesen	893	68,158	793,130	1 : 11 $\frac{1}{2}$

A' falukon többnyire mind a' két nemű gyermekek együtt oktattatnak az oskolamester által. A' népesebb gyülekezetekben ellenben a' leánykák külön segéd, a' praeceptor által tanítatnak. A' mesterek egyszers'mind organisták is, kivévén a' városiakot, hol ezek többnyire már külön tartatnak. E' falusi oskolák a' többi magyar kath. és reformatus elemi tanítóintézeteknél sem nem jobbak, sem nem rosszabbak, mert mind e' megnevezettek a' silányságban tökéletesen egyformák. Egy kis írás, olvasás, számvetés, vallás; ennyi az egész. Mit a' szegény földművesek jövőndő hivatásukra használhatnának, az nem tanítatik; 's ha már valamelyik iskolamester kiakarja magát tüntetni, az legfeljebb deák conjugatióra 's declinatióra tanítja azt, ki holnap 's meglehet örökre ekeszarvat fog. Mind a' felvételnak, mind a' tanulásnak ideje, mind a' tanulás rendje határozatlan. Az első épen nincs meghatározva, a' második többnyire télre szorítva, hosszú, gyakran majd nem egész nyáron tartó szünettel; minden épen úgy, mint más magyarországi falusi oskoláknál. Azonban az evangélikusoknál a' szüléket gyermekeiknek oskolából kifogásában leginkább tartóztatja a' confirmatio; melly vallásos szertartás, ha bár sacramentumnak nem tartatik is, az evangélikusoknál minden esztendőn egyszer ünnepélyesen szokott végbe menni, 's benne a' 11 — 14 esztendőös növendékek addig nem részesítetnek, míg

az iskolában tanult vallási tanúságoknak bizonyosságát nem adták. A' városi gyülekezetekben pedig annál inkább megszoktak maradni iskoláikban a' növendékek, minthogy már bevett szokás szerint a' kézművességre szánandók addig inasságra nem adatnak, valameddig nem confirmáltattak. A' falusi elemi iskolákra az illető esperestek ügyelnek fel. Ezek minden tavasszal iskolai vizsgálatot tartatnak, 's a' mestereket is ők nevezik ki a' humanitási osztályokig tanult ifjak közül. Már most tehát a' falusi tanítók is lassanként a' tanultak közé fognak tartozni, 's mesteremberekből lettek mindig ritkábbak lesznek. Azonban ha ezek külön nem tudnak, vagy nem akarnak gazdaságot űzni, még most sem igen boldogulhatnak, sőt gyakran csupa nyomorúsággal kénytelenek küszködni. Nem divatoz tehát itt a' reformatusoknak azon szokása, miszerint nálok a' falusi tanítóság nagy részben csak lépcső oly ifjak számára, kik collegiumi pályájukat végezvén, egyházi hivatalra készülnek.

Mi a' felső iskolákat illeti, jelenleg vannak:

a) *Senioralis* 's más *grammaticai* iskolák: Szent-Mártonban Thurócz vármegyében, Losoncban, Balassagyarmaton, Aszódon, Uj-Verbászon Bács vármegyében, Szent-Lőrinczen Tolna vármegyében, Győrben, Kőszegen, Osgyánon, és így számszerint 9.

b) *Gymnasiumok*: Modorban, Pesten, Miskolczon, Gömörben, Rosnyón, Szarvason, és legujabban állitva Kővágó-örsön Zala vgyében.

c) *Lyceumok*: Posonyban, Sopronban, Selmeczen, Késmárkon, Lőcsén.

d) *Collegium*: Epérjesen.

A' grammaticai iskolák és gymnasiumok a' lyceumoktól nem válnak el teljesen külön, de ezek közti különbség a' romai kath. intézetek hasonlatosságára szinte meg van, miszerint tudniüllik a' grammaticai iskolákban a' humanitatis osztályok hibáznak, a' gymnasiumokban pedig ezek hozzájárulván, e' tanítóintézetekben legutolsó és legfelső osztályok. Azonban ez oly általános szabály, melly némelly gymnasiumokban kivételt szenved, minthogy Modorban, Szarvason például philosophia is tanítatik. Rendszerint e' gymnasiumok az elemi osztályokon kívül még négy vagy öt osztálylyal bírnak. De gyakran kettő kettő összeforrasztatik azon czélszerűtlen szokás szerint, mellynél fogva

az evangélikusok egésznek szokták az oskolát tartani, ha az osztályok csak névszerint vannak is meg, 's nem mindenik osztályt külön tanító oktatja. Azonban a' protestansok oskoláik fentartásában egyedül önkényes adakozásokra 's alapítványokra támaszkodhatván, nem csuda, hogy kevés költséggel, sok feladást kelletik megoldania. Legtöbbször van egyesítve a' grammaticai és syntaxisi osztály, főképen a' hol prima is találattik. Hol pedig ez nincs, rhetorica a' syntaxisal, grammatica pedig a' donatussal, vagy is principiummal tanítatik együtt. A' poetica sehol sincs külön, hanem mindenütt a' rhetoricának egyik cursusát teszi. Ellenben a' lyceumoknál a' gymnasialis osztályok mindenütt külön vannak. E' szerint mind Sopron, mind pedig Késmárk, Posony, Lőcse, és Eperjes felső oskoláiban találattik donatus, grammatica, syntaxis, rhetorica, mindenik két esztendei cursussal. A' pesti gymnasiumban a' rhetorica, syntaxis és grammatica, a' donatus 3 osztályt képez, mindeniknek pályája 2 esztendeig tartván. Egyébiránt ez a' többi evang. gymnasiumoktól sokban különbözik, 's az egész Schedius kir. tanácsos és egyetemi professor műve, a' külföldi német gymnasiumok után alkotva. Eleinte többnyire minden német nyelven üzetett, de az újabb időkben a' magyar is illő tekintetbe vétetik.

A' lyceumokban, mint már feljebb említettük a' gymnasiumi osztályok mind megtaláltatnak, de egymástól jobban különválasztva. Tulajdonképen abban különböznek a' gymnasiumoktól, hogy még egy osztálylyal bírnak mindnyájan, az úgy nevezett *primával*, mellyben philosophiai, theologiai, és törvényes tudományok is adatnak elő. Azonban itt is szerfelett nagy a' különféleség, 's a' hazai törvényeknek csupán az eperjesi collegiumban, és késmárki lyceumban van tanítószéke. E' sokféleség miatt általánoson a' lyceumokról keveset mondhatván, lássuk őket egyenként.

A) *Posonyi lyceum.* Itten ezen osztályok fordulnak elő: 1. 's 2. *elemi*, vagy úgy nevezett Civica prima és secunda. Ezek tulajdonképen, mint nevük is mutatja, csak a' polgári oskolákhoz tartóznának; de minthogy a' lyceum kormánya alatt állnak, ide szoktak számítatni: 3. *donatus*, 4. *grammatica*, 5. *syntaxis*, 6. *rhetorica*, vagy is secunda; tanítói ennek ugyan azok, kik a' primanusokéi. Tanulmányok: romai classicusok, mathesis, természethistoria, rhetorica, poësis, görög és romai régiségek, vallás, földirat, görög nyelv. 7. A' prima ismét 2

fő osztályra szakad el, t. i. philosophiai, és theologiai osztályra. Amannak pályája 3, ennek 2 esztendő. Tanulmányok a' philosophiai osztályban a' logica, metaphysica, mathesis, physica, statistica, bányászjog, természeti és protestans egyházi jog; 's mind a' három évbeliek együtt hallgatják az aestheticát, psychológiát, ethicát, magyar és közönséges történetet, encyclopaediát, egyházi históriát. A' theologiai osztályba a' papságra készülő ifjak jönnek, miután a' többiekkel együtt 3 év alatt az említett hármás philosophiai pályát megfutották. Pályájuk 2 esztendő, mely alatt tanulnak dogmatikát, erkölcsi theológiát, zsidó nyelvet, uj testamentom magyarázatot, practica theológiát, mellynek professora vezérli a' homileticai gyakorlatokat, melyek a' seminariumoknak némileg pótlékát teszik, 's leginkább abban állnak, hogy az ifjak által egyházi beszédek készítettnek tót és magyar nyelven, az elkészültek nyilvánosan felolvastatnak, 's miután felettök minden növendéknek, kiének tetszik, véleménye kimondatott, az oktató által szigoruan megbíráltatnak, 's végre a' magyartót templomban rendszerint vasárnap délután, olykor dél előtt is elmondatnak. Az 5 rendes primanusi oktatón kívül rendkívüli professorok tanítják a' magyar, német, tót és francia nyelveket. Nyelvgyakorlói egyesület van kettő, u. m. magyar, és német. — A' tanítási segédeszközök közé tartozik két *könyvtár* u. m. egy nagyobb és egy kisebb. A' nagyobb, melly Conventinek is mondatik, összekapcsolva a' Jeszenák Convictusi könyvtárával csak nyomtatott munkát 13,000 darabot, többnyire igen használhatókat számlál; a' *physicai eszközök, ásványok és csigák gyűjteményei* nem sok figyelmet érdemlenek. A' szegényebb tanulók számára van két rendbeli *alumneum*, b) és ugyan annyi *Convictus*. A' nagyobbik alumneum 120 tanulót tartott 1836-ban, a' Zay-intézet pedig, melly evvel összeköttetett, 20 ifjat bővebb élelmezéssel lát el. A' Skaricza Gábor őrnagy által alapított Convictusban 66 tanuló talál ingyen élelmet; de a' Jeszenák-Convictus a' devaluatio által annyira elsüllyedt, hogy 12 ifju helyett jelenleg csak hármát tarthat. A' *Roth alapítvány* az evangelikusoknak minden iskolát illető hasonló kegyes hagyományaik között legjelesb. Gróf Teleki, született Roth Johannának köszönhetik. A' tőke 100 ezeret tesz váltóban, 's minden évi 6000 fr. kamatjából képezett stipendiumaiban hat iskolai ifjuság részesül, u. m. Posony, Sopron, Lőcse, Késmárk, Selmecz és Eperjes. Min-

denik stipendiat 100 frt. kap, 's minden jó erkölcsű, állhatatos szorgalmú ifju megnyerheti, mihelyt philosophiai, vagy theologiai pályáját elkezdette. A' **Zay-alapítvány** mellynek tőkéje 96 ezer forintba megy, kamataiból egy harmad stipendiumokra fog fordíttatni.

A' posonyi lyceum, bár itt honi törvény nem tanítatik, még is legvirágzóbb intézetje az ágostaiaknak hazánkban, akár a' tanulók nevezetes számát (1836-ban primanus 208, alsóbb lyceumi ifjuság 388 számláltatott), akár a' professorok tudományát tekintjük. Nem lévén az evangélikusoknak Magyarországon academiájuk vagy egyetemük, némileg a' posonyit lehet annak nézni. A' minthogy épen a' theológiára nézve éreztetvén leginkább e' hiány, itten van egy külön vált theologiai osztály, mi sem Sopronyban, sem egyebütt nem találhatik.

B) **Sopronyi lyceum.** Elemi osztály itt is volna, de ez a' polgári iskolák előjárósága alatt lévén, ide nem számíthatatik, ámbár egy épületben van a' lyceummal. Itt tehát 1-ső osztály a' *donatus*, 2-ik a' *grammatica*, 3-ik a' *syntaxis*, 4-ik a' *rhetorica*, 's 5-ik a' *prima*. A' primában tanítatik *mathesis*, *physica*, *philosophia*, magyar 's görög literatura, *paedagogia*, *statistica*, bányászjog, Magyarország története, és theologia. A' pálya 3 évig tart. Ezenkívül van egy különös iskolamester képző-intézet (egyetlenegy a' magyarországi evangélikusoknál), mellyre nézve elvégeztetett, hogy az egész superintendentia iskoláiban, ez intézet tagjai mozdítassanak üresülés alkalmával elő. Van itt továbbá egy magyar és egy német nyelv társaság. A' magyar legelső volt minden evang. tanítóintézeteknél állítottak közt, 's még József császár idejében, a' magyar nyelvre legkedvetlenebb korszakban veszi eredetét. c) Számos akadályok ellenére is hamar felvirult e' kis egyesület. A' század elején már annyira gyarapult, hogy az iskola körén is ki kezdte terjeszkedni, 's tiszteletbeli külső, tehát már élemedettebb koru tagokat is számlálni. Később (mintegy 1825 körül) mintája leve az új erővel buzgó egyesület több másoknak Posony, Selmecz, Késmárk, Eperjes városokban. Könyvtára csupán magyar munkákból 1000 darabot meghalad. **Stipendiuma** egy evang. iskolának sincs annyi, mint a' soproninak, mert ebben évenként 64 ifju részesül. A' legnagyobbak ezek: a) **Illés** hagyomány, 60 váltó forintjával hat ifju számára, kik vagy a' hagyományos rokonainak ivadékai, vagy

legalább Kemenes vidékiek; b) *Figuli* hagyomány, 40 v. forintjával 3 ifjunak ugyan a' kemenesi vidékről. A' többiek közül a' legtöbb 30 forintra hág, feljebb egy sem. Vannak még Sopronnak academiai stipendiumai olly ifjak számára, kik theologiai, vagy törvényes pályájukon magokat tökéletesíteni kívánván, vagy belföldi, vagy külső országi egyetemre költöznek egy két esztendőre. Ezeknek egy része ujabb időkben rothschildi papirokban elváltatván, szerencsés sorsvonás által annyira gyarapultak, hogy két részleg által már 140 's 160 pengő fral örvendeztetheti a' szűkölködő academicusokat minden esztendőben. A' többi részleg ellenben igen csekély, 's mintegy 5 — 6 felé osztatik szét 40 — 50 váltó forintontként. Az *alumneum* 1836-ban 79 ifjut táplált.

A' soproni lyceum a' magyarországi ev. lutheranusoknak egyetlenegy főbb oskolájuk, mellynek ifjusága nagyobb rész magyar volna. 70 — 80 primanus, 's mind öszve 450 növendék közt rendszerint 50 — 70 német, néhány vindus, és felső vidéki tót találtatik, a' többi mind született magyar. Innen magyarázhatni ki, miért tanul meg Sopronban az idegen ajku magyarul, holott a' város maga német. Általjában a' magyar szellem Sopronban tulnyomó, 's terv szerint ezentul a' tudományok is (a' történetek már régen magyar nyelven adatnak elő) magyarul tanítandók.

C) A' *késmárki lyceum* olly formán van szerkesztetve, mint Sopron, szinte annyi osztályokkal bírván. A' primának és secundának 4 professora van, kik közül egy hazai törvényeket is tanít. Az 1836-ik évben primanusok voltak 121-en, a' többi lyceumi ifjuság 194 főből állott. Könyvtára szaporítását egy végrendelettől várja.

D) A' *lőcsei lyceumban* 3 fő professor tanítja a' philosophiai, theologiai tudományokat, és a' rhetoricát. Lőcse legszegényebb a' lyceumok közt, 's midőn Késmárkon és Eperjesen 120 — 200 primanus van, itt alig találtatik 45 — 50. 1836-ban az összes lyceumi ifjuság 350-re ment. Van egy 5000 darabból álló könyvtára, physikai készületek 's ásványok gyűjteménye és egy fűvészkertje. *Alumneum* 80 ifjura. Vannak iskolai (Daniel-Ujházy, Berzeviczy, Probstner, Rudics hagyományok) és academiai (Sztupkay és Garay hagyományok) stipendiumai.

E) A *selmeczi* gymnasium 1841-ben lépett a lyceumok sorába, a tanítószekek száma egy törvénytudományival nevekedvén. 1836-ban számlált 43 primanust és 208 más lyceumi ifjúságot. Van magyar, német, nyelvtársasága, könyvtára és alumneuma, mely 1836-ban 142 ifjút táplált.

F) Az *eperjesi collegium*, mely hajdan az evangélikus statusok fő gymnasiuma (*Gymnasium illustre der evangelischen Stünde*) nevezete alatt 1666-ban építtetvén, a kassai jesuiták academiájának ellenében akarja megtartani az egyensúlyt, miután 1673-ban a jesuitáktól elfoglaltatott, de II. József alatt 6000 fr. fizetés mellett visszaszerezte, jelenleg ismét virágzó karban áll. Öt professor sikerrel tanít philosophiát, theológiát, történeteket, rhetoricát, honi törvényeket, mathematicát, és physicát. Van homiletikai intézete, mathematico-physikai és természet ritkasági gyűjteménye. Könyvtára kettő; egyiket Szirmay János alapította 14,000 darabbal, ki ezenfelül részint új könyvek szerzésére, részint könyvtárnok fizetésére 4000 p. fr. alapítványt adott. Az iskolai mintegy 3000 darabból álló könyvtár alapját Sartori Dániel rector veté meg 1731-ben. A collegium ifjúság száma 1836-ik évben 418 főre ment. Ezekből 150 — 170 a convictusban ingyen élelmezést nyer; stipendiumok fizettetnek a Roth alapítványon kívül, a Wagner, Szontagh, Roskoványi, Sárossy, Löffelholz, Hollegans, Ujházy, Keczer és Melczer hagyományokból.

Összesen az ágostai deák iskolákban az 1836-ik évben volt 3640 tanuló, kik közt 708 primanus, azaz philosophiát, törvényt és theológiát hallgató.

A professorok, tudniillik azon férfiak, kiktől leginkább függ a tudományos intézetek virágzása, még mind ez ideig épen nem dicsekedhetnek kívánatos állapottal. A professorokat, épen úgy mint a szegény iskolamestereket terhes és hasznos foglalatosságaikban életgond terheli. Ezért az evang. iskolák cathedralrai, rendszerint csak lépcsőül szolgálnak a lelkészi cathedralrákra. A rendes készpénz fizetés mindenütt csekély, mert ez a fő professorok számára is többnyire alig halad meg 600 — 1000 váltó forintot. Késmárkon a fő professorok 400, Sopronban 7 — 800 v. forintot kapnak évenként, Posonyban is annyit, de itt az accidentia több. Az alsóbb osztályú oktatók (kik általánosan állandók d) és nem minden évben változók mint nagyobb részt a reformatusoknál) pedig épen csak 200 — 1000

Magyarország Stat. III. Köt.

f

v. fr. készpénz fizetést húznak. E' kész fizetések csekélységét az accidentiák pótolják. Ide tartozik főkép a' didactum, a' németországi egyetemeken adni szokott honorariumok példájára, a' fapénz, a' beirási és bizonyítványokért járuló díj, néhol szabad lakás, és tüzelőfa.

Mi a' tanítást és iskolai kormányt illeti: erről igen sokat kellene beszélni, ha valami töredéket nem akarnánk adni, pedig az ágostai iskolák tanítási rendszeréről kimerítőleg értekezni, a' végetlen tarkaság miatt, kemény feladat. Mint tudjuk, a' romai katolikusoknál divatozó 1806-ki ratio educationis-t, bár ez az előbeszédben legfelsőbb helyről ajánltatott, sem az ágostaiak sem a' helvetiai vallástartók el nem fogadták; a' nélkül, hogy ezt a' Protestansok jobb rendszerrel pótolták volna. Azonban, mivel a' tanítási rendszert legfeljebb az egyes helybeli Conventek vagy is gyülekezetek határozzák meg: ennél fogva ez csaknem annyiféle, a' hány evang. iskola számláltatik. E' hiány pótlására, 's a' tanításban nagyobb egyformaságnak bevitelére legujabban az összes magyarországi evangélikusok számára Schedius k. tanácsos és egyetemi oktató, ki a' nevelési tárgyban már több iskoláknál is sikeresen munkálkodott, egy általános tanítási tervet készítte, mely 1841-ben Zay-Ugróczon az evang. fő felügyelője gr. Zay Károly elnöksége alatt az ágostai tanítóintézetek küldöttjei által tartatott gyűlésben elfogadtatván, óhajtható, hogy minden különböző segédforrások és körülmények daczára hamarabb jöhessen élethe, mint azon jeles és szép terv, melyet már egyszer 1809-ben szinte az összes evang. iskolák számára készített, 's mely akkor az egyetemes conventben elfogadva lön.

Az ágostai iskolai kormány a' régibb egyházi történetekből, és azon körülményből fejlődött ki, miszerint a' tanulóintézetek többnyire az egyes városok gyülekezetei által tartattak fel, 's láttatnak el maig is nagyobb részben. E' szerint bár minden ágostai iskolák fő felügyelője a' magyarországi evang. gyülekezetek fő inspectora; e) 's e' mellett külön külön mindegyik superintendentia felvigyáz kebelében levő iskoláira: mindazáltal e' felvigyázat inkább ellenőrködésben áll, mint sem kormányzásban. A' valódi kormányzók az egyes városi gyülekezetek. Ezek majd nem olly tehetősek lévén, mint egész superintendentiák, sőt összesítőbb kormányaik, 's többnyire tőlök származott iskolai alapítványaiknál fogva szintolly erőhatást mu-

tatván, magok gyakorolnak minden véduri jogokat. Ők nevezik ki a' tanítókat, tőlök tartatnak ezek fizetéssel, főkép az alóbb iskolákéi. A' fő tanítókat is rendszerint a' helybeli gyülekezetek, vagy is városi conventek tartják, például Posonyban az 5 közül hármat, Sopronban egyenkívül, mind a' városi convent fizeti. Késmárkon is eredetileg a' gyülekezet tartotta fen az egész intézetet. Később azonban a' környéki evang. nemesség adakozott, 's az így gyűlt alapítvány most 30 ezer váltó forintra telvén, ez teszi az egész intézet pénzbeli vagyonyját.

Az iskolai belső igazgatást illetőleg, eleinte mindenütt csak 3 professor volt, az első **rectornak**, 2-ik **conrectornak**, 3-ik **subrectornak** nevezetvén. Az első volt az egész gymnasium kormányzója (innét az örökös rectorság, mely Sopronban legtovább szinte Raics haláláig 1824-ik tartott), 's egyszersmind a' primanusok oktatója, 2-ik a' secundanusoké, 3-ik a' syntaxistáké. Innét van, hogy ezeké még most is itt ott subrectornak neveztetik, mint Posonyban. Most pedig a' primanusoknak és secundanusoknak is rendszerint 4 oktatóik vannak (Posonyban, Eperjesen 5, Lőcsén 3), 's ezek közt változik minden éven a' rectorság, úgy hogy a' rector czímet mindenik viseli, 's csak a' valóságosnak neve mellé íratik még: „hoc tempore.“ Sopronban és Eperjesen az alsó professorok is részt vesznek az egész intézet fő kormányában. Úgy szinte Posonyban is a' Subrector. Sopronban a' rectorság hatósága igen megszorított a' gyülekezet iskolai bízottsága által, mely nélkül semmi fontos rendszabást sem szabad az iskolai kormány körül hozni, vagy másítani. Azonkívül még ellenőrökdik az inspector is, ki egyszersmind a' helybeli gyülekezet conventjének elnöke szokott lenni.

Az ágostai iskolák árnyékoldalához tartozik az, hogy a' szerfeletti szegénység miatt gyakran 3 professor 3 egész facultasbeli tanulmányoknak erőködik megfelelni, mi természetesen felületességre vezet; a' tanítási rendszerben való nagy különféléesség szinte káros; de még sem annyira, mint azon hiány, hogy seminarium sem a' papságra, sem a' tanítóságra igyekező ifjak számára, az egy sopronit kivéve nincs. Más oldalról a' tanítás módjában a' tanítóknak hagyott szabadabb tér, sok tekintetben czélszerű és foganatos; 's ez, és azon körülmény, hogy a' didactrum végett mindenik oktató teljes erőből igyekszik több tanítványt szerezni, 's így iskolájának jó hírét nevét

munkásságával megtartani, vagy emelni: legjobban megmagyarázzák azt, miért az ágostai iskolák szegénységük miatt is semmivel sem alábbvalók, mint a' náloknál sokkal gazdagabb katolikus, és valamivel bővebb segédforrásokkal bíró reformatus tanítóintézetek.

a) Az egyes esperestségeket véve, ismét legtöbb gyermek járt iskolába a' XIII szepesi városi esperestségben (1: 9), 's legkevesebb a' nyitrai egyházvidékben, hol 52,936 népesség közt csak 1955 elemi tanuló számláltatott. Oka ennek egyébiránt az, hogy itt számos népes gyülekezetek, például Ó-Tura, Miava, Brezova, stb. igen elszórva 's elszigetelve laknak, 's gyermekeiket saját földjeik és barmaik őrzésére használják. A' tanulók száma a' dunántuli superintendenciát illetőleg az 1838-ki, a' bányakerületre nézve az 1840-ki egyházi és iskolai névtárból vétegett.

b) Alumneum az evangelikusoknál is tulajdonképen annyi volna mint convictus, csakhogy ettől silányabb kosztja által különbözik. Illy alumneumok minden főbb tanítóintézetnél vannak, de ezeknek fenntartása csak részint és igen csekély erejű alapítványokkal biztosítatik, mert hogy több szegény ifjakat táplálhassanak, minden esztendőben collecták, azaz segedelem gyűjtések intézetnek az evangelikusok 4 fő megyéiben. A' dunántuliban az esperestek gyűjtik össze a' segedelmet, pénzben vagy gabonában, 's ugy küldik egyszerre el Sopronba a' rector kezébe. A' többi megyék iskolái ellenben két két tanulót küldenek ki, kik azután mendicans szerzetesek módjára bejárják az egész országot, 's zörgetnek mindenütt a' szegénységet kivéve.

c) A' józsefi mostoha idő tartott még, midőn Sopronban néhány tanuló ifjaknak, a' mostani Kis superintendensnek, Halasynak, Urabovszky Istvánnak, 's Potyondinak lelkeikben megvillant egy szent gondolat egy magyar társaságnak felállítása eránt. E' század elején azonban e' szépen induló társaság hanyatlani kezdett, 's több ízben azon ponton volt, hogy, leginkább némelly pseudo magyarok agyarkodásai miatt. azon szín alatt, mintha tagjai a' közönséges iskolai leonkéktől igen elvonattatnának, egészen feloszljon. De győzött a' jó ügy, 's 1825 körül uj erőre kaphaván, a' buzgóság mind e' mai napig tart, 's más iskolákat is maga példájára ösztönöz.

d) *Clarissimusoknak* nevezetnek az evangelikusoknak olly tanítói, kik valami külföldi német egyetemen, vagy a' bécsi theologiai intézetben megfordultak. A' kik pedig csak itthon végezték iskolai pályájokat, azok *humantissimusok*.

e) Különös iskolai fő előjáróság csak Géczy referendár 's főispán személyében volt, míg még Bécsbe nem költözött.

3) Oskolák a' reformatusoknál. 76. §.

Néposkolái minden helységben vannak a' reformatusoknak, hol csak a' közönség egy iskolát feltarthat. Itt a' gyermekek a' rector által (így neveztetnek az oskolamesterek) vallásra, keresztény erkölcsi tudományra, bibliai történetekre, folyvásti szép és helyesírásra, a' számvetés és éneklés mesterségére, 's más közönséges életre megkívántató dolgokra taníttatnak. Az oskola tanítók vagy állandók, vagy változók, azaz olyanok, kik a' collegiumból küldetnek ki 2—3 esztendőre. Ezek leginkább olly deákokból választatnak, kik a' collegiumokban a' theologiai pályát elvégezvén, miután a' népesebb falusi oskolákban 2—3 esztendeig tanítottak, 's magoknak egy kis pénzecskét szereztek, további céljuk felé sietnek, 's vagy a' külső academiákban vagy is egyetemekben tovább folytatják theologiai pályájukat, vagy törvényes, orvosi és mérnöki tudományokra mennek át. Mig az oskolai rector-ságot viszik, addig az illető collegiumok tagjainak tekintetnek, 's oskolai bizonyítványukat csak tanító-ságuk elvégeztével kapják ki. Leány oskolák minden kissé népesebb gyülekezetben külön vannak, 's a' tiszántuli egyházkerület rendelete (1813. ján. 11) szerint sem a' tiszta leány oskolákban, sem az elegyesekben, mellyekben a' leányok a' fiukkal együtt taníttatnak, nőtelen tanítók nem lehetnek. Népiskolákra, szinte mint az evangelikusoknál, a' közvetlen felügyelők a' helybeli lelkészek; az összes egyházvidéki elemi oskolákra, 's a' tanítók erkölcsére és szorgalmára pedig az illető esperestek vigyáznak fel, kik jelentéseiket ezekről a' superintendentiáknak, 's ezek által a' magyar k. helytartótanácsnak terjesztik fel.

A' magyarországi reformatusoknak volt 1837-ben (a' dunai és tiszamelléki egyházkerületekre nézve 1840-ben) összesen 1508 elemi oskolájuk 114,441 fiu és leány tanulóval, és így minden 13⁹/₁₅ lélekre esett egy tanuló gyermek, mint a' következőkből látható.

Az egyházkerület neve	-	Népesség	-	Tanulók	-	Arány a' népesség és tan. közt.
Dunántuli	- - - - -	334,577	—	20,034	—	16 ² / ₃ : 1.
Dunamelléki	- - - - -	297,515	—	26,308	—	11 ¹ / ₂ : 1.
Tiszamelléki	- - - - -	235,994	—	13,975	—	16 ⁵ / ₆ : 1.
Tiszántuli	- - - - -	711,499	—	54,124	—	13 : 1.

Összesen - - - - - 1,579,615 — 111,441 — 13⁹/₁₅ : 1.

E' szerint az oskolák népességét tekintve a' magyarországi reformatusok az ágostaiak és r. katolikusok közt, középen állnak; az egyes superintendentiákra nézve pedig aránylag legtöbb oskolás gyermek a' dunamelléki, *) legkevesebb a' tiszamelléki egyházkerületben találhatik.

Mi a' reformatusok deák vagy tudományos oskoláit illeti: ezek 5 részre oszthatók, mellyek e' következők: 1) **nevezetesebb alsó oskolák**, mellyekben deák nyelv és más gymnasialis tanulmányok is taníttatnak, de változó rectorok kormánya alatt; 2) **rendes gymnasiumok**, állandó professoroktól vezéreltetve; 3) **fő gymnasiumok**, mellyekben philosophiai tudományok is taníttatnak; 4) **lyceumok**, három, u. m. philosophiai, törvényi és theologiai tudományos karral; 5) **collegiumok**, mellyekben szinte csak e' három karbeli tudományok adatnak elő, de kiterjedtebb mértékben, a' honnan ezek az illető superintendentiák fő vagy anya oskoláinak tekintethetnek.

1. **Nevezetesebb alsó oskolák.** Mint már fentebb említettük, szokásban van a' reformatusoknál, hogy a' népesebb gyülekezetekbe a' collegiumok felváltva rectorokat küldenek ki, az oda való oskolák kormányzása és tanítás végett. Már most olly gyülekezetekben, mellyek több ezer lélekből állnak, sok szülő gyermekét deák nyelvre is kívánja taníttatni. Ennek következtében a' rectorok több alsó rangú tanítóktól (praeceptoroktól) segítettve az írástól 's olvasástól kezdve, a' deák nyelvet, és mind azon tudományokat tanítják, mellyeket csak gymnasiumokban szoktak tanítani, úgy hogy innen sokan egyenesen a' collegiumokba a' philosophiai osztályba mehetnek által; 's ezek az úgy nevezett **particulisták**. Illyen nevezetesebb alsó oskolák vannak névszerint Hajdu-Böszörményben, Derecskén, Nagykállón, Nagy-Károlyban, Kardszagon, Kisujszaláson, Makón, Nánáson, Szalontán, Szoboszlón, Mező-Túron, Szikszón, 'sat.

2. **Gymnasiumok.** De vannak a' reformatusoknak rendes gymnasiumjai is, hol állandó professorok vannak, csak hogy ezek nem levén olly teljes számmal, mint a' romai katolikusoknál, egy több osztályt is tanít. Illyen gymnasiumok léteznek: Szathmáron, Nagyváradon, Holdmező-Vásárhelyen, Halason, Kis-Kun-Szentmiklóson, Gyöngön (Tolna v.), Komáromban és Csurgón, Somogy vármegyében. **Szathmáron** 1 professor, 1 conrector, és 3 alsó tanító; **Holdmező-Vásárhelyen** 2 professor, és 6 alsó tanító oktatja a' fiu gyermekeket. **Halas** 1792-

ben kezdett rectorok helyett 1 állandó professort tartani. 1817 és 1822 óta a' gymnasium új rendbe hozatván, jelenleg 3 rendes oktató tanítja a' gymnasiumi ifjúságot a' népiskolai fiú és 2 leány tanító ide nem számláltatván. Alapítványa van 6 kitűnő ifjura és 1 szolgára, kik az iskolai épületben laknak. **Kis-Kun-Szentmiklós** 1813-ben emeltetett gymnasiumi rangra. Tanult benne 1811-ben 20 humanista egy professortól, 19 syntaxista, 12 grammatista egy corrector alatt, és 19 conjugista, 29 dechinista egy praeceptor által vezéreltetve. Alaptőkéje 7000 váltó forint. Két stipendium 30 váltó forintjával; van más két kisebb jutalomdíja is. A' lakosok alumneumban tartanak 7—8 ifjút. Könyvtára 800 kötetre felmegy. A' **gyönki** gymnasium 1811-ben állítatott Tolna vármegyében, 's egyetlenegy iskolája a' reformatusoknak, hol a' növendékek németül gyakorlatilag is megtanulhatnak. Van 2 oktatója és ez évben 61 tanulója. Ez iskolára nem rég Hajós Sámuel ur 16,000 pengő forintot hagyott végrendeletében, 's ezért jövődre szebb kilátása van. A' **csurgói** gymnasium fenállását egyedül a' belső somogyi reformatus gyülekezeteknek köszönheti. A' reformatusok **Komáromban** 1796-ban építettek egy diszes, fasorokkal ékesített bő udvaru iskolát. A' gymnasiumban a' tanulók száma rendszeren 140—150, az alsó elemi iskolákban 200—250. Igen dicséretes bőkezűség az, mellyel a' komáromi ref. hivek és az egyházvidék ápolgatják ezen iskolai intézetet, 's legközelebb ismét tetemes áldozatra késznek nyilatkoztatták magukat, ha a' pápai egyházkerületi főiskola Komáromba általtétetnék.

3. **Fő-gymnasium** csak 3 van, u. m. Nagy-Körösön, Zilahon, és Miskolczon. A' **nagykőrösi** tanítóintézetben a' philosophiát, történetírást, görög és deák literaturát egy; a' mathesist, physicát, német és magyar literaturát ismét egy; a' humanitatis osztályokat ufolag egy különös professor tanítja; végre a' syntaxistákat és grammatistákat, valamint a' többi alsó osztályokat is az iskolai előjáróság által választott 3 és 4 éves deákok (számszerint 8) tanítják. Van itt egy gyakorlati gazdasági és iskolatanítókat képző tanítószék is, különös professzorral. Alapítvány: 22 jutalomdíjból 12 jó tanuló kap 40 fr., tíz 30 forintot váltóban. A' felső tanulók közül 30-an az iskola épületében lakhatnak. A' felső osztályi cursus tart 3 esztendeig, 's felső tanuló van ez évben 84. A' **miskolcsi** gymnasium miben létéről folytatott hírlapi viták még csak nem rég hangzottak el. Legna-

gyobb hibája ezen intézetnek az, hogy itt a' fő professornak olly sok és különféle tudományokat kell előadni, melyek három, u. m. philosophiai, törvényi és theologiai karba vágnak bele. Ez több, mint a' mit az ágostai oskoláknál megőrtünk.

4. **Lyceumok** vannak Losonczon, és Szigeten Máramaros vármegyében. A' **losoncsi lyceumban** a' tanuló ifjuság 2 osztályra, u. m. alsóbbra és felsőbbre szakittatik. A' felsőbb osztályban 3 professor tanítja a' philosophiai, törvényes (a' hazai törvényeket is) és theologiai tudományokat. Az alsó osztályokban, nevezetesen ^{a)} a' logicában és poeticában ^{b)} rhetoricában, ^{c)} syntaxisban, ^{d)} grammaticában, ^{e)} conjuncticában, ^{f)} kezdők iskolájában, mindenikben egy egy különös tanító van. A' felsőbb osztálybeli tanulók úgy vannak elrendezve, mint a' pápai collegiumban, 's legatiokba is járnak. Van itt egy több ezer kötetekből álló hasznos és használt könyvtár, kevés physikai műszer és régi pénz gyűjtemény. **Szigeten** a' felső osztályban egy professor tanítja a' theologiai tudományokat, zsidó nyelvet, physicát, görög és deák literaturát; egy a' philosophiát, mathesist, hazai történetírást, statisticát, sat.; egy a' hazai törvényeket, 's politicalai tudományokat. A' hazai jogtanító fizetésére gr. Buttler János nagyszerű adakozásairól ismeretes hazánkfia ada tetemes tőkepénzt. A' gymnasium 6 osztályát ismét külön külön egy az iskolai előjáróság által deákokból választott tanító oktatja, kik többnyire eskütt deákok, sőt itt Debreczentől eltérőleg a' senior és contrascriba is tanít. 1837-ben a' felső tudomány hallgatók száma 51, a' többi gymnasiumbeli ifjuságé 200 főre ment.

Végre 5-ször minden egyházkerületnek van egy **anyaoskolája**, vagy **collegiuma**, u. m. a' tiszántulinak Debreczenben, tiszamellékinék Sáros-Patakon, dunamellékinék Kecskeméten, dunántulinak Pápán.

A' debreczeni és sárospataki collegiumok a' reformatusoknak legrégibb és legnevezetesebb anyaoskolái; 's különös szerkezetük miatt, melly az angol oxfordi és cambridgei egyeteméhez legtöbbit hasonlít, bővebb ismertetést érdemlenek.

A' **debreczeni collegium** alapját az 1660-ik esztendő vetette meg, midőn t. i. Alihasa a' nagyváradí várat bevévén, az itt letelepedett reformatus tanulók menedékhelyet Debreczenben kerestek és találtak. Ez időtől fogva a' debreczeni oskolát nem csak a' magyarországi, hanem az erdélyi főbb és alsóbb rendű reformatusok is közös tulajdonuknak tartották. Különösen pedig

az erdélyi fejedelmek vették ezt hathatós pártfogásuk alá, 's több ízben gazdagon megajándékozták. Így például Báthory Gábor erdélyi fejedelem 1639-ben Szepes falujának mindennemű dézmáját, Lónyai Anna Kemény fejedelem özvegye Szent Imrénnek uri kilenczedét, 's végre I. Apafi Mihály 1667-ben ugyan ezen falunak dézmáját, évenként adandó 5000 mázsa sóval együtt, törvényszerű oklevél következtében a' debreczeni collegiumnak adományozta; de később az erdélyi külön fejedelmek megszüntével, e' jövedelmek is elenyésztek, 's jelenleg csupán a' szepesi dézmajogért tartozik adni Debreczen városa az 1774-ki k. parancsolat szerint évenként 150 öl fát, hetenként öröltetni 30 köből életet, 's vitetni 8 hordó vizet. — A' debreczeni tanulóifjuság elosztatik tanulókra és deákokra. A' tanulók alatt értetnek az alsó osztálybeliek, kik 11 osztályt számlálnak. Ezek közül 4 a' nemzeti, 6 a' gymnasiumi iskolát képezi; egy pedig polgári iskola a' jövődő kézművesek és gazdák számára. A' gymnasiumban az első osztályban vannak a' grammatisták, 2-ikban az első esztendő's syntaxisták, 3-ikban második éves syntaxisták, 4-ikben első esztendő's rhetorok, 5-ikben poéták, 6-ikban második éves rhetorok. A' felső osztályban vannak a' deákok, azaz a' philosophia, törvénytudomány és theologia hallgatói. A' philosophiai pálya 3, törvényi 1, theologiai két évig tart. Nevezetesen az első esztendő's philosophusok (novitiusok) egy praesestől, ki az eskütt deákokból évenként választatik, és más rendes professoroktól tanulnak görög nyelvet, vallást, paedagogiát, természettant, chemiát, német literaturát; második évben hallgatnak (mind rendes professoroktól) mathesist, történetírást, magyar görög és deák literaturát, chemiát, ásványtant és technológiát; harmadik évben physicát, philosophiát, természeti-nemzeti-közönséges és magyar státus-jogot, magyar statistikát, politiát, francia nyelvet. A' jogtanulók hallgatnak magyar polgári fenytő és váltó jogtant, és egyházi történeteket. •E' negyedik év multával a' papságra készülők a' theologiai két éves pályára lépnek át; 's ennek elvégeztével némellyek, kik nagyobb iskolai javadalmakra várákoznak, a' collegiumban még tovább is benmaradván szabadon választhatnak maguknak leczkéket. Ugyanis a' felsőbb tanulók vagy mint itt nevezik deákok, elosztatnak **publikusokra** és **togatusokra**. Ez utóbbiak, kik az általok viselt hosszú fekete ruháról neveztetnek így, rendszerint olly ifjak, kiknek nem levén ele-

gendő tehetségük arra, hogy magok költségein tanulhassanak, beöltöznek, a' fenemlitett megkülönböztető ruhát felveszik, 's ez által minden collegiumbeli javadalmaknak részeseivé lesznek, azaz: szálást a' collegium épületjeiben ingyen kapnak, ruha 's élelembeli szükségük megszerzésére pedig az alsóbb osztályok tanulóit privatim oktatják, 's ezeknek szülői aztán e' fáradságért pénzt vagy kenyeret adnak, vagy a' mosást, és ételfőzést vállalják magukra. Ki hány tanulót és kiket oktasson, az a' professoroktól függ, a' kiosztásban az ifjak szorgalmára és erkölcsére levén fő ügyelet. Az iskolai javadalmakhoz tartoznak továbbá a' külvideki iskolai rectorok, őrsi supplicatiók. A' legatio pedig abban áll, hogy a' togatusok minden 3 nagy ünnep előtt egy helyen összegyűlvén, a' debreczeni collegium ifjait elfogadó magyarországi eklezsiák közül, kiki az oskolák rendje, 's a' classificatio szerint választ magának egyet, hol ünnep alkalmával predikálni fog, honnan aztán, a' pártfogók segedelméből, sok helyt egyenesen az eklezsia pénztárából jutalom fejében 10 — 20, sőt 100 váltóforinttal, 's néha semmivel vagy épen adóssággal tér vissza. E' jótéteményeken kívül Debreczen városa is ad mintegy 50 alumnus togatusnak élelmet, többnyire olyanoknak, kik még tanítványt nem kaphattak, 's az ilyenek temetésekre is énekelni eljárván, ezért szinte kapnak egy kis segedelmet. A' togatus deákok mellett vannak némelly szegény alsó osztálybeli tanulók is, kiket szolgálknak, vagy csúfos néven mendicansoknak neveznek. Ezek hasonlóul ben laknak a' collegiumban, 's fő kötelességük a' togatusokat szolgálni, miért is a' hulladékokat ők szedik fel a' togatusok asztalairól, 's ezekkel együtt járnak legatiókba. A' publicusok mind ezen előszámlált javadalmakban nem részesülnek, mivel ezek magok költségeiken tanulván, sem hosszú fekete ruhát nem viselnek, sem ben a' collegiumban nem laknak. A' togatusok erkölcsére 's magok viseletére a' rector professor ügyel fel az alárendelt eskütt deákok által. Ezek hasonlóul togatusok, kik a' theologiai pályát is elvégezvén, magokat szorgalom és jó erkölcs által megkülönböztették. Előbb a' censurát 's aztán a' hitet letévén, minden esztendőben választatnak.

Az ő gondjuk az egész collegiumban a' rendet fentartani, az ifjuságra felvigyázni, ki pedig az oskolai törvény ellenét, azt oskolai törvénszék eleibe idézik, mellynek tagjai magok a' professorok és eskütt deákok. Legelső eskütt deák a'

senior, ki a collegium jövedelmét beszedi, 's arról számol. Ennek jövedelme, ámbár hivatala csak félesztendeig tart, gyakran 1500 forintra is rá megyen. A' senior után jön a' contrascriba vagy is ellenőr. Ez vigyáz fel a' többi eskütt deákokra, hogy hivataljaikban pontosan eljárjanak, 's neki kell jelentéseiket is beadni. A' többi esküttdeákok többnyire tanítói az alsóbb osztályoknak, kik minden esztendőben változnak, 's bár fizetésük igen csekély (30 — 40 fr.), de tanítói pályájukat elvégezvén, vagy bennmaradnak 's akkor a' seniorság rájuk jön, vagy a' nagyobb reformatus helyekre rectoroknak mennek ki, mind a' két esetben jutalmukat elkapják, 's annyi pénzcsekét szerezhetnek, hogy a' külföldi egyetemeket meglátogathatják. Az alsó osztálybeli oskolákra a' professorok közül egy classium inspector vigyáz fel.

A' debreczeni collegium nem csak a' reformatusoknál, hanem általjában az egész országban a' pesti egyetem után legnevezetesebb és legnagyobb tanítóintézet akár tanulói számát, akár jövedelmeit és tanítási segédforrásait, 's alapítványait tekintsük. Ellent nem állván az, hogy tetemes tőkepénzei közül igen sok régen nem kamatozik, sőt némelyik talán már bevehetetlen: mindazáltal a' collegium rendes jövedelme, melyből az oktatók fizettetnek, és oskolai 's tanítói lakházak reparaltatnak, bizonyos 25,000 váltó forintra megy, beleértvén a' Czövek alapítványt és a' szikszai szőlőket, de be nem számlálván a' rég nem kamatozó tőkéket. A' stipendiumokra és alumneumokra való alapítvány külön kezeltetik. 1837-ben volt 10 rendes professor, 12 alsó tanító, 592 deák vagy is felső tudományt, és 1278 alsó tudományt hallgató. A' professorok mind jeles, kiválogatott férfiak, kik a' debreczeni határon kívül is eléggé ismeretesek, 's különösen a' magyar nyelvre és literaturára nézve kitűnő érdemük van, mert ők ezt mind munkáikkal az életben, mind oskolájukban akkor is hő kebellet pártolták, midőn másutt megvetve és elhanyagolva sinlődött. Fizetésük nem megvetendő, mert ez csak készpénzben közel 800 p. forintra rug; ezenkívül van az ingyen lakás, és más buza és fabeli illetőség. Museuma a' collegiumnak nem sokat érő, de könyvtúra mintegy 30,000 kötetre felmegy, melyek közt több nagy becsű és ritkaságu példányok találhatók.

Második szemefénye a' magyarországi reformatusoknak a' *sárospataki anyaoskola*. A' szomszéd Ujhelyben 1540 táján

Dévai Biró Mátyás a' protestans vallást megkedveltetvén, a' sárospataki sz. Ferencz szerzeteseinek gvardiánja Kopácsi István, 's egyik társa Sztárai Mihály is megszerették az új tanítást, 's maga Kopácsi volt első, ki a' szerzetes ruhát elvetette, 's Bánóczy Istvánnak özvegyét magához esketteté. Patak földesura Perényi Péter, Imrének a' nádornak fija, egykor erdélyi vajda, most koronaőr és abauji főispán követte példájukat, 's egész családjával a' romai hittől elszakadt. Ez építtete felekezetének új templomot; a' ferencziek kolostorát pedig iskolául adá által. Ez időtől kezdve az iskola mind inkább gyarapodván, főkép 1603 Lórántfy Mihály, ennek halála után pedig leánya Zsuzsána 's veje I. Rákóczy György erdélyi fejedelem, az iskola virágzását annyira vitték, hogy ez időben egy magyarországi protestans tanítóintézet sem mérközheték vele. Rákóczy György 1621. a' collegium régi törvényeit, mellyek az iskolai rendtartásokra nézve a' heidelbergi acedemia törvényeinek példája után készültek, rendbe szedette, ujjakkal szaporította, megerősítette, a' tanulás módjának 1629. új rendet szabott, 's a' pestis által kiürült oskolát (esztendő alatt mind a' három professor 's igen sok tanuló kihaltak) felélesztette. Erdélyi fejedelemmé tétetvén 1630. új jövedelmeket rendele annak, 's újabb épületeket állította. Özvegye, oda hagyván ifjabb fijával Zsigmonddal Erdélyt, hátralevő napjainak minden örömét ezen iskola boldogításában kereste. Comenius Amos Jánost, azon időben Európának egyik leghíresebb paedagogusát 1650. ide szólítá külföldről; az iskolának könyvnyomtató-intézetet ajándékoza; világi curatort rendelt (az első Klobusiczky András leve 1652); a' professorok számát 5-re, 6-ra szaporította; az alsóbb osztályok tanítóinak fizetést rendelt; a' collegium birtokait szaporította; a' könyvtárt mind pénzzel, mind elhalt Zsigmond fijának számos és becses könyveivel gazdagította. Lórántfy Zsuzsána azon esztendőben halván meg (1660), mellyben szerencsétlen fia, II. György erdélyi fejedelem Gyalunál kapott sebeiben Váradon kimult, 's ennek özvegye Báthory Zsófia a' protestans vallást elhagyván, oda leve az iskola virágzása, mert már 1671. octoberben a' professorok és az ifjuság széljelveretetének, 's a' collegium minden javai elfoglaltattak. Az elkergett ifjuság előbb Debreczenben nyert menedéket, majd Apaffy erdélyi fejedelem fogadta be őket, általadván nekik Gyula Fejérváron a' már N.Enyedre költöztetett deákok iskolai épületét;

és ez a' csirája a' később (1718) áttételezt marosvásárhelyi ref. collegiumnak. Midőn Apaffy a' szegény patakiakat bevette, mások is akarván rajtok segíteni: akkor jött divatba az: hogy a' nevezetesebb urak házi kápolnáiba a' 3 nagy ünnep alkalmával predikálni kijárjanak; és ez ismét eredete a' legatióknak. A' pataki deákság egy része 1681-ben Erdélyből visszajött, de 1687-ben ujlag szétüzetett. Később hol Vilmány falujában, hol Gönczön, majd Kassán huzzák meg magokat; miglen 1704-ben Patakra visszatérvén, végre nyugodalmas maradást találtak, III. Károly őket az iskola, az ekklezsiát pedig a' templom birtokában 1714. augusztus havában megerősítvén.

Jelenleg a' pataki deákok elrendezése némi különbségekkel ugyan az, mi a' debreczenieké; csak hogy a' pataki togapatosok nem levén Sáros-Patak városának annyi népessége és segédforrása mint Debreczennek, szűkebb javadalmakban részesülnek, 's olly nagy számmal ingyen nem tartathatnak. A' tanítási rendszer közt szinte csekély különbség mutatkozik. A' felső osztályokat itt is a' philosophiai, törvényi és theologiai karok képezik. 183%-ik évben a' tanulók száma 1300-at meghaladt, kik közt 400 felső tanuló. Volt 11 fő, 4 segéd professor (az ágostai catecheta hibázván), a' humaniorákban tanított 2 állandó oktató, a' többi alsó osztályokban 6 deák, kik a' nagyobb deákok közül választatnak. Ugyan ekkor elvégeztetett, hogy minden tudomány, a' törvényt kivéve, magyarul taníttassék. Könyvtára 20 ezer kötet körül van.

A' dunántuli reformatusoknak anyaoskolájuk a' már 1531-ben létezett *pápai collegium* Veszprém vármegyében. Ez kevés különbséggel egészen a' debreczeni után van elrendelve, 's benne nem csak a' philosophiai és theologiai tudományok taníttatnak, hanem 1833. óta a' polgári magyar törvény is. Számlál 5 rendes és 2 segéd professort, 6 alsó osztálybeli tanítót, 's 1839-ben volt 246 felső, és 318 alsó osztály vagy gymnasiumbeli tanulója. Van egy 8000 darabból álló könyvtára, nevezetes pénzügyi teménye, physicum museuma, egy derék könyvnyomó intézete, mellynek felállítatására 1837-dik jan. 5-kén adatott ki a' legfelsőbb engedelem. 1838-tól fogva pedig fenáll itt egy leendő oskolatanítókat képező intézet, mellyben a' tanítási tudományt tanító professor gyakorlatilag is vezérli a' nagyobb és kisebb tanulókat. Jelenleg a' gymnasticának felállítása van munkában.

A' *kecskeméti collegium* eredetét hihetőleg akkor vette, midőn a' hires tolnai ref. collegium 160-ban több tolnai lakosokkal együtt Kecskemétre költözött; azóta több viszontagságokon menvén keresztül, 1836-ban legfelsőbb engedelemmel lyceumi rangra emeltetett, az 1840-ki 4 ref. superintendentia egyetemes conventje pedig a' többi ref. collegiumok sorába felvette. Jelen állapotja a' következő. Mind a' philosophiai, mind a' törvényes, mind a' theologiai pálya két két esztendeig tart. Az iskolai év kezdete és vége, valamint a' közvizsgálatok tartása is a' romai katolikuskok szokásával megegyez. 184 $\frac{1}{2}$ -ben volt theologus 32, joghallgató 74, philosophus 107, rendes professor 4, alsó osztálybeli tanító 8, ezenkívül rendkívüli tanítók is vannak. Javadalmi: legatio száma 54, rectoria 19, alumneum 24 ifjura a' kecskeméti gyülekezet által fentartva.

A' magyarországi reformatusoknál, szinte mint az ágostaiaknál általános tanítási rendszer nincs, hanem ezt mindenik főiskola superintendentiája maga határozza meg. Szép és megbecsülhetlen előjog, mit nem használni megbocsáthatlan hiba. Itt ott történtek ugyan részletes javítások, de gyökeresek sehol sem. Legközelebb a' debreczeni anyaoskola egyházkerülete nevezett ki egy számos tagból álló küldöttséget, mellynek feladata egy korszerű iskolai terv készítéseleend. Felsőges megbízatás, 's hála azoknak, kika' gondolatot felfogtak, 's még nagyobb köszönet azoknak, kik ezt a' közóhajtáshoz mérve végrehajtandják. Eddig a' ref. iskolák jobb oldalát tette az, hogy a' tudományok részint egészen magyarul tanítatván, részint a' deákul tanítottak anyanyelven azaz magyarul magyaráztatván, az észnélküli memorizálás ezekben talán legkevésbé gyakoroltatott. Tanítók választási módjában eddig szinte szerencsések valának a' reformatusok; a' felső osztálybeli professorok általjában jeles és tudományos férfiak; az alsó osztályok tanítószékeit ismét fiatal oktatók foglalják el, kik a' theológiát végzett jelesb ifjak közül évenként választatnak, 's kikben a' fiatal erő, a' jó akarat eléggé kipótolják a' ne talán fogyatkozó tanítási ügyességet. Ellenben nagy fogyatkozása a' ref. tanítóintézeteknek az, hogy ámbár már ezelőtt 200 esztendővel javasolta Comenius a' pataki hires tanító a' reál tudományokra fordítandó nagyobb gondot: mindazáltal jelenleg is a' real-tanulmányok igen háttérbe szorítottak, 's e' főiskoláknak most is tulnyomóbb célja: theologusokat nevelni. A' collegiumokban való együtt lakás az ifjat az életben bátortalanná,

ügvetlenné képezi: az ingyen való gondnórküli kitartás, és szolgálak általi szolgáltatás a' nagy világban élehetetlenséghez szoktatja: 's innen magyarázhatjuk meg, hogy sok valóban jeles készületű de szegény ifju, iskolából kikerülvén, ha csak puppá nem lett, más életmódban szerencsétlen vala. Végre a' ref. főiskolák mind gyökeres magyar helyeken levén, a' tanulók más művelt, 's különösen a' német nyelvet gyakorlati élethen sajátukká nem tehették, mi jövőendő előmenetükre káros befolyással hatott; sőt ezt nemzeti veszteségnek is mondhatnánk, miután eddigelé és talán még sokáig a' magyar nemzet műveltsége a' német nyelv tudásával, 's literatúrájában jártasságával szoros kapcsolatban van.

Valamint az ágostai, ugy a' reformatus ifjoknak egyik hasznos szokásuk és kitünő joguk volt az, hogy maguk tökéletesítése végett a' külföldi academiákat is meglátogathatták. E' végből a' németországi, hollandiai, schweiczi, sőt angol egyetemeknél is számos alapítványok tétettek részint csupán a' reformatus, részint az ágostai ifjak vagy különbség nélkül azon protestansok számára, kik Magyarországból vagy Erdélyből az illető egyetemekben tanulni kívánnak. Ez alapítványok egy része jelenleg nagyobb részben a' külföldi hatóságok által vagy megszüntetett, vagy használatlanul hever. De a' protestans ifjoknak e' külföldre való menetele hazánkban is sokaknak nem tetszett, 's már Maria Theresia ennek elkerülése végett a' magyar királyi egyetemen a' theologiai kart a' protestansokkal vegyesnek tervezte,^{b)} de ez ajánlatot az akkori protestans főgondnokok el nem fogadák. I. Ferencz ismét a' német egyetemekben az 1815-ik év után kifejlődő szellemet nem kedvelvén, a' protestans ifjoknak megtiltotta a' kimenetelt, 's e' helyett nem Pesten, hanem *Bécsben parancsolt olly theologiai intézetet állíttatni, mellyben az ágostai és helv. vallástételt követő tanulók 3 esztendő alatt a' szükséges theologiai tudományokat elvégezzék.* Ez intézet 1821. april elején csakugyan kinyitott, 's maiglan fenáll, bár a' külföldi egyetemekben való kimenetel azóta bizonyos feltételek alatt ujra megengedtetett. Az intézet professorai, valamint az igazgató is a' királyi kincstárból huzzák fizetésüket. A' tanulók számára harmincz stipendium rendeltett szinte a' k. kincstárból fizetendő; nyolcznak 50, tízenyolcznak 80, tízenkettőnek 100 pengő forintjával.

Katholikus ifjakkak protestans tanító-intézeteket hazánkban meglátogatni felső parancsolatnál fogva mind eddig tilos. A' nem egyesült óhitű gyermekek is csak úgy bocsátathatnak, ha arról bizonyosságot tudnak mutatni, hogy azon tanulni valókat, mellyek a' nem egyesültek nemzeti iskoláiban taníttatnak, vagy magoknál, ha helyben iskolájuk van, vagy más vallásbelieknél, kik a' nemzeti iskolákat bevették, elvégezték (Kir. par. 1813. aug. 10. 4827 sz. a.). Külső országiak közül pedig senki életének 10-ik esztendején felül prot. iskolákba engedelem nélkül be nem vétethetik (K. par. 1826. sept. 1.-k. 23,170 sz.).

Végre mi a' ref. deák iskolák népességét illeti: átmérőleg évenként esik a' gymnasiumokra (a' rectorok alatt levő deák iskolákat nem számítván) 3420 tanuló, a' felső, vagy is philosophiai, törvényes és theologiai osztályokra pedig 1686 ifju, és így két annyinál több, mint az ágostaiaknál.

a) A' dunamelléki egyházkerületben a' 26,308 tanuló közt 11,949 leány gyermek volt, mi ismét kedvező arány, mert nem csak a' reformatusoknál, hanem a' katolikuskoknál és ágostaiaknál is rendszerint fél annyi leány jár iskolába mint fiu.

b) Hogy Maria Theresia vegyes universitást akart felállítani, megtetszik az 1774. mart. 4-ki decretumából, melly a' királyi helytartótanácsához utasított; s mellynek szavai e' következők: „Fidelitates vestrae demissam in eo nobis opinionem depoñent, an non ad praecavendam Acaholicorum ad externas ditiones studiorum causa hactenus practicari solitam emigrationem praeattacta Tyrnaviensis Universitas ad exemplum Electoris Moguntiensis, qui Universitatem Erfordiensem in parte etiam acatholicis professoribus providit, pro usibus Aacatholicorum ejusmodi in regno hoc nostro degentium regulari possit? etc. etc.“ Wallaszy l. c. r. 157.

4) Oskolák a' görög hitűeknél. 77. §.

A' görög óhitűek Magyarországbán vagy *egyesültek*, vagy *nem egyesültek*.

A) Az *egyesült görög óhitűek* elemi oskolák dolgában szerfelett szegények, mert 1839-ben a' 463 parochiát számláló roppant munkácsi püspökmegyében nem volt több 68 rendezett elemi oskolánál. Legtöbb oskolát tartottak még a' szabolcsi és szathmármegyei magyar ajkú görög egyesültek; legkevesebbet a' mármarosai és szathmári oláhok. De még meglepőbb az eperjesi püspökmegye oskolabeli szegénysége, mert itt 1840-ben

194 parochiában épen csak 5 rendezett nemzeti iskola találtott. A' váradi püspökmegyének szinte annyi rendezett iskolája levén, összesen a' 78 görög egyesült rendezett néposkolában 10,000 gyermek tanult 's így csak 80 emberre esett 1 iskolás. **Oskolatantitokat képső intézet** egy van Ungváron, 1839-ben 1 professzorral és 19 növendékkel. **Gymnasium** külön vála a' romai katolikusoktól szinte csak egy van Belényesen, Bihar vármegyében. Állitá ezt Vulkán Sámuel nagyváradi görög egyesült püspök, 's az intézet 6 professzorral és 6 osztálylyal egészen a' romai kath. gymnasiumok mintájára rendeztetett. A' görög egyesültek papnövendékeiről a' 74 §-ban már szölottunk.

B) A' **nem egyesült görög hitűek** a' katonai végvidékeken csak inkább el vannak látva iskolákkal; ^{a)} de polgári Magyar és Horvátországban semmivel sem állnak jobban a' görög egyesülteknel. 1838-ban Magyarországhban és Horváthonban volt 890 nem egyesült óhitű iskola, 34,300 tanulóval; és így 48 főre esett egy iskolás gyermek. Oka e' nagy iskolabeli szegénységnek az, hogy az oláhok, kik pedig fele részét teszik a' nem egyesült óhitűeknek, többnyire apró és szegény helységeken lakván, csak több helység tarthat együtt oskolamestert, ki egyéb-iránt nem hogy a' magyar nyelvet, de még maga anyai nyelvét sem tudja illőleg; részint pedig az is fő ok, miszerint a' hegyes részekben lakó oláhoknál rendes marha nyomás nem levén, kiki maga gyermekeivel őrizteti marháit. De mivel az alkalmas tanítótkban is nagy szükség éreztetett: ennélfogva 2 **tanító képső intézet** állitatott fel, egyik Ó-Aradon az oláhok, másik Zomborban a' rácok számára. Ez utóbbi előbb Sz. Endrén állitatván fel, innen vitetett át 1813-ban Zomborra. Mindenik intézetnek van egy igazgatója, catechetája, és 3 professora, kik közül egy magyar nyelvet tanít. **Grammaticalis iskola** van Verseczen, **gymnasium** Ujvidéken. De legelső és legnevezetesebb tanító intézetük a' nem egyesült görög hitűeknek a' **karlovicsi érseki lyceum**. ^{b)} Volt itt az 1839-ik évben 6 professor, és 247 tanuló. Ez utóbbiak közt 11 stipendiatus huzott 892 fr., és 16 stipendiatus 1202 forintot. Ugyan itt convictus 63 tanulóra és seminarium 15 ifjura. ^{c)} A' karloviczi papnövendék intézetének fundusa 1817-ben 227,942 fr. 54 kr., az elemi iskolaké 12,000 forintra ment fel; ezenkívül a' karloviczi lyceumnak is van különös alapítványa, melly 1814-ben 63,000 forintra szállott le (**Csaplovics. Slavonien und Croalien. 1819. II. Th. 241. J.**)

Magyarorsz. Stat. III. Köt.

g

Általában a' nem egyesült óhitű oskolák közönséges és részletes (particularis) alapítványait egy, elnökből, 7 küldöttségi tagból (a' tiszteletieken kívül), 's több alsó tiszttviselőkből álló küldöttség kezeli. A' nem egyesült óhitű oskolák pedig 6 kerületre osztatnak fel, u. m. *bácsira, temesire, karánsebesire, szeremire, nagyváradira*, és *budaira*. Minden iskolai kerületnek van egy igazgatója, kik ismét egy fő felügyelő kormánya alatt állanak.

a) Az egész katonai végvidéken 1839-ben volt 1135 iskola, 65,871 iskolás, 124,276 iskolába járható gyermek. Ismétlési iskola vala 823, mellyeket 20,810 ifju keresett meg; és így összesen 86,689 tanuló számláltatott, u. m. 56,587 fiu, 30,102 leány. Az 1135 iskola közt volt 24 fő, 1062 elemi, és 49 leány-iskola, mellyek közül 581 a' katolikusoké. Az iskolázhatók, és a' valódi iskolások közti arány a' fiuknál 100 : 62, a' leányoknál 100 : 41. Általában 100 iskolázható gyermekre esett a' bánsági végvidéken 84, erdélyiben 73, szeremiben 63, varasdiban 42, báni-ban 23, károlyvárosiban 19. Mivel pedig az erdélyiben az egyesült és nem egyesült óhitűek igen kevés iskolát számláltak, látható hogy minden végörök közt az erdélyi r. f. unitarius és katolikus székelyeknél aránylag legtöbb gyermek jár iskolába. Mind ezen iskoláknál pedig volt 71 catecheta, 1160 tanító, 120 segéd, 's a' költség tett 134,896 pengő forintot.

b) A' karloviczi n. e. óhitű papnövendékháznak, 's a' vele kapcsolatban álló lyceumnak első a'apját még *Jounovits* (1733). és *Neuadovics* (1769) karloviczi érsek metropoliták vetették meg. Ezen gymnasiumi nagyságra emelt iskola, későbbben hanyatlani kezdvén, 1791-ben ujabb terjedést nyert; 's a' többek közt *Anastusievics Demeter*, de leginkább az elhunyt igen nagy érdemű és tudós metropolita *Stratimirovich* bőkezűsége által virágzó karba hozatott. A' gymnasialis tanulmányokon kívül tanítatik itt: philosophia, mathesis, physica, geographia, statistica, történettan, 's a' theologiai tudományoknak több ága.

c) Az intézeten kívül még 56 ifju.

5) Oskolák a' zsidóknál. 78. §.

A' zsidónak egyik dicséretes tulajdonsága az, hogy gyermekét nagy költséggel és örömmel taníttatja. Innen ritkán látnunk oly zsidót, még ha szegény is, ki írni, olvasni, főképen pedig számolni nem tudna. Mivel azonban a' zsidók nagy részt privat oktatók által taníttatják gyermekeiket, innen a' zsidó tanuló ifjuság száma bizonyosan nem tudatik, de ha minden 10-ik

izraelitára 1 tanulót, 's így összesen Magyarországon 24,000 iskolás zsidó gyermeket számítunk, talán nem sokban hibáztunk. Vannak egyébiránt népesebb zsidó községekben nyilvános iskolák is, 's ezek közt ismét rendezett példányoskolák, melyek az illető katholikus iskolai kerületek fő igazgatójától függenek. A' nyilvános iskolák közt, melyek kivétel nélkül realis irányuak, legnevezetesebbek a' *pesti, ó-budai, aradi, nagykanisai és posonyi*. A' pesti 1834-ben jött létre főkép Ullmann Gábor ur, mint a' helybeli izraelita község akkori elnökének fáradszatos buzgósa következtében, 's állott 1836-ig 3 osztályból, a' mikor 4-ikkel szaporittatván, teljes példányoskolává alakítottatott. Az 1-ső és 4-ik osztály alsóbb és felsőbb szakaszokra osztatván, áll az intézet az előkészítő iskolával együtt, melybe az öt éves gyermekek vétetnek fel, tulajdonkép 7 osztályból, ugyan annyi tanító alatt. Ezeknek általában jeles tanítási rendszerében különös figyelmet érdemel az, hogy minden tudományt nem egy tanító ad elő egy osztálynak, hanem kiki a' rábizott egy, legfeljebb 2 szaktudományt mindegyik osztályon fokokint keresztül viszi, 's ad naponként 7 órát, kivéven a' vasárnapi és szerdai d. u. szünidőket. A' tanítás tárgyai, a' szinte mindegyik osztálynak ugyan azon egy tanító által lépcsőnként előadani szokott vallás és erkölcs tudományon, 's héber nyelven kívül, következők: magyar és német nyelv, helyes és szép írás mind két nyelven, ész és írásheli fogalmazások, természet és történet tudomány, földleírás, földmérés, építés és műtan, szabad és mérnöki rajz, számtudomány, kereskedési könyvvitel, váltójog, éneklés. 1841-ben a' tanulók összes száma volt 250, kik közül 61 szegényebb sorsu nem csak ingyen tanított, sőt könyveket, írószereket, 's némelyek ruházatot is kaptak. A' többi hazai izraelita példányoskolák is kevés különbséggel így levén szerkesztve, ezekről különösen értekeznünk felesleges.

Észrevételek a' magyarországi iskolákra. 79. §.

Arra, hogy a' polgári társaság célját elérhesse, 's minden egyes polgár a' lehetőségig elégedett és boldog lehessen, egyetlen egy eszköz a' felvilágosodás. Csak az, kinek lelke saját sorsa, helyzete 's életünődja szerint kiművelt, keresheti 's találhatja meg minden dolognak helyes oldalát, kerülheti ki a' roszt; csak az illy ember alkalmas a' vallás és erkölcs rendszabályai-

nak, 's polgártársai jogainak elismerésére, becsülésére és ol-
talmazására. Ez a' jóltevő világosság pedig csak úgy terjedhet,
ha ezt egyik a' másikkal közli; mert velünk született eszmék, ha
szinte némely bölcselkedők kedvéért megengedjük is hogy van-
nak, nagy mennyiséggel semmi esetben nem tapasztalhatók. A'
tanítóintézetek, az oskolák tehát minden országnak legjótéko-
nyabb intézetei, 's annak legelső elmulhatlan szükségét teszik.
Ezért annak megtudására, mennyire haladt elő a' műveltség
valamely nemzetnél, az oskolák száma igen használható hév-
mérő, ámbár ez magában még nem csalhatlan jel; biztosabb
mód azt vizsgálni: mit, hogy, és kik tanítanak.

Magyarországban ha a' katolikus és protestans néposko-
lák számát tekintjük, azt mondhatjuk, hogy az Angol, Francia,
Olasz és Lengyelországokhoz*) hasonlítva elég, de Poroszor-
szághoz képest kevés. Ha pedig az egész ország néposkoláit
vallás különbség nélkül vesszük figyelembe: úgy az arány ránk
nézve sokkal kedvetlenebbé változik. Három egész, 's épen nem
csekély számú oly nép lakja édes hazánkat, mely lelki művelt-
ségben annyival inkább szegény, mivel parányi számmal levő
oskoláik is minden criticán alul állanak. Értem a' rácokat, olá-
hokat, és oroszokat. Ez utóbbiaknál az eperjesi püspökmegyé-
ben, 1840-ben, 194 parochiában, 174,793 népesség közt 5,
azaz öt rendezett néposkola találtatott! És ilyen forma arány
van a' mármorosi, szathmári, bihari, aradi, krassói oláhoknál
is, és a' károlyvárosi végőrök közt. Általában a' különböző val-
lásbeliek közti fokozatot az oskolás gyermekekre nézve e' táblá-
zat mutatja :

	Elemi tanulók száma	Arány a' népesség és tanulók közt
A' romai katolikusoknál - - -	420,977 —	14 $\frac{1}{2}$: 1.
Agostaiaknál - - - - -	68,158 —	11 $\frac{2}{3}$: 1.
Reformatusoknál - - - - -	114,441 —	13 $\frac{9}{15}$: 1.
Görög egyesülteknél - - - -	10,000 —	80 : 1.
Görög nem egyesülteknél - - -	34,300 —	48 : 1.
Zsidóknál - - - - -	24,000 —	10 : 1.
Összesen - - - - -	671.876 —	16$\frac{2}{3}$: 1.

És így 100 oskolázható gyermek közt nálunk csak 40 járja
az oskolát, 60 pedig a' nélkül nevededik fel, hogy tudná isten-
hez 's embertársaihoz való viszonyait és kötelességeit. Különö-
sen pedig az oláhoknál és oroszoknál borzasztólag elhanyagolt

népoktatásért, azon gondolat sem vigasztal meg, hogy van Európában keresztény ország (orosz birodalom), mely e' tekintetben nyomorult oláhainkat is felülhaladja, mert ott épen csak 210 lélek közt találni egy tanulót.^{b)}

Egyébiránt a' ráczokat, oláhokat, oroszokat leszámítván, népiskolánk a' legtöbb europai országokhoz hasonlítva elegendő volna; de ellenben nagy hiányát érezzük a' polgári iskoláknak, hol t. i. a' középrend, a' kézművesek, kereskedők, gazdák készíthetnének el jövőendő pályájukra. Ipar és vasárnapi iskolák, hol a' kézművesek tovább képezthetnének; összművészeti intézetek mint a' prágai és bécsi, nálunk még egészen ismeretlenek. Gazdasági intézetünk kettő, hajózási iskolánk egy van Fiumében; a' pesti kereskedési iskola csak privat intézet. Nyilvános leány iskolákról felette keveset gondoskodtunk, kivált a' közép és főrendűek számára; 's ezért a' műveltebb nőnem idegen privat nevelőnőkre szorul, 's mi még is hölgyeinktől nemzetiséget, hazafiságot követelünk. De bezzeg tudósokat képző iskoláink olly bőséggel vannak, hogy e' részben akarmelly országgal is vetekedhetünk. Nem tiltatik el nálunk senki a' tudományoktól olly királyi parancsolatok által, mint a' mellyet a' sardiniai király 1823-ben kiadott, miszerint az irás és olvasás csak azoknak szabad, kiknek 1500 livrét érő vagyonuk van, tudományokat pedig csak azok tanulhatnak, kik 1500 livre jövedelemmel bírnak.

Hanem lássuk már a' magyar iskolákban is, hogy mit, hogy, és kik tanítanak. A' néposkolák általjában véve roszt karban vannak. Ugyanis ezekre nem fordítatik annyi gond, mint a' deák iskolákra, 's az országtól semmi fundus rájuk nem lévén, az egész fentartása a' szegény parasztokra nehezül. Mi következik pedig innen? Az, hogy a' parasztok különben is meg lévén terhelve, inkább iskolába sem küldik gyermekeiket, mint hogy fizessenek, 's ez okból az iskolamesterek jövedelme is csekély lévén, nem csuda, hogy ezek Rochow, Niemayer, Salzmann, Pestalozzi neveit hiréből sem ismerik. Ezekből magyarázhatni meg aztán azon közönséges tapasztalást, hogy ámbár olvasás, irás, és vallás mindenik elemi iskolában taníttatik, még is milly kevesen vannak a' felnőtt emberek közt, kik folyvást olvasni, olvashatólag irni tudnának.^{c)} De tegyük fel, hogy az elemi tanuló a' mostani iskolai tanulmányokat sajátjává tette, nem volna e' még szükséges polgári jogaira és kötelességeire is megtanítani? Nem volna e' hasznos, hogy szerződést, végrendeletet

inni tudjon 's urbéri jogait és kötelességeit ismerje? 'S valljon, ha a' mezeigazdaságnak legkönnyebb ágaira, gyümölcs termesztésre, selyemtenyésztésre gyakorlatilag megtaníttatnék, nem volna e' ennek nagy befolyása mind a' maga, mind az egész ország javára? Végre a' legszükségesebb polgári és fenytő törvényekre miért nem lehetne őt t oktatni? Hogy lehessen kívánni, hogy olly törvényt megtartson, mellyről csak feltéteik, hogy előtte tudva van, de valósággal teljesen ismeretlen? Hiszen mindég igaz marad azon elv: hogy „lex non promulgata non obligat.“ Mind ezek pedig taníttathatnának, ha sok szó helyett tettel látnánk a' dologhoz, 's különösen ha a' nemesség is megoldaná erszényét, nem pedig hol a' kormányra, hol a' papi javakra, hol más czifra, de utoljára is az adózókat terhelő tervekre támaszkodnék.

Felső vagy tudományos tanítóintézeteink szinte nagy és gyökeres javításokra várnak. Ha az oskolák az életnek meg nem felelnek: ugy az ezekre költött pénz nem csak hiába kidozott summa, hanem valóságos nemzeti veszteség, mert a' nemzetet műveltségében inkább hátráltatja, mint elősegíti. Felső oskoláinkban, különösen a' katolikusoknál, mind eddig deákul taníttatnak a' tudományok, pedig már közdolgaink hálá istennek! magyarul folynak, újabb törvényeink magyarul írvák. Nem idő 's költség pazarlás e' ez? Az orvos, ügyvéd, pap és tudós legyen jártas a' classica literatúrában, 's jártasabb mint eddig volt; de miért kinozzuk evvel a' jövőendő gazdát, kereskedőt, katonát 'sat? A' valódi műveltségre szinte olly kártékony a' polymathia is, azaz minden tudományoknak összetaníttatása. A' gazdának theológiát, a' theologusnak számvitel tudományt tanítanak; épen ugy, mintha a' szomjusnak kenyeret, az éhezőnek vizet nyujtanánk. Ezért jegyzé meg Barsnak nem rég elhunyt lelkes követje némelly oskoláinkról azt: hogy ottan a' tudomány szomjas épen ugy jár, mint az a' kapás járt, kinek a' kért kapa helyett, keféet nyomtak kezébe. Végre szabad legyen itt még valamit az iskolai fenytékekről is megjegyezném. Egy porosz író (Ellrich.) magyarokról irt munkájában jó lélekkel állította, hogy sehol a' széles világon annyi bot és ütleg 's olly con amore ki nem osztatik, mint édes hazánkban. Ő hihetőleg a' chinai bambuszt, 's az orosz kancsukát nem ismeré, de minden esetre sokban igaza van. Valóban undorító jelenet, 's hazánk nevelési és fenytéki rendszeréből könnyű volna sok történeti esetünket

psychologice megmagyarázni. De hála az egeknek nálunk is virad. A' magyarországi büntető-rendszer dolgozásában jelenleg munkálkodó országos választmány, férfiakra, 's rabokra nézve eltöröklendőnek javallja a' pálezbüntetést; az ausztriai német tartománybeli tanítóintézetekben szabály szerűleg kitiltatott a' testi büntetés; az északamerikai statusokban az olly tanító, ki indulatját mérsékelni nem tudván, tanítványát megveri, hivatalától fosztatik meg: hát az okosság, az emberiség csak a' magyarországi oskolákra lenne pusztán elhangzó szó?

a) Az itt említett többi országokra nézve az arányt már fentebb a' romai kath. oskoláknál láttuk. Lengyelországban 1828-ban 3,471,242 népesség közt az elemi oskolákban tanult 28,100, nagyobb oskolákban 8642, a' varsói egyetemen 589. Az oskolák fundusa tett 2,000,000 forintot, a' tanulók fizettek 160,000 fr diadactrumot *Oesterr. Beob. 1830. Nro 160.*

b) Oroszországban 1838-ban volt a' népesség 62,000.000. Eből katonág 1,333,000; egyházi személy 538,000. Volt 6 egyetem, 3 lyceum, 2 nemes convictus, 70 gymnasium, 430 kerületi iskola, 873 plebaniai iskola, 5851 tanító, 95,069 tanuló. Privat tanulókkal együtt 244,000, és így 210 közt 1 tanuló. *Allgemeine Zeitung. 1840. 120 sz.*

c) Midőn egyszer Philadelphiában egy oktató tanítványát megverte, a' többiek felállottak, 's azon kijelentéssel mentek haza: hogy ők oktatótól és nem tyranustól akarnak tanulni. Ezt a' városi előjáróság megtudván, a' tanítót hivatalából azon megjegyzéssel bocsátá el: hogy azon tanító, ki maga indulatjait megzabolázni nem tudja, még messze jár attól, miszerint másokét megzabolázni tudhassa, 's így nem oktatónak és nevelőnek való. *Lips. Statistik Amerika's Marburg. 1829. I. B. 74. l.*

VI. SZAKASZ.

Igazság szolgáltatás.

A) Törvények. 8. §.

Magyarország törvényei, melyek összesen a' *köz és magánjogot*, a' *polgári és fenyejtő magánjogot*, az *általános és részletes polgári magánjogot* képezik, vagy irottak, vagy csak szokásbeliek. *Irottak* azok, melyek országgyűléseken a' király 's a' karok és rendek egyetértésével hozattak, 's annak rendjén közhirrre tétettek; *szokásbelieknek* ismét azokat nevezük, melyek a' fejedelem és nép beleegyezésével gyakorlat által hozattak életbe. Az irott törvények, és a' szokásbelieknek nagy része a' magyar törvénykönyvben (*Corpus Juris Hungarici*) feltálálhatók. Áll tudniillik ez a' könyv 2 fő részből. Az egyikben foglaltatik Verbőczy Hármaskönyve (*Tripartitum Juris hungarici consuetudinarii*), a' másikon pedig minden országgyűlési decretumok szent Istvántól kezdve a' mai időnkig. Az elsőben Verbőczy István előbb ügyvéd, majd ítélőmester, aztán királyi személynök^{a)} Ulászló és II. Lajos király alatt, igyekezett a' magyarországi szokásban levő törvényeket, ne hogy végképen feledékenységbe menjenek, 's mivel mind magyarázásuk, mind alkalmazásuk felette különböző volt, egy rendbe szedni, 's az egészet bizonyos rendszeres törvénykönyvbe venni. A' munka 1514-ben elkészülvén, 1517-ben Bécsben ki is nyomtatott. Mennyiben érte el szándékát Verbőczy, ezt meghatározni igen bajos; mert ámbár jelenkorunkban már rendesebb törvénykönyvet lehetne készíteni, mindazáltal ez a' munka az ő idejéhez képest valóságos remekmű, bár mit mondjanak számos ellenségei. Nem is az az ő hibája, hogy némelyek izlése szerint nem jó deáksággal irt, vagy hogy ő Zápolya, kihez vérséggel és háládatossággal kapcsoltatott, pártját követte: hanem az, hogy munkája nagyon is korát tükrözi, melyben még a' Dózsa paraszt lázadása friss emlékezetben lévén, a' szegény nem nemesek jogai nem törvények, hanem visszahatási bosszúvágy szerint határozottattak meg. Egyébiránt ez a' Hármaskönyv

könyv, világos országgyűlési törvény által Magyarországon, (mert Erdélyben a' leopoldi kötlevel törvénynek ismerte) soha törvénynek nem ismertetett; 's ámbár a' munka eleinte is sokaknak nem tetszék, mint ezt az I. Ferdinand alatt készült *Quadrupartitum*^{b)} mutatja: mindazáltal 300 éves szakadatlan gyakorlat után törvényes erejéről már ma talán senki sem kételkedik. Második része a' magyar törvénykönyvnek, azaz az országgyűlési decretumok különféle tárgyú törvényeket foglalnak magukban, 's a' polgári magánytörvények csak szerte széljel vannak beszöve, miért is nekünk mind eddig rendszerbe vett polgári törvénykönyvünk hibázik: mi pedig annyival kívánatosabb volna, mert az említett decretumokban, sok törvények egymással egészen ellenkeznek; továbbá felette sok tárgy van, melyekről egy betű törvényt sem birunk; az országgyűlési decretumok is nagyon hiányosok, úgy hogy ezek közül többen csak az újabb időkben fedeztetek fel,^{c)} 's még eddig törvénykönyvünkbe be nem iktattattak; a' különféle példányokban ismét különféle betű eltérések (varians lectiók) tapasztalhatók,^{d)} mik gyakran tetemes zavart és kétséget okoznak. Minthogy tehát sok törvény hiányzik, 's a' meglevők is sokszor egymással ellentétben állnak, e' baj orvoslása végett Maria Therezia 1769-ben 3 törvénytudó férfi által a' királyi fő ítélőszék (Curia Regia) ítéleteit összeszedette, de legelőször csak 1800-ban jöttek ki nyomtatásba illy czim alatt: *Decisiones et Praejudicia Curiae Regiae*. Ez ítéletek törvényes sinórmértékül szolgálnak az alsó törvényszékeknek, sőt magát a' főítélőszéket is kötelezik minden olly esetekben, melyek világos törvényekkel megszabva nincsenek.

Ezen általános országos törvényeken kívül vannak még részletesek is, melyek csak egyes városokat, kerületeket, vagy személyeket illetnek. Így a' királyivárosok ügyei részint közös tárnoki törvények szerint (*Articuli juris Tavernicalis communis*), részint különös kegyelem levelek (privilegia) vagy városi statutumok szerint intéztetnek el. A' kunok és jászok törvénykezési rendszerét, a' Maria Therezia regulatoriumát az 1751: 25-ik törvény-cikk törvényesen helybenhagyta. A' bányászti ügyekben a' Maximilian 1573-iki rendelete szolgál sinórmértékül más hozzájárult két felvilágosítással, melly mellett azonban még számos királyi rendeletek és leiratok szabályozzák a' bányai dolgokat.^{e)} Az egyházi törvényszékek vagy consistoriumok a' canoni jog

szerint hoznak ítéletet, mennyiben ez a' honi törvényekkel, a boni zsinat végzéseivel, 's a' korona jogaival nem ellenkezik. Végre egy rendszeres váltó-törvénykönyv hiányát már régen érezte Magyarország, 's ámbár a' váltójog a' szomszéd ausztriai német tartományokba már 1717-ben behozatott, mindazáltal az ország régi óhajtása csak 1840-ben teljesítettett. Ugyanis az említett évi országgyűlésen a' 15-ik t.cikkely. az 1792-ki 17-ik t.cikkelyt, mennyiben ideigleni rendelete az ausztriai örökös tartományok váltó-törvényszékeinek ítéleteit, 's azok végrehajtását tárgyalja, 1841-ik január 1-ső napjától fogva megszüntetvén, e' helyett egy minden tekintetben jelesen kidolgozott, más országok tapasztalatain alapuló, rendszeres váltó-törvénykönyvet hozott be.

Ha általános polgári törvényeinknek sokszor egymással ellentéte, a' gyakorlatnak pedig ingatlansága *polgári törvénykezésünkben* aggasztó bizonytalanságot szülnek: úgy *fenyítő törvényeinket* 's *bűnvádi eljárásainkat* még sokkal hiányosabbaknak kell mondanunk. Ugyanis polgári törvényeinket igyekeztek legalább hajdan Verbőczy, ő utána pedig a' mai időkig több érdemes férfiak rendbehozni, úgyhogy már számosabb kézikönyveink vannak, melyek a' setét tömkelegben elég biztos szövetnéket nyújtanak; de fenyítő jogunkról igen kevesen irtak, 's ezek munkái is, országgyűlési decretumaink csak szűk anyagot szolgáltatathván, igen hiányosok és tökéletlenek. Azon kevés fenyítő törvények, melyek a' decretumokban elszórva, alkalmilag hozatva feltalálhatnának, legnagyobb részt használatlanok, mert vagy olly vétkekről szólnak, melyeket korunk többé nem ismer, vagy olly büntetéseket szabnak, melyektől a' 19ik század szelid kora visszaborzad. A' *Corpus Juris*-hoz hozzá ragasztott *Praxis juris criminalis*, vagy az *V. Károly császár* meg bővített *büntető rendszere* (1656-ról) soha törvényes erővel Magyarországon nem birt, de más nem lévén, sok bírák követék ezt ítélethozásaikban, mi hazánkban törvény által nem ismert kegyetlenségeket, törvénnyel soha nem szentesített torturát, és boszorkány pereket hozott nyakunkra, holott már Kálmán király decretumában megmondattott (Decr. Libr. I. Cap. 57.): „*De strigis, quae non sunt, nulla quaestio fiat.*“⁽¹⁾ A' *theresiai bűnvádi eljárás*, melly Bécsben 1769-ben nyomtattatott ki, mind Magyarországon, mind Ausztriában borzasztó tortura fokozataival együtt megszünt élni; valamint

II. József fenyítőtörvényi rendeletei is nálunk kötelező erővel nem bírnak. És így mind ekkoráig rendszeres büntető törvénykönyv nélkül van a magyar; 's a vádlott élete, becsülete nem annyira törvényektől, mint bírása értelmétől 's jóakaratótól függ. Szomorú dolog valóban, 's mint lehetett ez hajdan, midőn a bírák korukbeli tudatlanságukban, ezer előítéletektől elfogulva, az igazságot nem gondolák másképp napfényre hozhatni, mint ordaliák, tüzes vas és víz ítéletek, 's párviadalok által? Milly böles ítéleteket hozhattak azon városi tanácsok, mellyek ezelőtt még 100 esztendővel boszorkányokat égettek? 'S nem idegrázó e' azon gondolat, hogy egy rendes büntető törvénykönyv illy hiányában a' szerencsétlen halálra ítélt nemteleneknek még 1791 előtt, a' feljebbvitel is megtiltatott? Számtalan tenni valóink közt tehát nincs egy tárgy sem annyira a' teendők során, mint egy emberi, 's korunk műveltségéhez szabott fenyítő-törvénykönyv készítése. Ezt az országrendjei is érezvén, az 1827-iki országgyűlésről ismét küldtek (1791-ben már munkában volt egy), ki egy választmányt büntető-törvénykönyv szerkesztésére; melly is munkáját beadván, az 1840-ki országgyűlés a' büntető törvénykönyvvel válhatlan kapcsolatban levő büntető-'s javító-rendszer behozása iránt, kimerítő vélemény adás végett olly meghagyással nevezett egy más választmányi, hogy ez, tekintetbe vévén a' külföld jelesebb büntető 's javító börtöneinek elrendezését, javaslatot készítsen az ország különös körülményeihez képest azon rendszernek legcélszerűsőbb módon, 's mi alakban lehető alkalmazása, az e' végből szükséges fogházaknak hol, mennyi számban, 's mi módoni felállítására, azok felállítására, belső igazgatására 's fentartására megkívántató költségeknek lehetőségig közelítő kiszámitása felől, 's az iránt is, hogy azon költségek honnan fedeztessenek? egyszersmind javaslatot készítsen a' felől, hogy a' most említett börtöni, 's javító intézet mellett a' büntetések törvényes céljának elérése végett gyakorlati alkalmaztatás tekintetében, az 1827-ik évi országos választmány által bemutatott büntető törvénykönyv tökéletesítésére mik kívántatnak? 's mind ezekről készitendő munkáját a' legközelebbi országgyűlésnek okvetetlen bemutatni köteleztessék. Célszerű büntető-törvénykönyvet, 's javítási rendszert Magyarország számára ennyi műveltségi és polgárzati fokozatok, illy tömérdek kiváltságok közt készíteni,

tagadhatlanul nagy feladat. De más oldalról a' kinevezett választmány személyzete, mely Magyarország értelmiségének nagy részét magában foglalja, kezeskedik arról, hogy törvényhozó eldődeink hosszú búnsora eltörölve, 's a' statusnak egyik sarkköve a' személyes bátorság a' jövő országgyűlésen visszaállítva leend.

a) Verbőczy István, kinek törzsök jószágocskája Szirmay Antal szerint (Notitia Com. Ugochensis, 78 l. és köv.) Ugocsa vármegyében feküdt, anyja a' *Deák* nemzetségből (Zápolyáknak régi igaz nevük) levén, a' Zápolya pártjának minden időben nagy támasza volt, 's ezért Zápolya János király által fő cancellári rangra emelteték. Magyarországon egyetlenegy fő ur sem élt olyan többé, kiról a' történetírók olly különböző egymással ellenkező ítéletet hoztak volna mint Verbőczy Istvánról. Mutatja ez eléggé, hogy hazánk akkor political és vallásos átalakulási korban vala, 's ebben Verbőczy nevezetes szerepet játszott Legtöbben azt nem tudák neki megengedni, hogy nem az ausztriai I. Ferdinándot, hanem I. Zápolya János királyt pártolá, 's hogy a' reformatio kezdetén romai cath. vallásához hiv, sőt buzgó marada. Ezért sokan szegénytől még a' becsületes halált is megakarák tőle tagadni. Nevezetesen a' Fuggereknek egyik volt factora *Dernschwamm* nevű német protestans ember, ki őt személyesen ismeré, azt írja: hogy nagy szegénységben halt meg Budán, 's ott zsidó természetbe takarították. *Istvánfy*, hazánkknak török hatalom alá való jutását neki tulajdonítja, és szerinte Budán természetes halállal mult ki. *Dernschwamm* és *Istvánfy*t követték történetírsaikban *Kollár*, *Pray*, sőt *Kelemen*, 's mások is. De *Veráncz Antal* esztergomi érseknek 's egykorú írónak eredeti kézírata szerint, melyet *Jankovich Miklós* ur az 1829-iki Tud. Gyűjt. X kötetében közretett, világos, miszerint Verbőczyt a' budai török basa méreggel étette meg, félvén, hogy egy szolgája megöletéséért őt a' szultánnak elárulja. Temetése is roppant néptömeg és igen sok pap jelenlétében ünnepélyesen történt. Egyébiránt annyi igaz, hogy a' töröknek hozzá bizodalma soha sem vala, 's azért a' birodalom kormányától egészen elvonván, csak az egyes személyek pereinek elintézésére ország főbirájává, de úgy rendelék, hogy a' városban zárva Budán lakni, és a' basa jelenlétében köteleztetnék itélni.

b) Köztudomás szerint ez sem tetszék I. Ferdinand minisiteriumának; mellyélfogva ez a' könyvtárakban 200 esztendeig hevert nyomtatatlanul miglen *Izdenczy József* statustanácsos, és *Verhovác Maximilian* zágrábi püspök munkálkodása következtiben e' czim alatt: *Quadrupartitum opus Juris consvetudinarii Regni Hungariae. Zagrabiae 1798. 4. 488. l. megjellent.*

c) Ámbár az országgyűlések Magyarorszában mind politikai, mind törvényes és historiai tekintetben a' köz figyelmet méltán magukra vonnák, még sem találkozott egész a' mult század végéig senki, ki a' számos ugyan, de szerte szét elrejtve levő, 's így törvénykönyvünkben fel nem található országgyűlések nyomainak kikeresését és tudományos összeszerkesztését tárgyl felvette volna. Ekkor neki álla a' dicső de fáradságos munkának *Kovachich Márton György*, hazánk elhunyt Mabillona, 's ügyes kézzel nagy részben kipótlá azon hézagot, mely eddig ez oldalról a' honi törvényhozótest ismeretében tapasztaltatott. De azért még sok volna tenni való, de fájdalom! *Kovachich* példáját nem követik. Dicséretes kivételt szenved azonban *Czech Junos*, ki honi történetírásunkat eddig is számos adatokkal gazdagítván, az országgyűlések ismeretéhez is adott egy nagy figyelmet érdemlő toldalekot. *Tudom. Ggij. 1829-ik évi. I. K.*

d) Legszerencsésebb vadászatot teve a' *varians lectiókra* az atyjának érdemeit saját fáradozásával halmozó *Kovachich József Miklós* „*Lectiones variantes Decretorum Comitialium I. Regni Hungariae*“ című Pesten kiadott könyvében.

e) Az ausztriai birodalomnak időszerint rendszeresen szerkesztett bányatörvényei, *Schmidt Ferencz* által kiadatra, már 22 kötetre mennek fel.

f) És mely különös, Kálmán után sokkal későbbben 1484-ben VIII Innocent pápa törvényesen behozta Németországba a' boszorkány pereket, és egy 1489-ben kiadott illy című könyv: „*Malleus maleficorum*“ azt azokba megtartandó eljárást körülményesen megírá. (*suplovics. Gem. v. Ungern. Th. II. 198. l*)

B) Törvényszékek. 81. §.

1. Az *urissék* (Sedes Dominalis). Akár a' jobbhágnak földesura, akár ennek legyen amaz ellen keresete, legelső bíró mindég az uriszek. Ugyan ez az eset, ha más idegen indit pert a' jobbhágy ellen. Tagjai az uriszeknek maga a' földesur, vagy annak tisztjei, vagy pedig a' földesur által meghitt megyei táblabírák és tisztviselők. Törvényes bizonyság gyanánt, pedig jelen kell lenni egy szolgabírónak esküttársával együtt; következképen ezeknek kivévén a' tiszti számadásbeli ügyeket, az ügy elhatározásában szólójuk nincs, hanem csak arra ügyelnek fel, hogy a' tárgyalatás törvényesen történjék. Ha azonban épen földesur és jobbhágyok közti ügyek forognának fen: akkor az uriszékeken a' földesur maga, vagy tisztjei soba elnökök, vagy közbírák nem lehetnek, hanem másokat köteles kinevezni,

valamint a' szavazattal nem bíró jegyző is uraság tisztjei vagy ügyészei közül nem nevezethetők; ellenben az ily uriszékeken a' törvényes bizonysgon kívül ellenörködés végett a' megyei ügyész is jelen tartoznak lenni. Ha a' perek kiváltságból, vagy az urbértől különböző jog cziméből erednek, vagy pedig az urbéri kötések megerőtlenítése végett indítottak, ezeket a' legfelsőbb hétszemélyes ítélőszékig birtokon belől lehető feljebbvitel megengedésével a' törvény rendes útján kell folytatni; azon perek pedig, melyek tárgyaúl az urbérből, vagy ennek következtében kötött szerződésekbelől származó kérdések szolgálnak, az uriszek, mint első folyamodásu törvényszék előtt indítandók, a' feljebbvitel a' vármegyei törvényszékre, innen a' királyi helytartótanácsra a' m. udvari cancellariáig birtokon belől megengedtetvén. Büntettekben, oly uradalmban, melyek pallosjoggal (*Jure Gladii*) bírnak, jobbágyaikra nézve szinte az uriszékek első folyamodásu bíróságok; a' feljebbvitel innen a' vármegyei törvényszékére, innen pedig a' királyi és hétszemélyes táblára is megengedtetik, de csak oly büntető perekben, melyekben a' nem nemes, a' nemessel együtt mint büntársak állanak; ha a' tisztviselő ítélet következtében hivatalától megfosztatik; továbbá akkor is, midőn a' felperes köztisztviselő az ítéletet feljebbvinni tartozik, mely esetek törvényesen meghatározva ugyan nincsenek, de gyakorlat szerint ez akkor történik, ha az ítélet halálos, vagy ahhoz hasonló büntetés például 100 bot vagy 3 esztendő mondatott ki. Ezelőtt személyes pert a' jobbágy nemes ellen nem folytathatott, hanem az uradalmi ügyvéd tartozott ezt vinni; de jelenleg akár földesuri hatalom alatt állanak a' nemtelenek, akár nem, mindennemű követeléseiket tulajdon felperességek mellett kereshetik, szabadságukban állván az eddigi gyakorlat szerint az uradalmi ügyész pártfogásával továbbá is élni.

2. Szolgabírói szék. Áll 1 szolgabíróból és 1 esküttből. Ezek ítélik el nem csak a' nemesek, hanem azon nemteleneknek ügyeiket is, kiknek földesuraik szegények lévén, uriszéket nem tarthatnak. Azon világos adósságbeli perekben, melyeknek tárgya 200 forinton felül nem megy, kirekesztőleg csak ez a' törvényszék ítél; 3000 forintig pedig ítélhet. Ez azonban írott perekről értetik. Szóbeli perekben akárminémű világos és nyilvános 200 forintot felül nem haladó, és nyomban tisztába hozható keresetekre, 's világos adósságok kamat-

jaira szinte 200 forintig, midőn a' tőkét a' bitelező felmondani nem kívánja, hasonlóul bíraskodik; sőt ha az adós magát világosan szóbeli perre kötelezte, akkor világos adósságokban 's ezeknek kamatjaikban határozatlan summa erejéig ítélhet. Fenyítő ügyek ide nem tartoznak. A' perek innen a' megyei törvényszékre, innen a' királyi és hétszemélyes táblára vitetnek feljebb.

3. Alispáni-szék. Áll 1 alispányból, 1 szolgabíróból és 1 esküttből. Ennek már szélesebb köre van, mert adóssági követelésekben 200 forinttól 12,000 forintig, zálogos ügyekben határozatlan summáig ítélhet, csakhogy a' jószágok egy vármegyében legyenek. A' summás visszahelyheztetési ügyek is, mellyek inkább politicus tárgyuak, ide tartoznak, 's innen egyenesen a' nagy mélt. m. udvari cancelláriához küldetnek, ha t. i. valamelyik fél oda folyamodott, különben rendes pörökben a' feljebbvitel azon az uton történik, mellyet a' szolgabírói széknél megirtunk. Fenyítő perek ide sem tartoznak.

4. Megyei törvényszék (Sedria). Előlülf lehet maga a' főispán, vagy egyik a' két alispánok közül, vagy ezek által kinevezett vagy a' rendek által a' Főispány nevezte tagokból választott táblabíró.^{a)} Tagjai: 4 táblabíró, szolgabíró, eskütt; ezenkívül jelen szoktak lenni a' megyei jegyző (ez adja elő a' pereket) és az ügyész, de ezeknek határozó szavazatjuk nincs. E' törvényszék nem csak polgári, hanem fenyítő, nem csak itten kezdett, hanem mint láttuk feljebbhozott perekben, sőt a' protestansok válóügyeiben is ítél mint első folyamodásu bíró. Az első szavazatot törvény szerint az esküttnek kellene adni. Illyen törvényszékek egy esztendőben rendesen csak 4-szer tartatnak; de rendkívüli törvényszékek is gyűjtethetnek egybe; sőt némely vármegyékben a' sok rab miatt fenálló sedria is van, mellynek tagjai a' házi pénztárból rendes fizetést huznak, midőn a' többi táblabíráknak csak törvényszék ideje alatt szokott adatni napidíj.

5. Kerületi törvényszék.^{b)} Ezek tisztán első folyamodásu bíróságok, 's egyedül polgári perekben ítélnek. Ezek ítélk el tudniillik azon pereket, mellyekben hajdan a' nádor és ítélőmesterek bíraskodtak; különösen pedig a' szerződések teljesítésére indított ügyek egyenesen ide tartoznak. A' feljebbvitel innen a' királyi táblára és a' hétszemélyes fő törvényszékre történik. Illyen kerületi törvényszék 3 van, u. m. *Debreczenben*,

Eperjesen, Nagyszombatban, Kőszegen és Zádgrábban. Tagjai: 1 elnök, 6 táblabíró, jegyző, iktató, kiadó, és 1 szegények ügyvédje. Ítélethezásra legalább 4 tag szükséges.

6. Királyvárosi törvényszék. A' királyvárosokban a' bíró néhány tanácsnokkal ítél el minden polgárok közt való ügyet, valamint azokat is, melyek idegenek által polgár ellen indítottak, sőt nem személyes, hanem polgári vagyont illető keresetekben kebelbeli nemesek felett is bíraskodik. Fenyítő perekben szinte első folyamodású ítélőszék. A' feljebbvitel a' protestansok válópereiben 's fenyítő ügyekben a' királyi és hétszemélyes táblára, polgáriakban vagy tárnoki, vagy királyi személynöki székre történik, a' szerint a' mint a' városok privilegiumaiknál vagy törvényeknél fogva ide vagy amoda soroztattak.

7. Királyi személynöki törvényszék. Áll magából a' királyi személynökből (Personalis praesentiae regiae in judiciis locumtenens), és több általa nevezett bírakból. Ez tisztán feljebbviteli bíróság a' személynöki városokra nézve; 's innen a' pereket feljebb vinni nem lehet.

8. Tárnokszék. Áll a' fő tárnokmesterből, és néhány tárnoki városok küldöttjeiből. Ez szinte tisztán feljebbviteli törvényszék, 's minden esztendőben egyszer szokott tartatni Budán. A' perek innen 300 fr. értéken felül a' hétszemélyes táblára feljebb vitethetnek.

9. Jász 's Kun törvényszékek. A' jászoknál és kunoknál minden helységben van egy törvényszék, melly azon helység lakosai ellen, vagy abban a' határban fekvő földek eránt indítottak perekben legelső bíró. A' feljebbvitel innen a' kerületi kapitányi, majd a' hármaskerületi törvényszékre, végre a' nádor eleibe történik, ki a' jászoknak és kunoknak örökös grófja és bírása. *) Fenyítő ügyekben az egyes kerületi kapitányi szék az első bíróság, 's innen a' pert nem a' hármaskerületi, hanem a' legfőbb nádori székre viszik.

10. Hajdúvárosi székek. Ugyan illy helybeli bíróság van a' 6 hajdúvárosban is, csak hogy ezek pereiket a' kerületi törvényszékre, 's innen a' királyi és hétszemélyes táblára viszik feljebb.

11. XVI szepesi városok törvényszékai. A' 16 szepesi városok polgári pereiket a' helység törvényszékétől az administratori, innen pedig a' k. személynöki székre viszik. A' fenyítő perek a' kerület székétől a' királyi és hétszemélyes táblára mennek.

Kikindai, úszai koronai, 's más szabad kerületek és rendezett tanácsosal bíró városok a' helybeli tanácstól vagy az uriszékre, vagy egyenesen a' megyei törvényszékre appellálnak.

12. Bányatörvényszékek. Magyarországon a' 4 bányai kerület szerint ugyan annyi kerületi bányatörvényszék, 's ezek alatt 18 helyettes bányászék van. Legfelsőbb bíróság a' bányai ügyekben a' nagyméltóságú királyi főitélőszék (Curia Regia).

13. Váltótörvényszékek. Első bíróságu váltótörvényszékek vannak Pesten, Posonyban, Sopronban, Károlyvároson, Aradon, Debreczenben, Eperjesen, Fiumében (és a' katonai végvidéken Zengben). Állnak ezek 1 elnökből, 2 bíróból, 's az előbbiekkal egyenlő szavazatu két kereskedői ülnökből, a' pestin kívül, hol az elnökön kívül 4 kereskedői tag és 6 törvényszéki bíró ítél. Ítélethezásra minden váltótörvényszéknél legalább 3 tag szükséges. Mellék személyek: 1 jegyző, iktató, kiadó, és több váltójegyző. A' feljebbvitel mind ezen váltótörvényszékektől — a' fiumeinak kivételével, melly tovább is a' magyar tengeremelléki kormányhoz viszi fel ügyeit, a' pesti *váltófeltörvényszékhez* történik. Ez a' királyi curiának külön, önállásu osztályát képezi, 's egy elnökből, 6 bíróból, 's több mellék személyekből áll. Ítélethezásra az elnökkel együtt öt tag szükséges. Azonban váltóügyekben is legfelsőbb ítélőszék a' hét-személyes tábla, mellynél e' végett 2 előadó ülnök biráskodik, de csak váltóügyekben. ⁴⁾

14. Nádorissék. Ez a' jászok és kunok feljebbvitte perein kívül ítél még a' vármegyék közt fenforgó, és gyakorlaton alapított határ vagy visszahelyheztetési perekben.

15. Szentszékek. Ezek a' kath. egyházi megyékben állnak a' kanonokokból, 's több kinevezett szentszéki bírókból, 's nem csak az egyházi rendre nézve képeznek priv. bíróságokat, hanem házassági (ha egyik fél protestans is), végrendeleti külső formaságok és hamis esküvések eránt indított ügyekben is ítélnek.

16. A' pesti királyi egyetem academiai tanácsa. Biráskodik az ide tartozó ügyekben, sőt fenytő perekben is a' törvényes bizonyosság jelenlétében.

17. A' fő méltóságú királyi ítélőszék. (Excelsa Curia Regia). Áll ez 3 elkülönzött önállásu osztályból, u. m. *aa)* a' *váltófeltörvényszékből*, *bb)* a' *királyi táblából*, *cc)* a' *hét-*

személyes törvényssékből, 's ezek összesen képezik a' Pesten székelő fő méltóságú királyi ítélőszéket.

aa) A' tekintetes váltófeltörvényssékről lásd 13-ik pont alatt.

bb) A' tekintetes királyi tábla. E' királyi ítélőszék munkaköre igen szélesen ki van terjedve. Ugyan is azonkívül, hogy a' fentebb előszámlált törvényssékektől 's a' hajdu városoktól minden polgári, fenyítő, és házassági (kivevén az urbéri és nemesedési ügyeket, melyek a' k. helytartótanácsra, 's a' summás visszahelyeztetési pereket melyek egyenesen a' magyar udvari cancellariára vitetnek, 's a' jászoknak és kunoknak polgári és fenyítő pereit), a' királyivárosoktól pedig és XVI szepesi városoktól minden fenyítő és házassági ügyek megrostálás végett ide hozatnak, még számos polgári sőt fenyítő perekben is első bíró (*primae instantiae forum*). Nevezetesen 1) ha a' királyi adomány, ok és szerződési levelek értelméről kétség van, vagy azokat magyarázni szükséges, a' nemeseket és libertinusokat illetőleg; 2) hol a' fő és jószág; 3) fő vagy jószág; 4) nem csak a' fő, hanem minden jószág; 5) hol a' polgári élet (például infamia perben) forog veszedelemben; 7) a' királyi táblai jegyzők fenyítő pereiben. Tagjai e' következők: Elölülő a' királyi személynök, ki egyszersmind az ország rendes bírái közül való; tagok: 2 praelatus, 2 táblabárá, az alnádor, az alországbíró, 4 ítélőmester, kik közül egyet a' nádor, egyet az országbírája, kettőt a' k. személynök nevez ki; 2 érseki, 4 királyi, (1842-ben) 6 számfeletti királyitáblai ülnök, a' királyi ügyek igazgatója, a' bányászti ügyek előadója. Mellék személyzet: 1 iktató, 1 fő 's 1 al-levéltárnok, 1 kiadó, 5 írnok, 3 szegények ügyésze. Ítélethozásra 9 tagnak kell jelen lenni. A' királyi tábla czíme tekintetes, de tagjai nagyságosok, 's egy rangban vannak a' helytartói tanácsosokkal.

Mi Magyarországban a' királyi tábla, az Horvát- és Tótországban a' báni tábla Zágrábban. Elnök a' bán vagy helyettese, tagjai 1 ítélőmester, 5 táblabíró. A' feljebbvitel innen egyenesen a' hétszemélyes táblára történik.

cc) A' főméltóságú hétszemélyes tábla. Nevét onnan vette, hogy először csak 7 tagja volt, de 1723-ban 8, 1741-ben ismét 4 taggal megsaporítatott, 1842-ben pedig a' nádor elnöksége alatt számlált 20 hétszemélyest, kik közt 5 az egyházi fő rendből, 7 a' mágási, 8 a' nemesi korból neveztetett,

ide járultak még a' váltóügyek és bányászdolgok előadóji. Ez a' törvényszék a' legfőbb bíró az országban, minden néven nevezhető perekre nézve, kivéven a' személynöki, a' jász és kun, szentszéki és katonai ügyeket. Egyedül feljebbviteli törvényszék. Ítélelthozásra 11 tag szükséges. A' tábla egyik osztálva váltóügyekben törvényszünet nélkül folytonos üléseket tart,^{c)} melly ügyekben az ítélelthozásra a' váltóosztályi elnökkel együtt 7 tag kívántatik. Mellék személyzete e' fő törvényszéknek 1 iktató, 1 iktatói segéd, 1 irtok.

a) Math. II. Decr. 3 art. 24, megerősítve 1681: art. 10.

b) A' kerületi táblák az 1723-ki országgyűlésen születtek, 's az 1729 1751. 1807. országgyűléseken törvénycikkelyek is hozattak rólok; mindazáltal életre jövetelük, szerkezetük, gyarapodásuk leghathatósabb eszközei a' felséges udvartól vett intéző, magyarázó, pótoló parancsolatok voltak. A' táblánál szolgálók fizetési ezek: előlálóé 1000 fr., táblabíráké 800 fr., jegyzőé 600 fr., iktatóé 500 fr., kiadóé 200 fr., szegények ügyvédjé 150 fr. A' bírói jövedelmeken az elnök 's a' többi tagok bizonyos arányban osztznak.

c) Mátyás 5-ik decr. 11-ik cikkelye így szól: *Habet Palatinus ex officio judicare totam Cumaniam*. Továbbá a' jász 's kunoknál a' nemesek mind vagyonbeli, mind személyes keresetekben a' kun bíróságoktól ítéltetnek: mert IV. László király adománylevele ezeket mondja: „*Nec hoc praetermittimus, quod iudem domini de comanis, et nobiles, et universis comanorum iudicio Palatini regni nostri, qui fuerit pro tempore constitutus, subiacebunt, sicut tempore Belae regis avi nostri fuerut institutum.*”

d) A' váltótörvényszékek, kivéven a' fiumeit, melly már rég óta keletkezett, az 1840: 15 cz. következtiben állittattak. Tagjai fizetési az 1840-ki sept. 5-kén kiadott királyi határozatnál fogva e' következők: A' váltófeltörvényszéknél: *elnök* 5000 pengő forint 's 4-ik osztályu napidij, *ülnök* 2000 fr. és 6-ik oszt. napidij, *jegyző* 900 fr., 8 ik oszt. napidij, *iktató* 800 fr. 8-ik oszt. napidij (e' két utóbbi tisztviselő későbbben resolváltott), *kiadó* 800 fr. és 8-ik oszt. napidij, *irtok* 450 fr., XI oszt. nd. Első bíróságu váltótörvényszékeknel: *elnök* 2500 fr. 5-ik oszt. nd., *ülnök* 1200 fr. és VII oszt. nd., *tollvivő* 700 fr. 8-ik oszt. nd., *iktató* és *kiadó* mindenik 500 fr és 9-ik oszt. nd., *irtok* 350 fr és 12-ik osztályu napidij. E' fölött ő felsége tekintve a' pesti életmód és szállások drágaságát, a' pesti első bíróságu váltótörvényszék tagjainak eszterdönként még következő helybeli segedelmezést volt kegyes rendelni, u m. az elnöknek 500 fr, ülnöknek 200 fr., tollvivőnek, iktatónak, kiadónak fejenként 100 fr., az irtokoknak pedig egyenkint 50 forintot pengő pénzben. — A' váltófeltörvényszék, mint melly a' királyi curiának 2-dik szakaszát képezi, épen olly pecséttel él,

mint a' királyi személyes jelenlét helytartója, de kevéssé kisebb alakuval; az első bíróságú váltótörvényszékek pedig a' kerületi táblákéihoz hasonlókkal 's e' körirattal „*Sigillum tribunalis cam-bio-mercantilís* (hozzátéve a' hely nevét, hol üléseit tartja) 1840.“

e) A' hétszemélyes úgy mint a' királyi tábla tagjai egyformán csak 1500 pengő forint fizetést huznak. Azonban a' hétszemélyes tábla azon öt ülnökei, kik törvényszínek alatt is folyton Pesten a' váltóügyekben bíráskodnak, a' rendes 1500 forinton felül általános jutalom gyanánt még 1500 forintot huznak; a' váltóperek e' legfőbb törvényszékéhez ujdón kinevezett két előadónak pedig, kik ő felsége egyenes akaratjánál fogva e' legfőbb törvényszék többi ülnökeivel rangban és haszonvételekben egyenlőek, ide értve az általános jutalmat is, 3000 fr. évi fizetés rendeltetett.

C) Észrevételek a' magyarországi igazság kiszolgáltatásra. 82. §.

I. Hajdan a' király, a' nádor, a' többi sokféle ispányok és bírák az országot, megyéket, vagy csak hivatalbeli kerületeiket bejárván, nyilvános bírói és ítélőszékeket tartottak, segédül meghíván a' szomszéd ispányokat, bírákat és törvénytudókat, mennyire kaphatók valának, szintugy a' szomszédokat, háttárosokat és tájbelieket. Az ilyen régi bíróságok sok nemei már elenyésztek; de még mi időnkben is bizonytalan volt a' törvények helye és napja a' kisebb bíróságokra nézve, 's ma is az sok tekintetekben ugyan azoknál. Az állandó bíróságot Kálmán király kezdette a' synodalis gyűlésekben, de a' mellyek elmultak; II. Geiza alatt ismét lábra keltek az octavalisokban, de miután ezek a' számos, kivált belső háboruk miatt bizonytalanokká lettek, csak 1715-ben állapittattak meg foganatosan a' királyi curiánál (a' helyre, időre, 's perek nemeire), mi 1723-ban a' kerületi táblákra is kiterjesztetett.

A' király az országban a' legfőbb bíró. Ő vigyáz fel a' törvényszékekre, 's a' n. m. királyi curián minden ítéletek az ő nevében és pecsétje alatt adatnak ki, de ezeket meg nem változtathatja, hanem fenytő ítéletekben a' halálra kárhoztattaknak is kegyelmet adhat^{a)} (1791: 12). Minden bírákat vagy közvetlenül, vagy közvetve a' király nevez ki (t. i. egyenes kinevezés, vagy egyenes és közvetett kijelölés által); 's a' fő méltóságú curia, báni és kerületi táblák, váltótörvényszékek tagjai a' kirá-

lyi kinestárból fizettetnek, a megyei és városi bírák a házi pénztárból huzván fizetésüket.

II. A királyon kívül, s ennek alárendelve az egész országra nézve **3 rendes országos bíró** van, u. m. a nádor, az országbíró, a királyi személyes jelenlétel (az ország primása), vagy is inkább ennek helytartója, ki röviden királyi személynöknek nevezetik. Rendes országos bírónak hivatnak: mert 1) a királyi curián vagy az elnökség, vagy az ülnökség hivatalukhoz van kapcsolva; 2) mert a magyar törvénykezés folyamat bírói parancsolatokkal (Mandatis judiciariis) kormányozzák; 3) mert a királyi táblához mindenik nevez ki 2 ülnököt, például a nádor az alnádort és 1 ítélőmestert, az országbíró az alországbíró és 1 ítélőmestert, (a primás 2 érseki táblabíró), s a királyi személynök 2 ítélőmestert. Horvát, Tót és Dalmát országokban ismét a bán országos bíró; valamint némely királyi városokra nézve a főtárnok, ki szinte választ magának egy altárnokot, a nevezett városokhoz bírói parancsolatot adhat, és a hétszemélyes törvényszéken közbíró.

III. Közönséges panasz Magyarországon, hogy a perek folyamatja felette lassu. Ezt tagadni nevetséges, szépitem egygyűség volna; azért tehát nagyon óhajtjuk, hogy az 1827-ki országos választmány, mely a törvénykezési tárgyban küldetett ki, böles javaslatai az országgyűlésen mentül hamarább felvételvé, az ország köz megnyugtatóására döntsessenek el. Vannak némelyek, kik ezt a lassuságot a sok **bírói parancsolatnak** tulajdonítják; de ezek épen nem a rossz oldalát képezik a magyar törvénykezésnek, legalább eddig igen szükségeseznek mutatták magukat. Véleményem szerint a lassuság okai körül belől a következőkben fekszenek: 1) A bírák sokszor szerfelett kegyelmesek, s a per siettetésére czélozó **per non defendit** s a kitorló ítéletek hozásával késedelmeznek; legalább az, hogy némely perekben 5 — 10 esztendeig sincs egyéb a megjelenéseknél, ezt az állítást látszik bizonyítani. 2) Állandó törvényszékeink csak a váltó, kerületi, királyi és hétszemélyes táblák; ezektől is pedig a számos törvényszünetek (a váltótörvényszékeket kivéve) sok időt elvesznek; többi ítélőszékeink csak ritkán ülnek össze. 3) A rendkívüli, u. m. országgyűlési és nemzeti felkelési törvényszüneteken kívül még 4 rendes törvényszünet, s ugyan ennyi törvényidő van esztendőnként, s a hétszemélyes tábla ezek közül sem tartja meg a husvétutáni tör-

vény-időt, mi nagy hátramaradást okoz. Az ország lakosaira nézve olly káros, gyakori és hosszú országgyűlési törvényszünetekből származó bajok némi enyhítésére minő rendelkezéseket tettek az országrendei, fentebb az országgyűlési czikkben elősoroztuk. 4) A' polgári ítélőszékek a' fenyítő törvényszékektől elválasztva nincsenek, pedig a' királyi curián épen ez a' fő oka, hogy olly kevés polgári perek vétethetnek fel, mert a' fenyítő ügyek annyira egymásra halmozvák, hogy ámbár a' királyi tábla sokszor törvényszünet alatt is két külön teremben tart ülést, még sem elégséges arra, hogy a' felhozott fenyítő pereket elvégezhesse. 5) A' perek folyamatját nem kevesbé fel tartóztatják a' mi bizonytalan és elszórt törvényeink; az ősiségből származó perek pedig már természetüknél fogva sok nyarat kívánnak a' megérésre. 6) A' szegények perei a' sortartásnak divatból kimenetele által meglehetősen visszatolatnak. 7) Sok pernek 5 törvényszéken kell keresztül menni. A' pereknek illy lassu haladása igen rosz hitelbe hozta hazánkat a' külföld előtt, 's a' magyarokkal viszonyba, mellyből per keletkezhett, eresz kedni mindenki tartózkodott. Azonban a' két legutolsó országgyűlése a' szóbeli perek. és váltójog behozatala által világos adósságokra nézve annyira más alakba öntötte a' dolgot, hogy jelenleg nem csak az ausztriai német tartományokban, hanem az egész Európában is sehol olly rögtön nyakára nem hágnak az adósnak, mint épen édes magyar hazánkban. Egy milliót kötelezzen le most valaki szóbeli eljárás mellett, a' szolgabíró készen lesz vele néhány percz alatt, 's az ítéletet végrehajtván, az adósnak szabadságában áll, ha tetszik, birtokon kívül perét feljebbvinni. Mind ezen felette szigoru törvények pedig még eddig nem pénzt, nem hitelt, hanem szabad és korlátlan uzsoráskodást gyümölcsoztek. De azért ne ijedjünk meg mindjárt az első, valóban szomorú eredménytől. Idő kell arra, hogy a' külföldiek bizodalomukkal bennünket ismét megtiszteljenek. El akarják ezek előbb várni, ha valljon a' hozott szigoru törvények ugy maradandnak e' papiroson, mint sok számtalan törvényeink, vagy pedig kimélet nélkül végrehajtatnak. Azért tehát valamint eddig, ugy ezentul is becsületesen egész szigorúsággal hajtsuk végre ez uj törvényeket; illy móddal bizonyosok lehetünk, hogy 30 esztendő után önkényt leesik nálunk a' kamatláb, az uzsorák fenyítőtörvény nélkül is megszünendnek, 's a' magyar néhány áldozatok után, megtanulja azt, mit eddig legkevesbé tudott: a' takarékoságot.

IV. A' feljebbvitel (appelláták) philosophiája Magyarországon épen megfordítva áll. A' csekély értékű, könnyen tisztába hozható kereseteknek legtöbb, a' legbonyolódottabb, egész könyv és levéltárakat kívánó királyi táblai, életet és jószágot veszélyeztető pereknek pedig legkevesebb fórumon kell keresztül menni. A' főben járó felségsértési ügyek a' királyi táblán kezdetvén, csupán és végképen a' hétszemélyes törvényszékre vitetnek feljebb. Hát ha történetből a' királyi tábla egészen ellenkezőkép találna itélni, mint a' hétszemélyes, mi nyugtathatná meg az illető feleket és a' közvéleményt? Igaz, hogy nálunk nem törvény az, hogy ha két törvényszék egyformán ítél egy ellen, többé a' per feljebb nem vitethetik, (a' váltoügyeket kivéve), mert itt akarhogy ítéljen 4 alsó rendbeli törvényszék is, mindég az áll meg, mit a' hétszemélyes tábla végez, azaz nálunk e' fő tribunal kitünő intelligentiája dönt.

V. Azon elv, hogy mindenki maga által választott bírák által ítéltessek el, csak a' jászoknál és kunoknál van teljesen keresztülvive. Ugyanis itt mind a' helybeli, mind a' kerületbeli bírák a' lakosok által választatnak; ezenfelül a' nádor, mint fő bírájok választásában, az országgyűlésen is részt vesznek.

Ellenben fogyatkozása a' jász kun kerületi fenyítő törvényszékeknek az, hogy csak két bíróság van; mert a' külön kerületek teszik az első bíróságot, 's innen nem a' hármas kerületi törvényszékre, hanem egyenesen a' nádori székre történik a' feljebbvitel. Ezért magok az országgyűlési kun követek így kívánták változtatni az országos deputatio javallatában a' büntető perekről szóló 4 § végét: „honnan a' feljebbi perek, a' három „kerületek egyesült törvényszékére, onnan pedig a' nádori leg- „főbb vizsgáló székre küldetnek, az első bírósági megítélésben „részt vett tisztviselők, azon pernek az egyesült törvényszéken „leendő megvizsgálásában szavazattal nem bírván.“

VI. Magyarhonban a' pertaksák szintugy divatban vannak, mint más országokban. Ezek általjában véve magasak és aránytalanok, 's a' kevés értékű követeléseket szerfelett terhelik, minél fogva a' szegényebb ember inkább fel hagy igényeivel, mint pert kezdjen. A' nyilvános szegényeknek elengedtetnek ugyan ezek; de hát nincs e' igen számos titkos szegény? E' magas taksák meglehetősen elcsillapítják ugyan a' pereskedési hajlamot, ha e' vala czélja a' törvénynek; de ellenben más oldalról mit vánon nyerünk, harminczadon elvesztjük. Mert a' per költsé-

gek ritka ügyekben ítéltetnek meg, 's azokban is mindég az alperesek által fizetendők, a' megbukott felperes soha sem tartozik perköltséget adni; és ez nem kis oka lehet annak, hogy némellyek olly nagy perlekedési dühben szenvednek.

VII. A' prokátorok valódi hazája a' hatalmas Albion, 's mindjárt következik utána kedves magyar hazánk; melyre nézve ebben, de csak ebben igen hasonlítunk egymáshoz. Ki meggondolja, hogy törvénykönyvünkben igen sok törvény van, melly nem törvény, mert gyakorlatból kiment, és igen sok törvényt törvénykönyvünkben hiába keresünk, pedig törvény mert gyakorlatban van; ki megfontolja, hogy alig van tárgy, melyre törvénykönyvünkben valamit *pro* et *contra* fel ne hozhatnánk: az magától is rá jön, hogy nálunk a' vastag könyvből ujjabb meg ujjabb detectióknak, túfinomságu, végetlen elmés megkülönböztetéseknek, és a' casuisticának tágas és kövér mező nyílik, melly magában Pestben két annyi ügyvédet eltart, mint mennyit öt országban (Cseh, Morva, Galiczia, Stájer, Dalmát) összesen számlálnak.^{b)} Ez ügyvédi bőségnek ugyan másik oka még az, hogy nálunk nincs megszabva számuk, mint a' szomszéd ausztriai tartományokban; hanem mindenik, kinek kedve, hajlama, egy kis törvény tudománya, és egy körmöczi aranya van, Themis bajnokának felesküdhetik. Maria Therezia az ügyvédi kart a' kontároktól megakarván tisztítani, megparancsolá (Rescr. 10 febr. 1769) hogy az ügyvédek szoros vizsgálatra vettessenek; 's ennek következtiben ma is, ha valaki e' pályára szánta magát, miután oskolákban a' törvényeket elvégezte, 's esztendeig akár a' törvényszékek 's bírák, akár az ügyvédek mellett, másik esztendőben ismét a' királyi táblánál, mint k. táblai hites jegyző (*Juratus Inclytae Tabulae Regiae Notarius*) vagy röviden juratus elegendő törvényes gyakorlást tanult, egy, a' k. személynöktől kinevezett küldöttségtől, mellynek tagjai a' királyi táblától vannak, mind szóval, mind írásban a' törvényekből megvizsgáltatván, ha alkalmasnak találattik, ügyvédi oklevelét letett eskü után egy aranyért kiválthatja. A' gyengének találatott elutasittatik ugyan, de azért későbbben szerencsáját ujjolag megkisértetheti. 1840-ben a' szentistváni törvény folyam alatt 183, a' szentmártoni alatt pedig 233 királyi táblai jegyző esküdt fel ügyvédnek; 's általjában minden esztendő 600—800 ügyvéddel ajándékozza meg a' hazát, melly roppant számtól azonban meg ne ijedjünk; mert ezeknek legnagyobb része

ügyvédi hivatalt soha nem visel, hanem vagy megyei, városi és királyi tisztviselőnek, vagy falusi jegyzőnek, vagy mezeigazdának áll be; sőt némellyik a' katonai egyenruhát is megpróbálja. Ki váltóügyekben akar ügyvédkedni, az a' rendes ügyvédi vizsgálaton kívül, a' váltó-feltörvényszék előtt váltóügyvédi vizsgálatot is tartozik kiállani.

VIII. A' nemzet erkölcsiségének, birtoki törvények célirányosságának, 's nem ritkán a' vagyoni állapot öregbedésének is megítélésére igen hasznos volna tudni a' folyamatban levő minden nemű polgári perek számát. Hogy azonban ebből valamit biztosan következtethessünk, az egész országból, és több évekről kellene az adatokat megszerezni, hogy innen az évi közép számot megtudhassuk, 's a' perek különféle nemeivel együtt. Ilyen egész országra szóló summariumra, minden igyekezetem mellett is szert nem tehettem; 's csak annyit tudok, hogy a' királyi táblán, mely a' legfontosabb ügyekben első folyamodási, a' legtöbb perekre nézve pedig feljebbviteli törvényszék, az 1841 év kezdetével a' folyamatban levő összes polgári perek (a' fenytöket ide nem értve) száma 5897 volt; mellyek közt egy (a' királyi fiscusé a' Csáky grófok ellen) 1735-ben kezdetvén, a' 100 esztendő töltséletesen túl élte. A' fennevezett summából táblai folvó per vala 2719, feljebbhozott polgári ügy 2711, ügyészi 106, váló 21, 340 pedig már elítéltetvén, a' hétszemélyes tábla vizsgálatától függött. E' roppant pertömeg széljelüthetésére mennyi idő kívántatik meg, hozzávethető abból, hogy e' felszámítást megelőző legközelebbi szentmártoni törvény folyam alatt felvétellett 25 táblai, 94 feljebbhozott polgári, 9 ügyészi és 12 váló per; az előtt ismét a' szentistváni törvényszakaszon 16 táblai, 58 felebbvitt polgári, 4 csődületi, 9 váló, 's 1 közügyészi per. És így az évenkénti 4 törvényfolyamból kettő alatt a' táblai pereknek csak 66-ik, a' feljebbhozott ügyeknek pedig csak 13-ik része juthatott ítélet alá. A' perek lassu folyamatára ez ismét egy adat. — A' királyi táblai perek, 's a' prókátorok nagy számából ítélve tehát bizonyosan nagy özöne lehet a' pereknek hazánkban, és sajnálható, hogy ennek gátlására, a' békebiróságok, mellyek nem csak némelly külső országokban, hanem hazánk egy részében is a' katonai végvidéken olly sikerrel használtatnak, hogy a' követelések $\frac{2}{3}$ -da barátságos uton intéztetik el,^o országunk nagyobb részében teljesen ismeretlenek. Tudtomra legalább csak a' jász 's kun kerületekben éteznek illy békebirósági forma rendelkezések.

A' *fenyítő perekre* nézve már több adatokkal birunk, de ezek sem egészen kielégítők. Ugyanis a' büntető törvénykönyv és javító rendszer tárgyában jelenleg munkálkodó országos választmány használatára a' megyék 's pallosjoggal bíró törvényhatóságok megbizattak, hogy a' raboknak a' legközelebb mult évtized (1831—1840) alatti táblázatát, a' leküldött rovatok és utasítás szerint dolgozzák ki. Ezek bevégeztetvén, rájuk igen sok észrevétel fordul elő. Először is a' felsőbb utasítás az levén, hogy a' rabok száma e' három rovat szerint: „per alatt, felmentve, elítélve“ évről évre ugy vitessék, hogy e' három rovat a' rabok számával megegyezzek: természetes következés, hogy azok, kik bűneik nagyobb voltahoz képest, több évi rabsággal büntetettek, több évekbe mint „elítéltek“ ájtöttek, míg csak fogságuk ideje tartott, 's így például Gömör vgyében a' tizévi gyilkosok összes számában (174) csak 68 gyilkos egyed volt valósággal. De a' beküldött táblázatokban más számos fogyatkozások vétettek észre, mellyek míg az illető hatóságok által kiigazíttatnának, szabad legyen nekem addig is némi töredék jegyzéseket tennem:

1. Hogy Magyarországot az ausztriai nem magyar tartományokkal erkölcsiségi tekintetében összehasonlithassuk, az 1837-ki évet vevén fel, ugy találjuk: hogy ez évben az ausztriai német-cseh-lengyel és olasz tartományokra összesen 29,492 vádlott, 's így általjában 652 lakosra esett 1 rab (*Springer. Stat. II. B. 138. 1.*); holott Magyarországbán a' katonai végvidékek nélkül ugyan azon esztendőben 14,862 rab levén, 687 lakosra jött egy.^{d)} De nem kell felednünk, hogy az ausztriai nem magyar tartományokra nézve e' kedvetlenebb arányt az olasz tartományok okozzák, mert Velenczében 388, Lombardiában pedig már 234 lélek közt találtatott egy büntetett; ellenben Morvaországban 1819, Galicziában 1411, Csehországban 1333, sőt Krajna és Karinthia országokban 3727 lakos jött egy vádlottra, Ausztriában pedig a' Bécsben összetóduló népsepredéknek tulajdonitható azon körülmény, miszerint itt minden 597 lakos közül egy fenyítő törvényszék elébe kerül. Ellenben mind a' magyar, mind a' nem magyar ausztriai országok messze maradnak el Franciaországtól, melly 1838-ban 4185 lakos közt talált egy bűnvádlottat.^{e)}

2. A' magyarországi lakosok nemzetiségét tekintve, mély fájdalommal kell megvallanunk, hogy büntettekben is a' törzsö-

kös magyar foglalja el az uralkodó széket; 's utána következik a' heves vérű rác, a' boszúsomjas oláh, az orgazda zsidó, a' horvát, a' német, és legutoljára jön a' szelid tót. De még nagyobb keserűséggel tapasztaljuk azt, hogy a' magyar közt nem csak aránylag legtöbb rab van, hanem e' tekintetben a' többi magyarországi néptörzsököt még igen aránytalanul haladja felül. Így a' hajdukerületben (hol aránylag legtöbb vétke van)¹⁾ már 260, Szabolcsban 350, Biharban 380, Jász-Kunságban 400, Zalában 445 lakos közt 1 rab találhatók akkor, midőn a' nagyobb részt német Mosonyban 3000, a' tót Thurócban, 's a' szepesi német városokban 1500 lélekre esik 1 büntetett. Csak hasonlítsuk egybe Borsodot, Sáros vármegyével. Mind kettő kiterjedésére és népességére nézve egyenlő. Sáros tiszta szláv, Borsod tiszta magyar (nehány orosz-tót helysége itt számba sem jöhet). Itt a' rabok közép száma évenként 400, amott 60, és így hatszorta kevesebb! Valóban szomorú dolog, 's ez a' törvényhozó testnek legnagyobb figyelmét megérdemli. A' magyarra nézve különösen lélektanilag kell megszabni mind a' megelőző, mind a' következő büntető és javító szabályokat. A' vérmes cholericus véralkat, a' dologtalansággal párosulva alkalmasint fő forrása a' magyar köznép vétkeinek. A' magyar tüzes, kevély 's veszekedésre hajlandó, és így neki a' szesz ital, különösen pedig az elhatalmazott olcsó pálinka ital valóságos méreg. Dolgozni tud 's pedig igen erősen, de csak akkor ha kedve tartja; hanem szeret jól élni. Népművelés, 's már ifjúságában folytonos munkássághoz szoktatás, ha ez jutalom vagy dicséret (mert erre a' magyar igen örömet hallgat) által lenne is eszközzendő, a' lelkeseknek különösen a' dologtalanságot ostromló egyházi beszédei, az erkölcstelenség megakadályoztatására igen czélszerű megelőző óvszerek lennének. Ellenben a' vétkektől elijesztésre, 's a' javításra nézve czélszerűtlenebb eszközöket alig lehetne kigondolni, mint az eddig gyakorlatban levő pálcát és halálbüntetést. Az erős testalkatu, daczos magyar köznép a' pálcza büntetésnek piszentes nélküli kisenvedését *bravournak*, a' halált *heroismusnak* tekinti. Egyes börtönbeni elzárás, szabad levegőben kényszerített és folytonos munka, 's e' mellett mély hallgatás, hihetőleg a' legczélszerűbb javítási eszközök lennének a' magyar rabra. A' hallgatás mindenek fellett ajánlható, mert a' magyar bár különben kevés beszédű, de szenvedélyes regélő, 's azért a' sok rabnak egy szobába való

záratása, hol egy próbált hős kalandjait, valódi keleti phantasiával elregéli, a' bezártakra nézve igazi multság és éledelet, — egyszersmind métely, melly az egészséges részeket is borzasztólag fölemésztí. Véleményem szerint tehát a' hallgató rendszert elfogadni lélektanilag elegendőnek és czélszerűnek tartom magyar népünkre; a' magány rendszer kelletinél keményebb, 's féltő, hogy e' mellett a' képzeletdus keleti magyart nem javulva, hanem örülten adnánk vissza a' polgári társaságnak.

3. További szomorító eredménye e' tiz éves rablajstromoknak az, hogy a' köznemességből aránylag két annyi (némelly megyében sokkal több) kerül megyei börtönökbe, mint a' parasztokból. ⁵⁾ Ennek okát némellyek abban hiszik gyökeredzve lenni, hogy a' nemesek, mint tudjuk, pálcza büntetésekre soha sem ítéltetnek; pedig szerintök csak pálcza az egyetlenegv orvosság (látjuk a' rablajstromokból!). Ez azonban nem áll; mert az ok itt sokkal mélyebben fekszik, t. i. a' számtalan előjogokban és kiváltságokban. A' magyar különben is kevély levén, azon kiváltságok, mellyek a' tudatlan, műveletlen köznemeseket paraszt polgártársaik felibe emelik, még sokkal kevélyebbé tesz, 's azon nehezebb kézimunkákat, mellyek a' parasztok által végeztetnek, nemesi rangjukkal össze nem férhetőknek tartják; jószáguk nincs, vagy ha van, azt tenyérynvi apró részekre felosztották; a' minden köztehertől mentesség által még restebbekké tétetnek: és ezeknek logikai következése az, hogy a' vármegye szálása és élelmezése alá kerülnek. Nem csekély mellékes oka lehet a' köznemesek nagyobb erkölcstelenségének az is, hogy ők tisztujítások alkalmával igen hasznos és kedves emberek levén, egyik másik tisztviselő talán többet átnéz ujjain, mint épen kellene. Törvény előtti egyenlőség, 's a' köznemesek tüstént nem állandanak a' magyarországi erkölcsiség legalsó fokán!

4. Az összes rabok számának csak egy tized részét teszik a' nőnembeliek, mi eléggé mutatja a' nőnem szelidebb erkölcsét; 's ez arány más országokban is tapasztaltatik, csakhogy még kedvezőbben, mert például Északamerikában Massachusets tartományban 226 férfi vádlottra 46 év leforgása alatt csak 2 asszony esett, ezek is felmentettek, a' férfiakból pedig 156 ítéltetett el. Neu-Yorkban 20-dik, Connecticutban 33-ik, Pensylvaniában 50-ik vádlott, asszony (*Julius. Nordam. sittliche Zustände. etc. 1839. Leipzig*). Nálunk is némelly megyében, 20-ik, sőt 30-ik részét teszik. az asszonyok a' bevádlottaknak.

5. A' tolvajságok, vagy is a' vagyon ellen intézett büntettek mindenütt többet teszik felénél az összes gonosztetteknek, de nem egyenlő arányban. Vérengzés, személyisértés aránylag több van a' magyarnál, rácznál és oláhnál, ellenben tolvajság aránylag több a' tótnál és németnél, szántszándékos gyilkosság legtöbb a' rácznál. Rendes per útján halálra ítélték közül évenként átmérőleg 9, rögtöni eljárással (statariumi uton) 12 végeztetett ki; és így rögtön több, mint rendes per útján.

IX. A' polgárok személyes és vagyonbeli bátorságára, még nem elegendő a' katonaság, mert ez csak a' külső ellenségtől oltalmaz meg bennünket, belől pedig szinte úgy veszedelemben foroghat életünk és vagyonunk; 's ezen belső ellenségeink még veszedelmesebbek azért, mert köztünk élnek. Minden jól elrendelt polgári társaságnak tehát fő kötelessége arra vigyázni, hogy a' közbátorságot senki se háboríthassa meg, 's minden eszközöket tartozik elővenni a' gonosztevők megzabolására, 's a' gonosz cselekedetek elkerülésére. Az tehát itten a' kérdés: minő eszközök azok, mellyekkel a' vétkeknek leghamarább elejét lehet venni? E' részben a' régi setét századok épen olly roszul gondolkoztak, mint a' többi igazgatás ágaiban látjuk. Nekik minden gonosztett eltávoztatására kegyetlen, 's emberi természet ellen való büntetések látszottak a' leghatalmasabb eszközöknek; 's azt gondolták, hogy ha egy szerencsétlen vétkes 10 forintért akasztófára ítéltetik, 's egy nagyobb gonosztevő kerékben törtetik meg, ezek a' dracoi törvények minden embert elijesztenek a' vétkezéstől. Mennyire érték el céljukat, mindnyájan tudjuk. Senki se tagadhatja azt, miszerint ma a' mi hazánkban bár a' keréktörés 's megégetés hallatlanok, 's más halálos büntetések is felette ritkák: még is népességünkhez aránylag sokkal kevesebb vétkeink vannak, mint ezelőtt csak 100 esztendővel. És még kevesebb gonosztevőink volnának, ha a' setét előidőkből ránk örökségül maradt néhány emberi természet elleni büntetéseket eltörlenénk, 's ha a' rosz kiirtásának inkább gyökerénél kereskednénk. Tagadhatlan az, miszerint arra, hogy valaki a' törvényt megtartsa, csak három bizonyos eszköz van. Első az: hogy senkinek se legyen szándéka azt általhágni. Másodszor: hogy kiki bizonyos legyen a' felől, miszerint rosz tette felfedezetlenül nem maradand. Harmadszor: hogy a' büntetés az ember, a' véték természetéhez legyen alkalmazva. Mi az el-sőt illeti, azt úgy lehet elérni, ha kinek kinek megadjuk a' maga

polgári természetes jogát; ha senkit meg nem akadályoztatunk abban, hogy élelmét munka által keresesse; ha senkit igazságtalanul meg nem fosztunk kenyerétől; ha senkire több terhet nem teszünk, mint vállalai megbírnak; ha kinek kinek személyét, ön becsérsését, 's magához való bizodalmát megbecsüljük; ha kit kit maga 's más jogai felől felvilágosítunk; ha a' moral és társasági elveket még a' gyenge szivekbe becsepegtetjük; ha okot nem adunk arra, hogy a' szegényebb észrevegye, miszerint épen ő rá nézve magok azok nem gyakorolják ez elveket, kik ezeknek megtartását neki hathatósan parancsolják. Ha mind ezeket végrehajtjuk, akkor bizonyosok lehetünk a' felől, hogy kevésnek lesz arra indító oka, hogy törvényt rontson; mert valóban azok közül, kiknek életkeresetük, polgári joguk meg van, 's művelt lélekkel és szívvel bírnak, gonosztevő ritkán találhatik.^{b)} De a' második is bizonyos eszköz, mivel ha meg van valaki arról győződve, hogy rossz tette 100 esetben 99-szer kitudatik, akkor sokkal kevesebb büntetés elegendő a' vétektől megtartóztatásra; mert a' titokban maradhatás reménye a' legcsábítóbb ördög. Azért tehát szemes rendőrség inkább mint bitófa! Végre minden fenytés célja abban áll: hogy a' vétkes megjavuljon, büntetésén pedig mások okuljanak. Ennyi és nem több. De ennek elérésére a' büntetést az ember és a' vétek természetéhez kell kimondani. Ez oka annak, miért a' felette kemény és gyakori büntetések, melyek az embert lealacsonyítják, a' büntetést pedig mindennapi szokássá teszik, épen ellenkező hatást szülnek, mint a' törvényhozó várt. Mert az csak eltántorodottból valóságos gonosztevő leend, a' polgárok pedig vagy a' törvényt utálják meg embertelenségéért, vagy a' kemény büntetések látásához hozzá szokván, szelid erkölceik megmérgeztetnek. De ezeken kívül a' büntetésnek igazságosnak, egy ugyan azon vétekért, mindeniket egyformán sujtónak kell lenni. És valljon e' tekintetekből a' pácza és halál büntetések foglalhatnak e' helyet a' büntetés nemei közt, ítéljék meg az elfogulatlanok? Nékem legalább igen furcsának tetszik, hogy a' halálbüntetés pártolói egész komolysággal hiszik, hogy az ország közbátorsága azon szerencsétlen 21 egyed életétől van feltételezve, kik évenként vér áldozatul esnek. Hát Thuróc vármegyében, hol 70 év óta kivégeztetés nem történt, mi rettentí vissza az embereket a' gyilkosságtól? Így van ez a' pácza büntetéssel is. A' francia katonát a' világért sem lehetne csak egy bottal is megilletni.

Hol találunk pedig, jobb és nemesb érzésű katonákat mint éppen a' francziák? És ne gondoljuk talán, hogy a' franczia köznépi általában műveltebb volna a' mienknél, mert itt a' népnevelés még borzasztóbban elhanyagoltatott mint nálunk, hanem szorgalmasan vigyáznak arra, hogy a' legszegényebb is legalább önbecsét érezze, 's ezért baromná soha sem alacsonyítják.

X. Az igazság kiszolgáltatásban semmi sincs üdvösebb mint a' nyilvánosság. Hajdan a' magyarok szabad ég és sátorok alatt, néptömeg közepette tartották ítélőszékeiket. Miért mentek ezek ki divatból, vizsgálni nem kötelességem. De igazsága van Schwartznernek midőn mondja: „hogya látni akar az igazság, hova hajlik a' mérőserpenyő, és nem vakoskodni. 'S ki ne akarna inkább *Hastings*-sal törvény előtt állani, mint *Olavides*-sel. Hol egy *Pitaval* ír, ott egy *Raby*-nak hallgatnia kell.“

a) Északamerikában e' kegyelmezési jog a' kormányzókat illeti, kik különféle okokból, mellyek helyzetükben fekszenek, nagyon is pazarul bánnak a' kegyelemmel. Nevezetesen Neu-York státusban 13 év lefolyása alatt 1810—1823-ig 3175 elítélt személyekből 2343 kapott kegyelmet 's így majd nem harmada az egésznek. Ugyan itt 1816—1818-ig 2 év alatt 975 elítélt rab közül 803, és így több mint $\frac{3}{4}$ része kapott kegyelmet. Természetesen olyanok, kik hosszas időre büntetvék, jobban igyekeznek a' büntetés elengedését megnyerni; pedig éppen ezek a' legbüdösebbek. Így történt, hogy kegyelmet többnyire azok kaptak, kik arra legkevesebé voltak méltók. A' kegyelmezési jognak illy használása, természetesen inkább bűnre csábít: mint jó hatással van. *Nordamerikas Sittliche Zustände, nach eigenen Anschauungen in den Jahren 1834. 1835. und 1836. von Doctor N. H. Julius. 1839. zwei Bände. Leipzig bei Brockhaus.* Nálunk a' kegyelmezési jog ő felsége által a' legcélszerűbben gyakoroltatik. Nem halálos büntetésre kárhoztattak, ha folyamodnak is, ritkán kapnak kegyelmet, hanem a' törvény rendes folyamában hagyatik. A' fő méltóságú hétszemélyes tábla által évenként közép számmal átmérőleg 60 halálos ítélet erősítettén meg, ezek közül 51 ő felsége által kegyelmet nyert, és csak 9 hajtatott végre.

b) Pesten a' „Nemzeti Kalendariom“ 415 ügyvédet jegyzett fel mind helyben lakókat. *Springer* pedig az ausztriai birodalom statisticájában 1840-ben (II. B. 130 lapon) Csehországban 68, Galiciában 41, Morva és Szileziában 44, Stájerországban 37, Dalmátországban 15 ügyvédet talált.

c) Lengyelországban (1828-ban) 3,471,382 népesség közt a' békebírák elvégeztek 13,493 panaszt, a' polgári törvényszékek hoztak 182,340 ítéletet, a' fő törvényszék 9336; 1046 cassálatott. A' rendőrség hozott 70,931 ítéletet, a' fenytítő törvényszék 14,142

ítéletet. (*Oest. Beob. 1830. Nr. 160*). — Az ausztriai katonaságnál polgári kereset, vétetett fel 1834—1837-ig közép számmal évenként 4138. Ennek legnagyobb része természetesen a' katonai végvidéket illetve 's az egészből 1095 per ítélet, 3043 egyesség által intéztetett-el. 1819-ben csupán a' katonai végvidékeken 4366 per közül 2976 végeztetett-el barátságosan, és csak 1390-ben kellett birói ítélet.

d) Ezen esztendőről való rabok száma vármegyék, uradalmak, szabad kerületek és királyivárosok szerint olvasható e' czímű könyvben: *Vélemény a' büntetés-mód javítása iránt. Ista Balla károly, pestmegyei kapitány, több megyei táblabíró, 's a' magyar tudós társaság lev. tagja. Pesten. 1841.*

e) Franciaországban 1838-ban volt 5814 fenyítő per, melyek közül 1632 személysértést, a' többi vagyont illetett. 4185 lakosra esett tehát 1 vádlott, de a' Seine departementben, hol Paris fekszik 1218 lélekre jött 1 vádlott. Gyilkosságért vádoltatott 239, halálra ítéltetett 44, kivégeztetett 34. — Öngyilkos volt 2586, kik közt 1886 férfi. *Europa 1840. II B. 10. Liefer. 474. lap.*

f) A' hajdukerületben e' tíz év alatt (1831—1840) volt 2681 rab. Ezek közül 326 fölmentve, 2355 elítélve. Gyilkos 180, szülegyilkos 22, gyermekgyilkos 15, történetes gyilkos és verekedő 481, rablógyilkos és rabló 118, gyújtogató 8, marhalopó 300, tolvaj 870. más vétségű 359, polgári vétségű 328. A' nagyobb vétkekre mint gyilkosokra, 'sat nézve, kik több esztendőre ítéltettek, emlékezzünk meg, mi fentebb e' rovatos lajstromokra észrevétel tétetett.

Thuróc vármegyében, mely népességre nézve csak $\frac{1}{3}$ részszel kisebb e' kerületnél ugyan ezen tíz év alatt volt 366 rab; 54 per alatt, 55 felmentve, 257 elítélve. Gyilkos 1, gyermekgyilkos 11, történetes gyilkos és verekedő 30, rabló és rablógyilkos 11, gyújtogató 3, marhalopó 2, tolvaj 142, 43 más vétségű, 216 férfi, 41 nő. — Thuróc szláv, Hajdukerület tiszta magyar megye.

g) Érdekes azon számítás, mit *Bodon Abrahám* ur a' Pesti Hirlap. 1841-iki 54-ik számában, Gömör vármegyéről közretett. Szerinte 1840-ben december elején Gömörnek 183.478 lélek közt volt 237 rabja, mely számból levonván 29 idegen megyeit, marad 208 és így $88\frac{11}{104}$ lélekre esik 1 rab. Nemesség 12,000 (szavazók 4000). Nemes rab 43, és így 279 nemes egyed közt 1 rab Paraszt rab 165, 's így 1039 egyénre esik 1. Különböző hitvallások szerint:

50.389	romai kath.	114	rab,	és így	$520\frac{109}{114}$ -re	esik	1	rab
7.3508	agost. hitv.	38	-	-	$2034\frac{16}{38}$ -re	-	-	-
43.154	reformatus	74	,	-	$802\frac{46}{54}$ -re	-	-	-
3.427	görög kath.	2	-	-	$1703\frac{1}{2}$ -re	-	-	-

Itt megkell jegyezni, hogy a' romai katolikusok $\frac{2}{3}$ magyar, $\frac{1}{3}$ -da tót; az ágostaiak igen kevés kivétellel mind tótok; a' reformatusok mind magyarok; a' görög katolikusok mind szlávok.

b) Egy francia írának a' Francziországban elkövetett bűntettek statisticájában előforduló állítására: hogy az ország azon részeiben, hol a' népoktatás leginkább el van terjedve, a' gonosztevők száma legszaporább, Angolhont illetőleg azt jegyzi meg a' *Morning-chronicle*, hogy nem rég Londonban a' statistikai társaság ülésében egy értekezés olvastatott fel, mellyben a' szerző megmutatta, mikép az utóbbi 3 évben tett egyremásrai felszámítás szerint, bűntettek miatt Angolhonban és Walesban elítélt 1000 személy közül csak 4 részesült jó nevelésben, és 100 közül csak 10 tudott jól írni és olvasni, míg 100 közül 35 épen semmi tanítást nem nyert, 51 pedig szinte 100 közül csak a' legszükségesebb elemi oktatásban vett részt. Továbbá a' lewesi börtön lelkeszenek tudósítása szerint 1839-dik évben 846 ottani fogoly közt csak 8 tudott tökéletesen írni és olvasni.

VII. SZAKASZ.

Egyház kormány.

1. Katholikusoknál. 83. §.

Az egész magyar birodalmi római katolikus egyház 3 érsek és 17 valóságos megyés püspök által kormányoztatik. Minden érseki vagy püspöki kerület (egyházmegye, Diocesis) el van osztva fő-esperestségekre (Archi Diaconatus) és al-esperestségekre (Vice Archi Diaconatus), mellyek ismét több plebániát foglalnak magokban. A' szentmártoni főapát megyéje szinte, egyik püspökmegyébe se levén bekebelezve, független, s az ide tartozó plebániák a' főapát által kormányoztatnak. A' püspökök ismét bizonyos érseknek suffraganeusai. Nevezetesen az *esztergomi érsek* alatt állnak: 1. a' *vesspréni*, 2. *pécsi*, 3. *nyitrai*, 4. *győri*, 5. *váczi*, 6. *szombathelyi*, 7. *besslerczei*, 8. *fejérvári*; a' *kalocsai érsek* alatt: 1. *ságrábi*, 2. *csanádi*, 3. *diakóvári*, 4. *nagyvárad*, 5. *erdélyi*, 6. *sengi*; az *egri érsek* alatt: 1. *kassai*, 2. *szepesti*, 3. *rosnyói*, 4. *szathmári* püspökök.

Magyarorsz. Stat. III. Köt.

Minden püspöknek és érseknek van egy consistoriuma, vagy szentszéke, hol azon pereket, melyek a' kánonok, 's országunk törvényei szerint ide tartoznak, csakhogy az ország-törvényei, a' király jogai, 's a' magyar kath. zsinatok rendeletei is megtartassanak, elítéli. Minő perek tartozzanak pedig ide, 's kikből áll e' szentszék, azt a' 81-ik §-ban már előadtuk. Minden per a' püspöki széktől azon érsek ítélőszéke eleibe vitetik, kinek amaz Suffraganeusa; innen ismét feljebb a' *primáshos*, mint a' magyar anyaszentegyház fejéhez; ki ezt végső ítélet hozás végett nem a' pápa municiusához, hanem egyenesen ő szentségéhez a' pápához küldi; ez maga helyett rendesen egy magyar főpapot hatalmazván meg. A' magyar kath. clerus neveléséről mint láttuk legjobban van gondoskodva; 's azért ez általjában kiválógatott és művelt férfiakból áll. Egyedileg véve a' magyar kath. papok minden más vallás felekezetbeliek eránt (egy két tulbuzgót talán kivéve) valóban keresztényi józan türelemmel viseltetnek; és ha néha némelly rendelkezések miatt a' protestánsok magokat sértve érzik, az a' kath. vallás elveinek szigoru logikai következése; melly következtetések egyébiránt hogy mindig a' lelkiismeret és dogmák korlátain belül maradjanak, 's a' többi ország lakosainak nyugalma fel ne háborítsák: arra felügyelni mind a' kormánynak, mind az országrendeinek szoros kötelessége.

A' görög szertartásu egyesült katolikusok, egy testet képeznek a' romai katolikusokkal, de azonban köztök vannak némi elválasztó falak. Így például a' görög katolikusok a' házasságot az alsó papoknak megengedik; az ur vacsoráját a' világiaknak is mind a' két szín alatt adják; régi liturgiájukat megtartván, az isteni tiszteletben nemzeti nyelvvel élnek; a' házasság, ha megtörése bebizonyosodik, náluk örökre szétozolhat; többet és erősebben bőjtölnek, 's a' juliani kalendáriumot használják. A' görög katolikusok magyarországi 4 püspökei (*munkácsi, nagyváradi, kőrösi, eperjesi*) mindnyájan az esztergomi érsektől és primástól függnek.

2. Egyházkormány az ágostai vallástételt tartóknál. 84. §.

Az ágostaiaknál az egyházi igazgatás democratiai. Minden *anyagyülekezet*, melynek rendszerint egy inspectora van, sza-

badon választja papját 's tetszése szerint fizeti,^{a)} az iskolákról rendelkezik, 's minden egyház pártfogói jogokat és kötelességeket gyakorol. Több anyagyülekezetek összesen egy *esperest-séget* (*egyházvidék*, *senioratus*) képeznek, mellynek előljárója ismét egy világi rendből való gondnok, és egy esperest (senior), kit magok a' lelkészek szavazatok többségével választanak. Kötelessége ennek egyházvidékét hivatalosan bejárni és megvizsgálni, a' népiskolákra és tanítókra felügyelni. Minden egyházvidék, mellynek egyszersmind jegyzői és pénztárnokai vannak, évenként egyszer, vagy többször is gyűléseket tart, hol minden lelkész és patronusok jelen lehetvén, az egyházi és iskolai dolgokról végez. Több egyházvidékek ismét egy *egyházkerületet* (superintendentia) formálnak, szinte egy világi főgondnok és egy superintendentens mint főnökök kormánya alatt. A' superintendentens kötelessége abban áll, hogy a' papi hivatalra kijelölteket tudományosan megvizsgálja, vagy megvizsgáltassa, a' vallásbeli dogmák tisztaságban való fentartására felügyeljen, a' predikátorok erkölcsére vigyázzon, egyházkerületében fekvő gyülekezeteket legalább minden harmadik esztendőben hivatalosan bejárja (canonica visitatio), 's at. Azonban a' fontosabb ügyek a' minden évben egyszer tartandó superintendentialis közgyűlésen, a' világi főgondnok és superintendentens elnöksége alatt az egyházvidéki küldöttek és urak jelenlétében végeztetnek el; a' gyűlés egyébiránt nyilvános levén. Mind a' superintendentens, mind a' főgondnok az összes kerületbeli ekkleziák szavazatai által választatnak, oly formán, hogy előbb is a' kijelölésre történvén szavazás, a' legtöbb szavazatot nyerők közül hárman választásra ujjalag kitűzetnek. A' magyarországi evangélikusoknak generalis superintendentensük nincs; de van egy *fő felügyelő*, 's ez is nem régóta,^{b)} ki az összes magyarországi ágostai vallástételt tartó gyülekezeteket és iskolákat kormányozza. Ennek, ki egyébiránt az összes magyar ágostai ekkleziák által a' világi főrendüek közül választatik, elnöksége alatt szokott évenként Pesten egyszer tartatni az *egyetemes convent*, mellyre minden superintendentia a' főgondnokokon és superintendentenseken kívül elküldi maga követeit. Egyébiránt e' gyűlés is teljes nyilvánossággal tartatik, 's végzései mindenik superintendentiára egyaránt kötelezők. Van külön jegyzője, levél- és pénztárnoka. Consistorium, melly a' szokott püspöki, vagy főpapi hatalmat gyakorolná, ámbár ennek felállítására az

1791-iki országgyűlésen elhatározottat, 's ugyan azon évben az összes magyar ágostaiak Pesten közönséges zsinatot tartván, ennek végzéseit 's a' consistorium eránti javallatot is felterjesztették, mind eddig nincs; e' zsinati végzésekre mai napig semmi királyi leirat nem érkezvén. A' consistorium hatáskörének egyik részét tehát, t. i. a' predikátorok kinevezését magok a' gyülekezetek vették maguknak; második részét, u. m. az egyházi rendre való felügyelést, a' papságra kijelöltek megvizsgáltatását a' superintendens gyakorolja, harmadik része ismét, t. i. a' házassági perek eldöntése ideiglen a' világi törvényszékeknek engedtetett által.

Superintendentia hajdan több volt, de 1734-ben III. Károly ezek számát 4-re szorította, melyek e' következők: **1) dunamelléki, 2) dunántuli, 3) bányakerületi, 4) tiszán-inneni és tuli.** Ezek népességét, és gyülekezeteinek számát lásd az első kötetbeli táblázatokban.

a) Köztudomásu dolog, hogy Magyarországbán a' protestans papok dézrát nem huznak. Kivételt szenvednek azonban e' tekintetben a' kis-honti senioratusban némelly ágostai ekkleziások, névszerint *helen*, u. m. Tiszolcz, Klenócz, Nustya, Rima-Brezó, Rima-Báuya, Kokava, Pila. Ezeknek Zechen Tamás erdélyi vajda, Kis-Hont örökös ura, I. Lajos és Zsigmond királyok megegyeztével a' dézrát még 1350-ben oda adván: ez oklevél később 1613-ik aug. 23-kán Thurzó György nádor által az evangelikus papok részére is ujabbán megerősítettett.

b) A' mostani igen érdemes fő felügyelő csömöri és zay-ugróczy gróf *Zay Károly*, 4-ik e' fényes hivatalban, melynek sorát is eldődje báró *Zay Péter* kezdé meg. Második vala *Balogh Péter* zólyomi főispán és septemvir, 's harmadik báró *Prónay Sándor*, arany sarkantyus vitéz, cs. k. kamarás, és a' magyar tudós társaság igazgató tagja.

c) A' tiszáninnyi és tiszántuli superintendentia hajdan két külön superintendentiát képezett, az egyik *Bártfa, Szeben, Kassa, Eperjes, Késmárk* és *Lőcse* királyivárosokat, a' másik a' többi gyülekezeteket foglalván magában. De mivel az 1734. oct. 30-ki felső parancsolat, csak egy superintendentiát engedett meg, a' kettő Dobsinán 1743-ik jan. 11-kén olly szerződésre lépett, hogy a' superintendens felváltva egyszer az említett városok német papjaiból, máskor a' többi tót gyülekezetek lelkészeiből válasszassék.

Egyházkormány a' helvetiai vallástételt tartó evangelikusoknál, vagy is a' reformatusoknál.

85. §.

A' reformatusok egyházkormányja alapelveiben egészen megegyezik az evangelikusok kormány rendszerével; sőt megegyezik azon ingatagságban és bizonytalanságban is, mellynek a' magyarországi protestansok magány egyházjoga kitétetve van. Ugyanis, ambar azon ekklezsiai canonok, mellyeket a' szathmár-németi zsinat meghagyásából *Geleji Katona István* összeszedett, 's II. Rákóczy György 1649-ben jun. 8-ikán ünnepélyesen megerősített, nem csak az Erdélyhez tartozó magyarországi részekben, hanem egész Magyarországon is elfogadtattak: mindazáltal specialiter országos törvény által soha sem vétetvén be, nem valának olly kötelezők, hogy azoktól egyik másik superintendentia némi pontokban el ne tért volna. Hasonló sorsa van a' *Komjáti* canonoknak. Végzései pedig azon zsinatnak, mellyet az összes magyar reformatusok Budán 1791 ben tartottak, mind ez ideig királyi jóváhagyást nem nyertek. Vannak azonban némi különbségek az ágostaiak és reformatusok egyházkormányja közt, mellyeket itt kitüntetnünk szükséges. A' magyar reformatusok a' 17-ik század elején a' szigorú puritanusoktól inkább eltérvén, sebes léptekkel közelitettek az episcopalistákhoz. Fő oka vala ennek az, hogy az erdélyi fejedelmek reformatusok levén, az egyházi rendet is kitűnőleg pártolták; Erdélynek pedig azon időben a' magyarországi reformatusokra elhatározó befolyása volt. a) Így Bethlen Gábor előbb a' székely, későbbben u. m. 1629 jul. 13-kán költ privilegiumában az Erdélyhez kapcsolt magyar részeken levő reformatus papokat örökös nemességgel megajándékozá, olly móddal, hogy ezentul mindég az oda való papgyermeknek valóságos arnalis nemesi szabadságot kapjanak és levelet nyerjenek; b) továbbá őket minden világi jurisdictiótól fölmenté. Az egyházi rendnek illy emelkedése folyvást tartott egész azon időkig, midőn Erdély a' nemzeti fejedelmek megszűntével, a' Magyar koronához visszakapcsoltatott. Azonban már a' superintendentiák újabb rendezése alkalmával 1734. nov. 5-kén a' bodrog-kereszturi gyűlésben a' superintendensek és esperes-

tek mellé világi fő-gondnokok, és segéd-gondnokok (Coadjutor-Curator) is rendeltettek; 's ez időtől fogva az egyház-kormányba kisebb nagyobb szerencsével a' világiak szinte befolynak. De nem tagadhatni, hogy az egyházi rend nagy részénél most is észrevehető azon irány, miszerint magát a' világi rendtől egészen elkülönözni, külön rendet alkotni óhajtana, a' valódi presbyterialis összeforradást szorgalmasan kerülven. Ez okból bár a' budai zsinat (1791. sept. 12.) a' presbyterialis kormányrendszert határozta meg a' magyar reform. egyházra nézve: mindazáltal az elnökséget két személynek (fő gondnok és superintendens, vagy segédgondnok és esperest) adta át, mi a' tiszta presbyterialis kormányban csak egy választott presbyternek engedtetik által. Némellyik superintendenciában világi jegyző, tractusokban ismét világi jegyző sehol, 's némellyikben világi táblabírák sincsenek. Meghatároztatott, hogy az ekkleziában a' lelkész elnökösködjék, 's nála nélkül consistorialis gyűlés érvénytelennek nyilatkoztatott; pedig épen az első ekkleziák Consistoriumai mind eddig papot be nem fogadtak. Az egyházi és világi előjárók ismét a' democratiát egy kis aristocratiával akarják mérsekelni. Így az egyes gyülekezetekre nézve bizonyos számú (6 — 24) presbyterek rendeltettek, de e' rendszer mindenütt el nem fogadtatván, a' dunamelléki superintendencia szavazatot engedett minden tisztes rendűnek, hanem kik soroztassanak ezek közé meg nem hártará, hihetőleg azon okból, hogy minden gyülekezeti tag, ki munkája után tisztességesen él, és egyháza terheit viseli, önként a' tisztesek sorához számítható. Az egyházvidékekben (tractusokban) a' segédgondnokon és esperesten kívül vannak még világi és egyházi rendből való táblabírák, mik az ágostaiaknál hiányzanak; ellenben a' ref. egyházvidéki Consistoriumok a' többi köz lelkészeket és világiakat a' gyűlésekből vagy egészen kizárják, vagy ha beeresztetnek csupán tanácskozási és nem döntő szavazattal ruháztatnak fel, (ámbar hajdan zsinaton megjelenni szoros kötelessége volt minden lelkésznek) mi ismét az ágostaiaknál van másképp, itt minden lelkész és presbyter megjelenhetvén. Az ekkleziák azon joga, miszerint magoknak szabadon választhatnak lelkészt, a' törvényes felügyelés korlátaival tul, az egyházvidékektől sokféleképp gyengítettik, a' választás a' tractus személyzetére szoríttatván, vagy épen kijelölést gyakorolván. Más oldalról sok ekkleziia makacsul ra-

gazkodik azon szokásához miszerint papját 1 vagy 2 esztendőre fogadja (papmarasztás), 's vele minden határidő elteltével ujabban alkuszik. A' mondattakból látható, hogy egy törvényesen megállapított kormányrendszer hiánya miatt, a' ref. egyházkormány árnyéklaiba nagy különféleség uralkodik; de azért a' közigazgatás fen nem akad, hanem az egész, némi részletes surlódások mellett csendesesen halad: mert az egyházi és világi rend józanabb összetartása által a' becsusztott visszaélések lassanként kiirtatnak; az egyházrend a' valódi presbyterialis rendszerre visszatérni mind inkább hajlandó; az ekleziáknak a' szabad papválasztási jog olly móddal adatik vissza, mint azt *Calvin* legezlszerűbbnek találá; c) végre a' világiak is meggyőzik a' gyülekezeteket arról, hogy papmarasztás mellett válogatott és tudományos férfiakból álló clerust alakítani lehetetlenség, 's hogy a' lelkészt csak akkor lehet elmozdítani, ha annak további megmaradása az erkölcsöt és vallást veszélyezteti, 's ez eset a' canonok értelmében az egyházi fő consistorium által elítélendő. A' kiirtott visszaélések közt egyik legfőbb volt a' superintendensek választási módja is. Tudniillik a' Rákóczy Ferencz zendülésének lecsillapítása után, a' gyakran tartatni szokott zsinatok gyanuba jöven: ez okból először is a' tiszántuli superintendencia 1724-ben Zoványi György zilahi papot olly móddal választá generalis notariusnak, hogy ez minden további választás nélkül azután superintendens legyen. Ezt a' szokást később minden magyar superintendencia bevette, de lassanként egyik másik superintendenciában eltöröltetvén, a' szabad, 's minden kijelölés nélküli választás az ekleziáknak visszaadatott; hanem Erdélyben mind ez ideig divatozik, ámbar az 1726-ki erdélyi synodus, melly e' rendelést elfogadá, világosan kikötötte: hogy kedvezőbb körülményekkel, a' superintendencia választást a' régi szokss szerint teendi (*Smirn. Polycarpus p. 169* lásd *Bod Pétertől*); nemcsak, hanem ugyan Erdélyben az esperestek is a' tractualis jegyzőkből lesznek, 's az esperesti szabad választást csupán a' szilágysági tractus tartotta fen.

Alapelveiben megegyezik tehát a' reformatusok egyházkormányása az evangélikusokéval. Náluk is a' gyülekezeteket esperestségek (tractus, egyházvidék), ezeket ismét superintendenciák igazgatják. A' tractus kettős elnöksége (segéd gondnok és esperest) alatt, egyházi, világi táblabírák, jegyzők és pénztár-

nok jelenlétében egyházvidéki gyűlések (tractuale consistorium) tartanak, melyek minden egyházi ügyekre nézve (a' házasságokat itt is kivévén) első folyamodási bíróságok és kormány-székek. Legfelsőbb ítélő és kormánysszékek pedig a' superintendenciák közgyűlései hol hasonlóul a' személyzetet két elnök (főgondnok és superintendens), egyházi és világi jegyzők, pénztárnok, a' tractusok segéd gondnokai és esperestjei, és választott vagy neveztetett egyházi és világi rendű superintendentialis táblabírák képezik. A' gyűlések nyilvánosok. Az egyházvidékek ide szokták beadni jelentéseiket; a' papságra kijelöltek itt vizsgáltatnak meg egy küldöttség által, a' fölszentelés a' superintendens hivatala levén; a' n. mélt. királyi helytartótanács, mellyel a' superintendencia hivatalos egyenes levelezésben áll, intézvényei itt vétetnek fel, 's kihirdetés végett innen adatnak ki a' tractusoknak; végre itt intéztetnek el mindennemű panaszok és folyamodások, ha már az illető tractusokon tárgyalattak. Jegyzőkönyvei a' kir. helytartó tanácsnak rendesen felküldetnek. A' superintendencia egyszersmind fő felügyelő minden kebelében fekvő tanítóintézetekre. Generalis superintendens, valamint generalis felügyelő vagy gondnok is nincsen a' reformatusoknál, mellynélfogva a' Pesten évenként egyszer tartatni szokott egyetemes Convent is, csak privat conferentia. A' superintendenciák országos hatóságoknak ismertetvén, levelei, melyek hivatalosok, postán bér nélkül küldetnek széljel. d)

A' reform. egyházrendnek szinte úgy mint az ágostainak egyforma megszabott hivatalos öltözete nincs; hanem a' papot palástja jellemezvén, ez tetszés szerint ilyen vagy amolyan polgári ruhára felöltethetük, mi nagy különféleséget szül ugyan, de a' magyarországi papoknál még nem vettem észre, hogy e tarkaság csaknem nevetségessé váljon, mint erről Erdélyben a nagy érdemű Salamon méltán panaszkodik.

a) De nem csak a' magyarországi reformatusokra volt nagy befolyása Erdélynek, hanem azon időben az oláhok is össze voltak kötve a' reformatusokkal. 's I. Rákóczy György fejedelem számukra új testamentumot, és heidelbergi kátét nyomtatott ki oláh nyelven. *De Statu Ecclesiae Evangelico Reformatae in Transsylvania, etc. Josephus Salomon, in Collegio Evang. Reformatum Claudiopolitano Theologiae et Historiae Ecclesiasticae Professor. Claudiopoli et Lipsiae apud Fridericum Volckmar Bibliopolum. 1840. 33-ik lap.*

b) Bethlen Gábornak e' privilegiumát megerősítette Rákóczy György Gyula-Fejérváron maj. 10-kén, 1642-ben; ismét Apaffy Mihály Radnót várában jul. 6. 1668: a' szokás is megerősítette a' ref. papokat e' kiváltságban: de II. József 1786. ugyan azon rescriptumában, mellynek erejével a' székely papoknak adott mentességek sikeretleneknek mondatnak, a' partiumi ref. papok nemessége is oda magyaráztatott, hogy nemeseknek csak azok ismertetnek el, kik megmutathatják, hogy eldődeik Bethlen Gábor privilegiuma kiadása idejében papok voltak. A' biharmegyei ref. papok legujabban ismét felélesztették e' nemese-dési keresetüket, hanem szinte a' nexusra utasítottak.

c) A' pap választásról már Calvin ezeket mondja *Instit. Christ. IV. §.* „Habemus hanc ex verbo Dei legitimam Ministri vocationem, ubi ex populi consensu et approbatione creantur, qui visi fuerint idonei: praeesse autem electioni debere alios pastores, ne quid vel per levitatem, vel per mala studia, vel per tumultum a multitudine peccetur.“

d) Magyarországon jelenleg 4 superintendentia van, ugymint 1) a' *tiszántuli.* melly legnagyobb, 's majd nem annyi népességgel bír, mint az összes magyarországi ágostaiak száma, 2) *tiszáninneni,* 3) *dunamelleki,* 4) *dunántuli.* A' superintendentseknek igen csekély fizetésük van (400, 600 fr 'stb.), az esperestek pedig gyűlések alkalmával napidíjakat huznak a' tracusok, vagy némelly egyházközségben a' superintendentiák pénztárából.

e) Salamon József: *De statu Ecclesiae Evangelicæ Reformatæ in Transsylvania, etc 1840.* 98-dik lapon ezeket mondja: „In Transsylvania vero Pastores academici, amictum exterorum Ministrorum saepe serviliter imitati, proximo quidem semiseculo capillamentis, tibialibus, et sandaliis fibulatis gravitatem prae se ferre arbitrabantur, nunc autem mystace et veste Attolica juniores et provectioniores Academici, ac sic dicti domidocti promiscue sibi nimium placere videntur. Quo fit, ut pallium nunc diversis tunicis, ac clamidi seculari induatur, inque confluxibus plurium Ministrorum difformitas fere ridiculosa spectetur.“

Egyházkormány a' görög nem egyesült óhitűeknél 86. §.

A' görög nem egyesült hitűek egyházi dolgaikban a' katholicus megyés püspökök hatóságától (a' protestansokat a' bécsi békekötés következtiben az 1608: 1 t. czikk vette ki) szinte egészen szabadok, és egyedüli egyházi főnökük a' *karlovicsi érsek* és *metropolita.* Ez, minden más külföldi előljárótól független gyakorol minden patriarchiai jogokat, ámbár

ennek czímét nem viseli. Választatik magoktól az óhitűektől az úgy nevezett *Congressuson* privilegium szerint mindég a' rácز nép kebléből, de megerősítését a' királytól várja, 's a' lett hódolati eskü után, hivatalába egy királyi biztos által ik-tattatik be. Hét suffraganeus püspökei, a) u. m. a' 1) *temesvári*, 2) *versecki*, 3) *aradi*, 4) *újvidéki*, 5) *pakrácsi*, 6) *károlyvárosi*, 7) *óbudai*, az egyházi zsinatban a' püspökök által szó többséggel választatnak három főpap közül, kiket az érsek rendesen szerzetesek rendéből jelöl ki. Egyik püspöknek más püspöki székre való áttételét azonban a' király magának tartá fen, valamint a' zsinatban választott püspökök is ő felségétől erősítetnek meg, 's királyi biztosok által vezetnek hivatalaikba. Általában a' nem egyesült óhitű egyház elrendezésére és kormányzására nézve alapszabályul szolgál az 1779. július 16-dikán költ illiriai világosító kegyelmes leirat, azaz azon királyi válasz, melly az illir egyház dolgát, az akkori metropolita érsek Vidák ellenészrevételei ellen az 1770-dik és 1777-diki régibb szabályokat változtatva 63 pontban intézte el, együtt véve az 1782-ben közretett consistorialis rendszerrel. Ezek szerint minden fontosabb, az egész egyházat illető ügyekről tanácskozások a' *congressusra* és *zsinatra* utasítottak, mi által az érsek hatalma némi részben mérsékeltetett. Mind a' *congressus*, mind a' *zsinat* csak ő felsége tudtával és megegyezésével, egy biztos jelenlétében tarthatatik meg. *Congressus* szabály szerint akkor hivatik össze, ha érseket kell választania, vagy ha más fontos egyházi ügy vagy javaslat eldöntendő. Ez áll jelenleg 100 tagból, kikhez a' papság 25, polgárság 25, és a' végvidéki katonaság is 25 követet küld, miután a' nemesi rend követjei, kiket II. Leopold, 1790-ben a' többiekhez csatolt, az utolsó előtti érsek választásán ugyan nem, de legujabb már megjelentek. A' *zsinat* tárgyai: püspökök választása és más egyházat illető ügyekről tanácskozás és rendelkezés. Legalább minden évben egyszer az érseki udvarban feljebbviteli ítélőszék tartatik, az első bíróságoktól felküldött perek elítélésére, és a' kolostorok számadásainak megvizsgálására, mellyek aztán a' magyar udvari cancelláriának felterjesztetnek. Püspök, vagy ennek Consistoriuma elleni panaszok, mellyek az érsekhez jutnak, elítélés végett egy biztosságnak átadatván, innen az érseki székre, majd a' királyhoz vitetik feljebb. A' püspökök saját megyéikben (Eparchia) a' püspöki hatalmat consistoriumaik

segedelmével gyakorolják, és vigyáznak az egyházi fenytékre és egyházak javaira. A' püspökmegyék ismét elosztatnak esperességekre (protopópaságokra) 's ezek parochiákra. Amazok egy fő pópa, ezek pópák által kormányoztatnak.

A' nem egyesült óhitű szerzetesek főnökei a' kolostorokban az archimandriták és iguménok, a' szerzetesek pedig kalugyereknek neveztetnek. A' kolostorok és kalugyerek számát az első kötetben említettük.

a) Egyházfenyíték és hitdolgában az erdélyi, bukovinai, és dalmatországi görög nem egyesült hitű püspökök is a' karloviczai érsektől függenek; de egyházkormányi tekintetben nem.

VIII. SZAKASZ.

Politia.

A' politiára felügyelni Magyarorszáiban az egyes törvényhatóságok feladata, mellyek azt részint az alispányok és szolgabírák, részint a' városi kapitányok által eszközlik. Az egytetemes politiát ismét a' nagy méltóságú királyi helytartótanács kormányozza. Azonban ne gondolja senki, hogy Magyarorszáiban olly rendezett politia volna, mint a' szomszéd ausztriai, és más nyugoti külföldi országokban. A' közönséges rendőrségi szabályokat, nálunk mind eddig a' sokféle kiváltság és mentesség, a' különféle 's gyakran egymással surlódásban levő törvényhatóságok miatt, mindenütt egyforma szigorúsággal behozni nem lehetett. A' felsőbb rendőrségi rendeleteket ismét a' magyar a' társaságos életre nézve mindég bosszantóknak tartván, ezektől felette idegenkedett. A' jóléti intézkedéseket, mellyek csak a' szomszéd ausztriai tartományokban a' kincstárnak olly sok millióba kerülnek, a' magyar is elismerné felette jótékonyaknak, de ezek Magyarorszáiban nem terhelik a' status pénztárát, ha-

nem a' mi intézeteink vannak, azokat törvényhatóságok vagy épen egyesek állították; és így nálunk általjában az egyetemes politia köréből csak némi töredékeket lehet közlenem.

A) Egészséget tárgyazó intézkedések. 87. §.

1) A' magyarországi orvosi személyzét.

Magyarország fő orvosa (Protomedicus) a' magyar k. helytartó tanácsban ülven, minden közegészséget tárgyazó dolgokban ő az előadó, 's ő alatta vannak ismét a' megyékben, kerületekben 's városokban levő tisztí orvosok, sebészek és bábák; valamint a' gyógyszerházakra is közbevetve az ország fő orvosa közvetlenül a' törvényhatóságok fő orvosai ügyelnek fel.

Ha hazánk műveltségére az orvosok, sebészek és patikák számáról itélnénk, valóban kedvetlen eredményt huzhatnánk ki. Ugyanis az egész Magyarországbán, a' katonai vidékekkel együtt, mint az a') jegyzék alatt megyénként és kerületenkint közlött lajstomból látható, nincs több 640 orvosnál, 1276 sebésznél és 415 gyógyszerháznál és így egy orvos 17,497, 1 sebész 8776, egy patika 26,103 lakosra esik! Hasonlítsuk össze már hazánkat e' tekintetben más országokkal. 1839-ben az ausztriai nem magyar tartományokban, 6074 □ mértföldön, 22 millio lakos közt volt 179 kerületi, 385 járásbeli, 1617 városi és intézeti, 1946 privát orvos, 93 szemorvos, 353 baromorvos, 4350 sebész, 11,210 bába, 2640 patika. Itt tehát 5150 lakosra jött egy orvos, 4200-ra egy sebész, és 10,400 lélekre egy gyógyszerház; azaz: az ausztriai nem magyar tartományokban ugyan egy népességet vévén fel, 3½ szerte több orvos, kétszerre több sebész, és harmadfél annyi patika találtott mint Magyarországb n. Hát Franciaországról mit szóljunk, hol 1000 lakosra jön 1 orvos? Sőt még az orosz birodalom is felülhalad tetemesen bennünket; mert itt 1838-ban találtott 6380 orvos, 483 fog-szem és marha orvos, és így 9500 embernek volt már egy orvosa! (*Berliner medicinische Zeitung. 1839. dec. 7.*). Csupán Budapest vetélkedhetik e' tekintetben némileg más fővárosokkal; mert itt még is találattik 104 orvos és 83 sebész; Bécsben (1839-ben) 315 orvos, 173

sebész három annyi népességgel. Parisban 900,000 lakos közt szinte 1839-ben 1310 orvos, és 200 egészségi-tiszt (Sanitäts-officier), mellyélfogva 596 lakosra jön 1 orvos. Ezekből láthatjuk, hogy hazánkban a' babonások és kuruzsulók serege még igen számos lehet; más oldalról egyik bizonyítványa ez szivreható szegénységünknek.

2. **Kórházak** 's más **ápoló-intézetek**. Magyarországon minden nagyobb városban van legalább egy kórház; sok vármegye pedig maga állított nagy áldozattal illyeket, sőt még némely uradalmban is találunk beteg ápoló intézetekre. De hogy mennyi sinlődő találjon itt menedéket évenként, mibe kerüljenek e' kórházak, milyen a' halandóság ez intézetekben? azt meg nem mondhatjuk a' nálunk divatozó szerfeletti titkolódzás miatt, bár jól esik minden emberbarátnak olvasni: hogy az ausztriai birodalomban Magyarországon kívül 1837-ben 272 polgári kórház volt, mellyek 2,033,298 p. forintba kerülven, 148,540 beteget vettek fel, kik közül csak 16,563 halt meg. b)

I. Ferencz királyunk az ausztriai német tartományok példájára, a' szánakozásra méltó **tébolyodottak** számára már 1807 ben (l. az apr 14-kén költ k. leiratot) akart egy közönséges intézetet felállítani; de ez mind eddig létre nem jöhetett. Azon vácsi épületet, melly elébb a' Therezianum azután a' Ludovicea tulajdona volt, 's melly kótyavetyén eladatni rendeltetett: gr. Nádasdy Ferencz vácsi püspök megtréven, becsü szerint az országnak visszaadta olly formán, hogy az tébolyodtak számára készítessék el. (183 $\frac{3}{4}$ orsz. gy.). Mig egy országos intézet tehát felállíthatnák, addig a' törvényhatóságok más utakon kénytelenek az illy szerencsétleneket ápolni. Több helyeken a' kórházakhoz kapcsolattak az illy nemű intézetek, de természetesen csak csekély kiterjedésben lehetett ezt eszközölni. Legujabban pedig pesti orvostudor Pólya József állított nagy áldozattal Pesten egy tébolyodottak-házát mellyért neki szíves köszönetet mondunk e' szerencsétlenek nevében.

Magyarországon 9992 **siketnéma** van; c) és a' vácsi siketnéma intézetben esztendőnkint csak 7 — 9 vétethetik fel, és így 100 közt 9. Azért hogy ez intézet jótéteményeiben több szerencsétlenek részesülhessenek, a' siketnémák előre való oktatása végett királyi parancsolattal ajánlatott (1828. sept. 16-ik 25,233 sz.) Schwarzer Antalnak illy czimű munkája: **Lehrmethode zum Unterrichte der Taubstummen für Lehrer**. Kik

e' szerint oktathatnak, annyiival könnyebben felvétethetnek az intézetbe.

Közönséges *szülőházak* és *találtgyermek*ek házai mind eddig hiányzanak nálunk; pedig az ausztriai birodalomban, Magyarország nélkül, 34 találtgyermek ház, 86,802 gyermeket vett fel 1837-ben, 's az ezekre tett költségek ben a' házakban 284,789 fr., az intézeteken kívül 1,221,027 pengő forintra mentek.

3 Egészségóvó-intézetek. Ezek közt legnagyobb szerűek a' török határszéleken, a' pestis bejövetelének megakadályoztatására 1728-ban felállított 's azóta fentartott *veszteglő-intézetek*, melyeket a' Katonai Végvidék leírásában a' 6-ik kötetben bővebben előadtam. A' himlő beoltására a' kormány 's a' hatóságok minden czélszerű eszközöket elkövetnek; az e' tekintetben legmunkásabb orvosoknak és sebészeknek jutalom adatik; köz intézetekbe, stipendiumokra csak olly ifjak vétetnek fel, kik himlő beoltásról bizonyítványukat előmutathatják; a' nép a' beoltás hasznai felől lelkészek által világosittatik fel, 's a' t. A' bujakórság terjedésének meggátlására, éretlen gyümölcsök eladására, mindennemű egészséget veszélyeztető tisztátalanságok elkerülésére szinte czélszerű rendelkezések vannak.

a) Jegyzéke a' magyarországi orvosoknak, sebészeknek, és gyógyszeráraknak 1840-ről:

A' megye neve	Orvos	Sebész	Gyógyszerár.
Abauj	13	16	7
Arad	13	23	13
Arva	4	6	3
Bács	21	71	18
Baranya	12	16	4
Békés	7	14	7
Beregh	5	9	4
Bihar	20	34	12
Borsod	11	13	9
Csanád	4	3	3
Csongrád	4	8	4
Esztergom	2	12	2
Fejér	7	29	10
Gömör	13	12	7
Győr	9	16	4
Hajdu városok	1	6	3
Heves	14	26	10
Hont	6	9	4

A' megye neve	Orvos	Sebész	Gyógyszertár.
Jász Kun ker.	6	23	3
Nagy Kikindai ker.	3	3	1
Komárom	10	16	5
Kőrös	3	8	2
Krassó	4	16	4
Liptó	5	6	4
Mármaros	3	18	3
Mosony	2	26	3
Nógrád	2	17	8
Nyitra	24	43	12
Pest	124	156	39
Posony	25	28	14
Posega	2	8	1
Sáros	12	14	9
Somogy	9	13	5
Sopron	12	28	11
Szabolcs	4	21	7
Szathmár	12	17	3
Szepes	11	33	7
XVI Szepesi vár.	6	9	8
Szerem	4	9	3
Temes	17	29	11
Tolna	9	26	9
Torna	2	1	1
Torontál	5	25	9
Trencsén	7	22	5
Thuróc	2	5	2
Ugocsa	1	4	1
Ungh	6	5	4
Varasd	9	14	3
Vas	17	43	12
Verőcze	5	14	6
Veszprém	13	35	3
Zágráb	16	35	12
Zala	11	41	10
Zemplén	13	24	12
Zólyom	8	11	6
Magyar Tengerpart	12	10	4
Katonai Végvidék	28	84	30
Összesen	640	1276	415

b) Az orosz birodalomban sokkal kisebb volt a' halandóság, mert itt 1838-ban a' polgári kórházakban 223,166 beteg közül 194,419 meggyógyult, és csak 13,573 halt meg. Parisban van 14 betegház 5397 ágygyal, és 12 kórház 12,158 ágygyal. A' költség volt 1839-ben 11,255,657 frank. Magyarországon legnagyobb betegintézet a' *pesti polgári kórház*, melly megnagyobbítván, 400 személynél egy-

szerre többet vehet fel (1841-ben január hónapjában egyszerre 436 beteget ápoli). Legtöbbet tesznek nálunk a' sinlők ápolására az irgalmas atyák 13 kórházban, 's a' sz. Erzsébet szüzek kettőben. Schoepf orvostudor eszközlése által pedig Pesten egy egyesület gyermekkórházat állított 1839-ben, 1½ év alatt, részint az intézeti betegágyakban (számsz. 19), részint kik helybe vitettek, 1490 gyermeknek nyújtott ápolást.

c) Belgiumban 1838-ban 4,100,000 népességnél, számláltatott 1900 siketnéma, és 4117 vak. A' tébolyodottak aránya a' népességhez 1: 100, és dühösöknek a' többi tébolyodottakhoz 1: 5. Azok aránya, kik a' kórházakba felvétettek 1: 182, 's minden egyén 186 frankba került. A' kórházi költségek 1832-ben 4,246,503 frankra mentek, s a' találtgyermek házára 614,609 frank kellett. *Annalen der Erd.-Völker, und Staatenkunde, von Dr. Heinrich Berghaus. Jan. 1840. Berlin. 383 és 384 lapon.*

B) Élelembiztosító intézetek. 88. §.

• 1) Nyugpénzi intézetek.

Magyarországban csak a' tulajdonképeni királyi tisztviselők és katonák kapnak nyugpénzt; az elsőbbiek ha 10 esztendeig becsületesen szolgáltak, melly szolgálatidő után özvegyeik és árváik is részesíttetnek e' jótéteményben. Az 1781-ki szabályirat 4 igen egyenetlen szak szerint szabja meg a' nyugpénzeket. Rendszerint 10 — 25 évi szolgálat $\frac{1}{3}$, 25 — 40 évi szolgálat $\frac{2}{3}$ részével jutalmaztatik meg azon summának, mellyet a' nyugpénzes utolsó évi szolgálatjában fizetésül huzott., 40 esztendőntul pedig egész fizetését megkapja. Az özvegyek férjeik fizetésének $\frac{1}{3}$ részét huzzák nyugpénzül, ha csak bizonyos szolgálatra meghatározott özvegyi nyugpénz (350 — 600 fr.) nincs. Az árvák 21 vagy 18 évkorukig, ha szegények, rendesen anyjuk nyugpénzének felét huzzák. A' kis szolgálatban levők, vagy kincstári napszámosok pensio helyett bizonyos provisiót kapnak. 1837-ben az egész ausztriai birodalomban 9000 tisztviselő, 790 szolgálta, 12,150 tisztviselői özvegy, 1200 szolgálta özvegy, 9900 árva nyugpénzt, 33,420 egyén provisiót huzott. A' nyugpénzek 6, a' provisiók 1 millio pengő forintot meghaladnak. Ugyan ekkor 6429 katonai egyén (tisztok, özvegyek és árvák) 2,900,000 fr. nyugpénzt huzott, és 38,180 invalidus tartására 1,200,000 fr. kellett. És így a' status összesen 110,000 egyént

fizetett 11 millió ezüst forinttal; oly egyéneket, kik többé a' statusnak nem szolgálnak. Mennyi esik e' roppant summából Magyarországra, ezt kiszámítani bajos volna, de hihető, hogy ennek legkevesebb részét emésztü el hazánk, miután itt a' megyei, városi, és országos tisztek semmi nyugpénzben nem részesülnek.

Privat tisztviselők, prot. papok, és polgárok számára több kisebb nagyobb nyugpénzi intézetek léteznek nálunk, de legnevezetesebb ezek közül a' **budai országos nyugpénzi-intézet**. Alapítója vala ennek **Holcse August** k. kamarai számvevő tiszt, 's részvét által annyira növekedett, hogy jelenleg már szélesebb alapot vehete magának, 's tagja lehet minden nemes, pap, művész, kereskedő, kézműves, polgár. Felügyel ezen intézetre a' k. helytartótanács, 's elnöke a' fíradhatlan 's buzgó **Lovász András** helytartósági tanácsos ő nga. 1840 év első felében tartaléktőkéje már 476,810 fr. 14 $\frac{1}{2}$ krajczarra ment. 1839. év második felében, félévi jövedelme volt 35,089 fr. 31 $\frac{1}{2}$ kr.; a' kiszabott nyugdíjakra ellenben megkivántatik évenként 55 tag, 341 özvegy, 45 árva fizetésére 61,337 f. 30 kr, kezelési költségekre 2000 fr. Valóságos tagja volt 1840-ik év első felében 1043. ez intézet sajátzerü tartalék tőkéje folyvást növekszik, mint ez a' nyilvánosan tett számadásokból láthatjuk, 's azért ez intézetet nem lehet eléggé ajánlani a' közönség figyelmébe.

2) Szegényi-intézetek.

A' szegények segedelmezésére, koldulás eltörlésére, árvák táplálására, önkényes és kényszerített dolog-bázakra az újabb időkben sokkal melegebb részvét, nagyobb mozgalom, hőbb pártolás mutatkozik hazánkban, mint ezelőtt 30 — 40 évvel, mi szelidebb érzésnek 's emberibb műveltségnek bizonságjele. Különösen a' **négyesületek** hazánk különféle városaiban elfelejtetlen érdemeket szereztek magoknak a' szegények gyámolítása körül. Majd minden számában ujságlapjainknak újabban felállított jótékony intézetekkel örvendeztetünk meg; de sajnálható, hogy a' begyűlt segedelmekről, a' kiosztásokról részletesen nem tudósítatik a' közönség; pedig ez ébresztene ám nagyobb figyelmet 's egyszersmind nagyobb bizodalmat.

3) Takarékpénztárak.

A' takarékpénztárak, melyek a' szegényebb, de munkás néposztály erkölcsére, szilárdabb és állhatatosabb takarékosságára olly kimondhatlan jótékonyan hatnak, nálunk is kezdenek már meggyökeredzeni, 's mind inkább szélesebb terjedést nyerni. Illy takarékpénztár jelenleg 3 számláltatik hazánkban, u. m. a' *pesti*, *aradi*, és a' *possonyi*. A' hazai első takarékpénztár, melly nagy részben a' köztisztelőben álló Fáy András munkás-sága által jöhetett létre, Pest vármegye pártfogása alatt 1840. jan. 11-kén nyitattott meg. Mindenki beteheti pénzét 50 krtól 150 sőt több pgő früg, és behagyhatja, mig a' kamatok és kamatok kamatai által nagyobb summára szaporodik. Bevett 1841-ben sept. 15-keig 84,255 forintot, erre rá fizettetett 14,488 fr., kamatokból bejött 3955 fr. 51 kr. A' köz pénztár egész ereje a' kitett napon tett 167,310 fr. 55 kr., a' tartalék pénztár egész ereje szinte a' kitett napig 6590 fr. 58 kr. p. p.

Az aradi takarékpénztárba, melly a' pesti után mindjárt állitattott, 1840. mart. 19. — dec. 31-keig 391 egyén tett be 13,166 fr. 58 $\frac{1}{4}$ kr. váltó czédulában. A' kamat 208 fr. 15 kr., összesen 13,375 fr. 13 $\frac{1}{4}$ kr. Ebből visszafizettetett tőke 1455 fr. 47 $\frac{1}{2}$ kr., kamat 4 fr. $\frac{1}{2}$ kr.

A' possonyi takarékpénztár még csak most indittatván meg, már is a' pestivel vetekedik.

a) Az első takarékpénztárt Hamburgban állitották 1778 ban; de az angol takarékpénztáraknak az 1815-ben állitott *edinburgi* szolgált példányul. Angolhonban, 1815 — 1817-ig 101 takarékpénztár keletkezett, holott Németországban 1817-ben csak 5 volt, de már itt is 1837-ig 201-re növekedett. 1837 végén volt Nagy-Britanniában 484 takarékpénztár 362,847,022 forint betétellel; Francziaországban 250 takar. 49,777,423 fr.; Poroszországban 80 takar. 9.544,296 fr.; egész Németországban 283 tak. 60,293,536 fr.; ausztriai német tartományokban 2 tak. 27,197,389 fr.; olasz tartományokban 8 tak. 3,128,601 fr. *Freiherr v. Malchus, würtemb. Finanz-Präsident. 1838. Heidelberg und Leipzig: Die Sparkassen in Europa.*

V E G E.